

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 5 (177) сентябрь-октябрь 2014 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
къырал комитети, Жазычуларыны союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакьулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгьурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2014

А ПАРУС ВСЕ БЕЛЕЕТ...

1

Творчество всякого великого художника – это не только наиболее достоверное отражение его собственного душевного мира и чаяний современников, в нем не только резко выраженный облик эпохи. Оно также остается и завещанием будущим поколениям, как бы эмоциональным кодексом человеческой души, документом, который не тускнеет и столетиями продолжает вызывать большой интерес, волнуя сердца и воображение людей. Лермонтов – одно из удивительных явлений в литературе. Он погиб, не дожив до двадцати семи лет, но создал такие шедевры, которые дали ему право войти в пантеон великих писателей.

«Парус» и «Тамань» удивляли Чехова через десятилетия, после смерти их автора. Вот что об этом сказано в воспоминаниях Бунина о Чехове: «Как восторженно говорил он о лермонтовском «Парусе»! – Это стоит всего Б. и Урениуса, со всеми их потрохами», – сказал он однажды. И дальше Бунин свидетельствует: «Он горячо любил литературу, и говорить о писателях, восхищаться Мопассаном, Флобером или Толстым было для него наслаждением. Особенно часто он с восторгом говорил именно о них, да, еще о «Тамани» Лермонтова. «Не могу понять, – говорил он, – как мог он, будучи мальчиком, сделать это! Вот бы написать такую вещь, да еще водевиль хороший, тогда бы и умереть можно!..»

Какого совершенства и естественности должно было достичь произведение, чтобы удивить Чехова! Ведь мудрая тонкость его вкуса ни с чем не сравнима. Однако факт остается фактом. Именно до такого художественного совершенства сумел подняться юноша Лермонтов. Удивительно! А как хорошо, что гигант мировой литературы Лев

Толстой признавался, что его эпопея «Война и мир» выросла из лермонтовского «Бородина»!

Я позволил себе назвать творчество великих художников завещанием будущим поколениям. Что это значит? В чем суть завещания будущему таких поэтов, как Лермонтов? Прежде всего, в том, что их творчество служило передовым идеям своего времени, добру, справедливости, свободе и борьбе за радость людей. А это всегда остается главной миссией поэта. Разве Пушкин завещал не то же самое поэтам в своем знаменитом «Памятнике»? Стихотворцы, изменявшие этому завету, изменяли самой сути искусства. И не их уделом было долголетие. Его не могут принести одни только красивые рифмы, хотя хорошая рифма – большое дело в поэзии. А все же сам кинжал важнее ножен, но и ножны должны быть под стать клинку. Звонких рифм у Бенедиктова, например, мне думается, было не меньше, чем у Лермонтова. А разве хоть в какой-нибудь мере можно равнять эти два явления в русской литературе, хотя за Бенедиктовым тоже надо признавать право на существование и место в родной поэзии. Не вредно вспомнить и то, что среди его современников находились люди, считавшие Бенедиктова выше самого Пушкина. Так тоже бывает.

У Лермонтова мы найдем всякие рифмы. Даже в его шедеврах встретим не очень изысканные созвучия. А кто думает об этом, читая его? В первой же строфе стихотворения «Выхожу один я на дорогу...» находим рифму «блестит – говорит». Мне кажется, что ее нельзя считать самой хорошей. Но что это по сравнению с бесподобной глубиной и красотой всей вещи? Это одно из самых изумительных созданий всей мировой лирики, такая совершенная вещь, что в тот час, когда в предгорьях Кавказа рождалась она, должно быть, «и месяц, и звезды, и тучи толпой внимали той песне святой!» Невозможно отказать себе в удовольствии прочесть снова это чудо:

1

*Выхожу один я на дорогу;
Сквозь туман кремнистый путь блестит;
Ночь тиха. Пустыня внемлет богу,
И звезда с звездою говорит,*

2

*В небесах торжественно и чудно!
Спит земля в сиянье голубом...
Что же мне так больно и так трудно?
Жду ль чего? Жалею ли о чем?*

3

*Уж не жду от жизни ничего я.
И не жаль мне прошлого ничуть;
Я ищу свободы и покоя!
Я б хотел забыться и заснуть!*

4

*Но не тем холодным сном могилы...
Я б желал навеки так заснуть,
Чтоб в груди дремали жизни силы,
Чтоб, дыша, вздымалась тихо грудь;*

5

*Чтоб всю ночь, весь день мой слух лелея,
Про любовь мне сладкий голос пел,
Надо мной чтоб, вечно зеленея,
Темный дуб склонялся и шумел.*

Эти стихи так дороги мне не только потому, что они родились вблизи родных мне вершин и блестит в них кремнистая горная дорога, по которой, может быть, проходил мой отец и прохожу сегодня я сам, глядя на облака, проплывающие над ней. Лермонтовский шедевр полон лунного света и человеческой боли, света вечности и порыва к свободе. Невыразимы и необъяснимы глубина раздумий и обаяние, пронзившие эти великие стихи! Строка «и звезда с звездой говорит», полагаю, явилась одним из самых замечательных открытий в мировой лирике. Поэзия живет подобными открытиями, а не мишурой, не красивыми словами и не пустозвонными фразами. Когда читаешь эти стихи, как-то даже становится больно за тех, кто не знает русского языка и не может прочесть их в оригинале, появляется горячее желание, чтобы все люди читали такое чудо в подлиннике. Мы знаем: ни один перевод не в силах передать красоту и обаяние его оригинала.

Находились люди, которые считали это лермонтовское чудо пессимистичным произведением, умники, которые утверждали, что поэт в нем отказывается от активной деятельности и от жизни. Подобные авторы обычно пытаются лезть в учителя к тем великим художникам, которые стали учителями человечества. Как можно заниматься литературой и не понимать, что в приведенном выше шедевре Лермонтова томится плененная душа одного из самых вольнолюбивых художников, что в этих стихах живет дух протеста, желание вырваться на волю. И потому так много в них боли и тоски. Эти чувства у больших художников обычно выражаются не риторическими восклицаниями.

Необыкновенная поэзия Лермонтова – это его завещание потомкам. Он завещал людям не сгибать спины перед бенкендорфами, служил лучшим человеческим идеалам, воплотил их в нестареющие художественные произведения. Он спутник и соратник многих поколений в их борьбе за лучшую жизнь. Лермонтов, как и Пушкин, Бетховен, Гете, был с нами и в нашей смертельной битве против фашизма.

2

Сегодня снова хочется вспомнить о том, что Лермонтов вошел в сердца соотечественников в дни национального траура своей родины –

в дни гибели Пушкина, когда скорбели все передовые люди России, лишившиеся своего первого поэта, национального гения. Имя Лермонтова засверкало неожиданно, как молния, оно ворвалось в дома скорбящей страны так же внезапно, как ливень врывается в притихшие дворы. Мы знаем, каким событием стали сразу же стихи «На смерть поэта». Их автор потряс друзей Пушкина и привел в замешательство его врагов, вызвал ненависть всех тех, кто направлял на Пушкина дуло дантесовского пистолета. Враги его учителя стали врагами Лермонтова. Смелая борьба русской поэзии с душителями всего светлого и мучителями угнетенной родины и народа продолжалась. После гибели Лермонтова, эстафета перешла к Белинскому, Некрасову, Чернышевскому, Добролюбову и другим бесстрашным деятелям родной литературы. Как бы трудно ни приходилось, все равно в исторической перспективе победа осталась за великой русской литературой.

Как удивительно, что гвардейский офицер, юноша бросил в лицо царя и его окружения такие, действительно железные, стихи, полные гнева, угроз и бесстрашия:

*А вы, надменные потомки
Известной подлостью прославленных отцов,
Пятою рабскою поправише обломки
Игрую счастья обиженных родов!
Вы, жадною толпой стоящие у трона,
Свободы, Гения и Славы палачи!
Таитесь вы под сению закона,
Пред вами суд и правда – все молчи!..
Но есть, есть божий суд, наперсники разврата!
Есть грозный судия: он ждет;
Он не доступен звону злата,
И мысли и дела он знает наперед.
Тогда напрасно вы прибегните к злословью:
Оно вам не поможет вновь,
И вы не смоете всей вашей черной кровью
Поэта праведную кровь!*

Редко какой поэт бросал в лицо тиранического строя стихи такой силы и откровенности, редко вызывали стихи в обществе такое волнение и тревогу, как это сделало стихотворение Лермонтова. Оно прозвучало не только голосом гнева и скорби, но и возмездия. Ясно было, что такой поэт мог появиться в России только после смелого и трагического восстания декабристов. И, конечно, царь и его окружение, пославшие в Пушкина пулю проходимца, стали думать о другой пуле. Она уже отливалась и через пять лет пробилась сердце второго великого поэта России, и он в горах Кавказа навсегда закрыл свои прозорливые и прекрасные глаза, похожие на небо его родины.

А знал ли сам молодой поэт, на что идет и какая трагическая участь

вслед за Пушкиным может его ждать? Конечно. Иначе он не был бы Лермонтовым, так рано постигшим жизнь и так хорошо понявшим действительность, которая его окружала. Это доказано всей дальнейшей его короткой жизнью и могучим творчеством, тем, что он не сделал до конца дней ни одного шага назад, оставаясь верным себе и своему призванию, своей миссии наследника Пушкина, имя и честь которого так небывало смело защищал в дни его гибели. Он был из породы великих художников-героев. Жил, не сдаваясь, и умер, не сдаваясь. Когда передовые люди страны узнали стихотворение «На смерть поэта», они сразу же поняли, что пришел новый большой поэт. Но это также поняли царь и его окружение. Казалось, что Лермонтов появился как обвал.

Между юностью Пушкина и юностью Лермонтова легла Сенатская площадь 14 декабря, встала виселица с задушенными петлей декабристами, с багровым от крови снегом на улицах Петербурга, с горестной дорогой в Сибирь и муками оставленных в живых повстанцев. Атмосфера эпохи подготовила появление стихов Лермонтова, и они не замедлили появиться. Лермонтов знал, на что шел. И тут возникает важнейший вопрос – о смелости и бесстрашии художника. Вспомним Александра Блока, так любившего Лермонтова: «И вечный бой! Покой нам только снится сквозь кровь и пыль...» Значит, жизнь – это непрестанный бой, борьба между добром и злом. Только в каждую эпоху зло имеет конкретных носителей. Вечный бой! И в этом вечном бою художнику порой бесстрашие необходимо так же, как и талант. Это потому, что он становится выразителем чаяний и стремлений угнетенного большинства, рупором народной свободы, в нем, как в лучшем их выразителе, сосредотачиваются лучшие качества и свойства передовых людей. Ему приходится бросаться в бой, забывая об опасности, о страхе гибели. Иначе он не был бы верен своему назначению.

Бесстрашие и совесть. Вот чем были вооружены великие художники всех трудных эпох от Данте до Ромена Роллана, когда надо было заступаться за народ, за униженного человека, защищать их от произвола, бороться за их права. Но как это трудно, какой дорогой ценой приходится платить! Пушкин и Лермонтов были из этой фаланги бесстрашных художников. И они заплатили жизнью за свою совесть и смелость, как защитники и поборники свободы родного народа, мечтавшие о процветании отечества. Конечно, такое доступно далеко не каждому и не всегда. Горький опыт искусства слишком велик! Не всем, кто именовал себя поэтом, работал в литературе и процветал, нужна была совесть, не говоря уже о лермонтовском бесстрашии. Нам известно, что такие литераторы, например, как Булгарин, пытались унижить литературу, занимались клеветой на крупнейших писателей, предавали их Третьему отделению Бенкендорфа. Но они перед великой русской литературой – лишь пыль, занесенная башмаками в тот прекрасный дом, который воздвигали такие бессмертные строители, как Пушкин и Лермонтов.

Не все таланты – Бетховены и Толстые. Литература и искусство многообразны, как и сама жизнь. Лермонтов в своем стихотворении

«Поэт» обращался именно к художнику, у которого большое мужество. Мне хочется привести две строфы из этой вещи. В них заключены редкая энергия и мужественная сила:

*Бывало, мерный звук твоих могучих слов
Воспламенял бойца для битвы,
Он нужен был толпе, как чаша для пиров,
Как фимиам в часы молитвы.*

*Твой стих, как божий дух, носился над толпой,
И отзыв мыслей благородных
Звучал, как колокол на башне вечевой,
Во дни торжеств и бед народных.*

И об авторе таких стихов могли писать как о разочаровавшемся в жизни меланхолике! Какой вздор! Ему был противен жандармский порядок государства, в котором он жил, а не жизнь в подлинном ее понимании, он не отрицал и не мог отрицать смысл самой жизни. Ему было дорого все лучшее и светлое в жизни. Он ненавидел гнет и неволю, а не жизнь вообще. Главной чертой Лермонтова – человека и поэта – было бесстрашие, а не разочарование в жизни. Не отказом от жизни порождено стихотворение «На смерть поэта». Оно родилось в бою за жизнь, в борьбе против ее врагов. Кто потерял веру в жизнь, тот не борется и не сражается за нее, а существует, махнув рукой на все. Поэзия же Лермонтова – это мятеж против душителей жизни и всего живого, всего прекрасного. Отсюда и боль, чувство одиночества, тоска и горечь, которые естественным образом стали мотивами его творчества. За жизнь больно только тем, кто ее любит.

3

Когда императору Францу Иосифу сказали, что Бетховен – гений и его стоит поддержать, тот ответил весьма лаконично: «Мне нужны не гении, а верноподданные!» Справедливости ради надо отметить, что было сказано по-своему хорошо, сказано за всех императоров. Точно такими же словами мог бы сказать о своих великих поэтах и русский император. Лучше не определишь отношение деспотов к художникам. Лермонтов был гений. А царь нуждался только в верноподданных. И они стали врагами. Лермонтов явился одним из тех, кто мешал царю спокойно жить. Тот хорошо помнил Сенатскую площадь 14-го декабря. И вдруг офицер из его гвардии осмелился бросить ему в лицо «железный стих, облитый горечью и злостью!..» Смелость – вещь дорогостоящая. Но поэт продолжал свое дело. Он совсем не думал смириться, сдаться, быть покорным сочинителем, пишущим ради забавы светской черни. Вспомним, что говорит его мятежный Демон, осмелившийся восстать против небесного владыки и за это изгнанный из рая:

*...Без сожаленья, без участия
Смотреть на землю станешь ты,
Где нет ни истинного счастья,
Ни долговечной красоты,*

*Где преступленья лишь да казни,
Где страсти только мелкой жить,
Где не умеют без боязни
Ни ненавидеть, ни любить.*

Это, разумеется, не вообще о жизни. Лермонтов обращается к конкретной действительности, к николаевскому времени, в которое ему выпало жить. И казни, о которых говорит Демон, – конкретные казни, декабристов в частности. Горчайшими словами своего Демона он пригвоздил к позорному столбу режим, при котором процветали Нессельроды и бенкендорфы. Эти слова были прямым продолжением строф «На смерть поэта». Мир голубых мундиров не мог ему простить. Ему нужно было не величие русской поэзии и мысли, а власть и собственные блага.

Был арест. Была ссылка. Далекие ухабистые дороги. Пули горцев. Белизна снега на Казбеке и чернота боли. Гибель товарищей. «Иных уж нет, а те далече...» Но Лермонтов мужал. Железный стих становился все более зрелым и гибким. Наследник Пушкина оставался верен своему призванию и назначению. И говорили не только звезда со звездой на синем небе над белизною Кавказских гор, но и царь – с жандармами. Зловещая жандармская тень ложилась на лермонтовскую дорогу всюду. Появление в Пятигорске подполковника в голубом мундире – Кушинникова в последние дни поэта было продолжением все той же длинной тени.

*Прощай, немытая Россия,
Страна рабов, страна господ...*

Какие это горькие слова! Сказав их своей родине, ссыланный поэт уезжал на Кавказ. А ведь в родной стране, к которой он на прощание обратился так горько, поэт любил и народ, и многое. Так замечательно он писал об этом:

*Люблю дымок спаленной жнивы,
В степи ночующий обоз,
И на холме средь желтой нивы
Чету белеющих берез.*

Вот почему он писал, что любит Россию странною любовью. Патриотизм Лермонтова был истинным и высшим. Он жил настоящей любовью к отчизне. Но жандармы всех рангов думали иначе. Они требовали казенной любви и казенных слов. И все гуще ложилась на его

дорогу тень жандарма. Звезду поэта все плотнее обступали тучи. Он писал, что, может быть, скроется за хребтами Кавказа. И в то же время, конечно, знал, что это невозможно. Да и едва ли сам этого хотел. Это тоже было выражением горечи и боли, протестом и желанием вырваться на волю. И на Кавказе не только сияли любимые им вершины, но свистели пули, лилась кровь, жестокость правила свой неправый суд.

А он любил родную Россию и свой Кавказ. Его зоркие глаза видели не только красоту гор, пленивших его с детства, но и никому не нужную гибель людей – русских и горцев, видел золу сгоревших аулов. Он знал, что пепел сожженного жилия всюду одинаково печально остывает и одинаково горько пахнет. Покоя не было. Его мятежный Парус продолжал свой путь по морю жизни. Покоя не было. Лермонтов горестно размышлял в пути, «спеша на север издалека», вверял свою боль и сомнения Казбеку.

4

Когда я размышляю о Лермонтове, меня волнует еще один вопрос. Легенда о тяжелом, мрачном и даже вздорном характере поэта – довольно распространенная. Если она волнует меня и сегодня – значит, она все еще живуча. Мне не раз приходилось сталкиваться и в наши дни с людьми, серьезно утверждающими, что Лермонтов был себялюбцем, невыносимым в отношениях с товарищами, чуть ли не вздорным хвастуном, мол, это и было причиной его гибели. Так думать о создателе великих произведений, гениальном поэте?! Какая слепота, какой мещанский вздор и глупость! Так рассуждать – значит, совсем не уметь читать Лермонтова и совершенно не понимать его. А людей, упорно придерживающихся этого ложного мнения, мне приходилось встречать и среди литераторов, даже литературоведов.

Сначала эту жалкую легенду придумали враги поэта, его убийцы, а потом люди, не умеющие выяснить из произведений писателя его характер, простодушно поверили в нелепые рассказы. Неужели возможно допустить, что произведения, второе столетие удивляющие не одно поколение читателей и крупнейших писателей России, шедевры, полные не только художественной прелести, но и несравненного благородства, могли быть созданы вздорным и мрачным человеком, влюбленным только в себя? Неужели такой человек мог написать вещи, вызывавшие восхищение Льва Толстого и Чехова? Нет, это вздор! Лермонтов – не Грушницкий, не Мартынов, а гениальный поэт. Он был влюблен не в себя, а во все прекрасное на свете – от поэзии Пушкина и говорящих между собой звезд на южном небе, белеющих на холме русских берёзок и до удививших его еще ребенком белых вершин Кавказа.

Самовлюбленный вздорный молодой человек никак не мог бы написать и великое стихотворение «На смерть поэта», об огромном горе своей Родины – он был бы занят только собой, ему не было бы дела до гибели национального гения родной страны. Да и вообще до страданий

и бед людей ему не было бы дела. А таких светских шалопаев имелось немало в тогдашней России. Их Лермонтов видел вокруг себя каждый день. Они-то и пытались приписать великому поэту свои собственные черты и качества. Лермонтов в Пятигорске с друзьями отплясывал мазурку над знаменитым Провалом, любил веселые проказы, забавы, дружеские пирушки. Какой же он мрачный человек? Он, создавший неувыдающие образы простых людей – скромного доктора Вернера, милого горского мальчика Азамата, доброго Максима Максимыча, пленительной горянки Бэлы, рассказавший историю страданий Мцыри, – не мог быть ни мрачным себялюбом, ни вздорным ненавистником людей. Вся эта чушь придумана теми, кому непонятен или ненавистен талант. Не мог быть невыносимым для настоящих людей или друзей поэт, так полюбивший ссыльного декабриста Одоевского, с которым он встречался на Кавказе, а когда тот умер, написал его памяти чудесное стихотворение – одно из лучших созданий русской лирики. Давайте снова вчитаемся в эти изумительные строки, полные преданной любви и уважения к памяти поэта-декабриста, который когда-то был блестящим гвардейским офицером, после же разгрома восстания декабристов прошел тюрьму, сибирскую каторгу и умер ссыльным солдатом от лихорадки на Кавказе. Прочитав это стихотворение, мы убедимся, что Лермонтов умел любить тех, кто был достоин его любви и уважения:

*Я знал его, мы странствовали с ним
В горах Востока, и тоску изгнанья
Делили дружно, но к полям родным
Вернулся я, и время испытанья
Промчалось законной чередой,
А он не дождался минуты сладкой:
Под бедною походною палаткой
Болезнь его сразила, и с собой
В могилу он унес летучий рой
Еще незрелых, темных вдохновений,
Обманутых надежд и горьких сожалений!*

Так начинается этот шедевр, в котором мысли, образы, каждое слово и тон стиха полны невыразимой любви и уважения к другу, огромного обаяния и прелести. Приведем еще одну строфу:

*Но он погиб далеко от друзей...
Мир сердцу твоему, мой милый Саша!
Покрытое землей чужих полей,
Пусть тихо спит оно, как дружба наша
В немом кладбище памяти моей!
Ты умер, как и многие, – без шума,
Но с твердостью. Таинственная дума*

*Еще блуждала на челе твоём,
Когда глаза закрылись вечным сном,
И то, что ты сказал перед кончиной,
Из слушавших тебя не понял ни единый...*

Нет сомнения в том, что это одно из самых замечательных человеческих раздумий, когда-либо адресованных поэтом памяти товарища. Я не знаю стихов, в которых любовь и уважение к так много перенесшему другу были бы выражены с большим благородством и сердечностью. А какое было бы дело равнодушному ко всем себялюбцу до страданий и смерти ссыльного солдата? Нет, самовлюбленные гордецы не могут написать таких стихов, хоть озолоти их!

А с какой искренней простотой и любовью написал Лермонтов о простых крестьянах.

*С отрадой, многим незнакомой,
Я вижу полное гумно,
Избу, покрытую соломой,
С резными ставнями окно,
И в праздник, вечером росистым,
Смотреть до полночи готов
На пляску с топаньем и свистом
Под говор пьяных мужичков.*

Как хорошо! О самых обыкновенных вещах, связанных с жизнью крестьян, Лермонтов написал гениальные стихи самыми обычными словами. Действительно, какой простоты, точности слова и изображения, какой естественности достиг он в своих поздних вещах. Мне бы хотелось особое внимание в приведенном отрывке из стихотворения «Родина» обратить на две первые строчки. «С отрадой, многим незнакомой, я вижу полное гумно...» Тем, кто называл поэта вздорным себялюбцем, как раз ни в коей мере не была знакома радость видеть те простые картины русской народной жизни, которыми так дорожил Лермонтов и которые так сильно изобразил.

Разве не Лермонтов так нежно любил М. Щербатову? Как много сердечности вложено в стихотворение, обращенное к этой прекрасной женщине. Помните: «На светские цепи...»? Если даже взять одну только последнюю строфу, и то увидим, какой серьезный и обаятельный образ женщины создал поэт:

*От дерзкого взора
В ней страсти не вспыхнут пожаром,
Полюбит не скоро,
Зато не разлюбит уж даром.*

Нет, такие стихи вызываются и рождаются только любовью. А

«Казачья колыбельная песня» или «Мне грустно, потому что я тебя люблю...») с их глубочайшей человеческой нежностью?! Пришлось бы сделать слишком длинный список! Нет, Лермонтов не отворачивался от настоящих людей и был не мрачным меланхоликом, а великим трагическим поэтом, которому каждый раз обжигало душу человеческое горе. Другое дело, что он был исключительно требователен к жизни и людям, смотрел на все с высоты гениального дарования. Иные путали и путают чувство собственного достоинства с самовлюбленностью и чванством. Лермонтову в высшей степени было присуще первое из этих человеческих качеств. Он хорошо знал, с кем ему быть добрым, а с кем – злым. Да, конечно, с жандармским генералом он не обнимался. Предпочитал сосланного декабриста Одоевского. И ангелом, разумеется, Лермонтов не был. И я далек от мысли превращать его в икону. Это тоже было бы искажением его реального облика. Он был человеком высокого ума, чести и благородства.

Поэты лермонтовского масштаба не бывают мелкими и равнодушными людьми. Одно исключает другое. Характер художника обязательно переходит в его произведения. Это неизбежно. В поэзии притворяться не удастся. Мы знаем, что люди, подобные тем, которые называли Лермонтова вздорным себялюбом, нарекли сумасшедшим Чаадаева – одного из умнейших людей России.

5

Ведя свой разговор о художественной мощи поэзии Лермонтова, мне хочется остановиться на его «Валерике». Эта вещь удивительна для меня во многих отношениях. Мне кажется, что до этого ни в России, ни во всем мире ни один поэт не писал о войне так просто и с такой беспощадной правдой, с таким полным отсутствием парадности, я бы сказал – с народных позиций. С другой стороны – офицер армии, воевавшей с горцами, выразил к ним свое большое уважение и сочувствие. В этих стихах так поразительно художественное совершенство наряду с небывалой в поэзии о войне глубиной содержания, удивительны точность стиха и образов, мудрая сдержанность интонации, суровая самостоятельность мысли. Нет ничего лишнего. Все пережито, выношено, взвешено и скупое. Вот как говорит Лермонтов о горцах, против которых ему велено было воевать:

*И вижу я неподалеку
У реки, следуя пророку,
Татарин мирный свой намаз
Творит, не подымая глаз,
А вот кружком сидят другие.
Люблю я цвет их желтых лиц,
Подобный цвету наговиц,
Их шапки, рукава худые,*

*Их темный и лукавый взор
И их гортанный разговор.*

Бытовые реалистические детали, точно замеченные и верно закреплённые. Сама жизнь, сама природа. Все скупо и просто. Вот так – русский поэт и офицер ввел навсегда в поэзию своих «противников» с их худыми рукавами и гортанным разговором. Как это замечательно! Не только талантом, но и каким умом надо было обладать, каким прозорливым человеком надо было быть, чтобы подняться до такой высоты объективности и понять этих горских крестьян, сражавшихся и отдававших свои жизни за землю отцов! А вот строки еще более высокого общечеловеческого содержания, тоже удивительные и по содержанию и по форме:

*Окрестный лес, как бы в тумане,
Синел в дыму пороховом.
А там, вдали, грядой нестройной,
Но вечно гордой и спокойной,
Тянулись горы – и Казбек
Сверкал главой остроконечной.
И с грустью тайной и сердечной
Я думал: жалкий человек.
Чего он хочет? небо ясно,
Под небом места много всем,
Но беспрестанно и напрасно
Один враждует он – зачем?*

Горький и бессмертный вывод! Сколько людей думали так и через сто лет после Лермонтова! Какой поразительной зрелости мысли достиг этот человек, погибший юношей! Совершенство этого стихотворения несравненно. Такой в нем жесткий и суровый реализм. Вот куда вела Лермонтова его так рано оборвавшаяся дорога. Можно не сомневаться в том, что эти стихи проложили путь к реализму русской литературы, стали большой школой для будущих ее крупнейших мастеров. Каждый раз, возвращаясь к таким созданиям Лермонтова, думаешь: какой кровавый удар нанес пустой и вздорный Мартынов России и ее культуре! Кроме прочего, он ведь убил человека, который в роковую минуту выстрелил не в противника, а в воздух! Это подтверждено участниками и свидетелями отвратительной дуэли. Говорят, что генерал Ермолов, узнав о гибели Лермонтова, сказал: «Жаль, что меня уже нет там, я бы удвоил кровь!»

Подумать только! В течение каких-нибудь четырех лет были убиты два великих поэта России! Чему удивляться, если царь мог о Лермонтове сказать самые нечеловеческие слова: «Собаке – собачья смерть!» Это не выдумка литераторов, это подтверждено современниками самого Николая и даже людьми близко к нему стоявшими. Но быть убитым – не значит быть побежденным. Великий поэт остался любимцем своей

Родины, а его врагов и убийц заклеил родной народ. Борьба с гениальным художником бесполезна: его невозможно победить – жизнь и история всегда на его стороне. Бетховена, например, не могли бы сокрушить все монархи мира, если бы они даже в небывалом для них единстве вступили с ним в бой. Гениальный художник – вечный победитель. Он творит жизнь. Гений подобен горе и морю.

Давно я обнаружил для себя, что Пушкин еще пользовался архаизмами, его поэтика допускала это. У Лермонтова же нет ничего подобного. Такое суждение, разумеется, нисколько не ущемляет величайшего из русских поэтов – учителя Лермонтова. У автора «Героя нашего времени» была своя поэтика, идущая от Пушкина, но уже своя. Паруса его поэзии наполняли воздух другой эпохи. Он был другим – более горьким, более трагическим художником. У Пушкина мы не раз встретим рифму «радость – младость», у Лермонтова нет ее. Или такое упоение радостью, как пушкинское «шипенье пенных бокалов и пунша пламени голубой», тоже невозможно для него. Лермонтов продолжал Пушкина, не повторяя его, открывая новые горизонты для родной поэзии. Такими только и бывают истинные ученики. Иначе Лермонтов не стал бы великим поэтом. И странно, когда задают вопрос: «Кто лучше – Пушкин или Лермонтов?» Это все равно, что спросить: «Какая лучше гора – Эльбрус или Казбек?»

Грандиозен мир лермонтовской поэзии – многоцветный, многоголосый и прекрасный, как горы. Мы, счастливые обладатели этих бесценных сокровищ, всю жизнь радуемся глубине и чарующей музыке лирики Лермонтова, ее краскам, звукам, мыслям, эмоциям и живописи. Можно было бы изучить русский язык только для того, чтобы читать волшебные лермонтовские создания.

И тогда мой поступок был бы оправдан, и я осчастливил бы себя. Вся будущая красота и волшебство поэзии Лермонтова, ее музыка и живопись, глубина и серьезность уже присутствуют в его раннем стихотворении «Русалке», написанном в полудетском возрасте. Я всю жизнь не могу отделаться от музыки и обаяния этой вещи. Поэтому хочу процитировать ее целиком:

*Русалка плыла по реке голубой,
Озаряема полной луной;
И старалась она доплеснуть до луны
Серебристую пену волны.*

*И шумя, и крутясь, колебала река
Отраженные в ней облака;
И пела русалка – и звук ее слов
Долетал до крутых берегов.*

*И пела русалка: «На дне у меня
Играет мерцание дня;*

*Там рыбок златые гуляют стада;
Там хрустальные есть города;*

*И там на подушке из ярких песков
Под тенью густых тростников
Спит витязь, добыча ревнивой волны,
Спит витязь чуждой стороны.*

*Расчесывать кольца шелковых кудрей
Мы любим во мраке ночей,
И в чело и в уста мы в полуденный час
Целовали красавца не раз.*

*Но к страстным лобзаньям, не знаю зачем,
Остается он хладен и нем;
Он спит, – и, склонившись на перси ко мне,
Он не дышит, не шепчет во сне!»*

*Так пела русалка над синей рекой,
Полна непонятной тоской;
И, шумно катясь, колебала река
Отраженные в ней облака.*

Подумайте о красоте этой баллады и о том, что она написана рукою мальчика!

Нас потрясают крупнейшие создания Лермонтова – «Герой нашего времени», «Демон», «Песня про купца Калашникова». Когда мы оказываемся в этих сказочных владениях, не похожих ни на какие другие, то стоим зачарованные. Над вершинами Кавказа летит великий бунтарь, восставший против самого небесного владыки, – Демон, шелестят травы, шумят реки, дымятся горы, пляшет юная Тамара, рыдает зурна, звенит детский кинжал Азамата. Мцыри сражается с барсом, молния освещает скалы и ущелья. Сколько образов и красок, какой живой и гордый мир! Нас покоряет мудрая и простая доброта Максима Максимыча, мы беседуем с очень умным и не находящим достойного применения своим большим силам Печориним, видим позера Грушницкого, несчастного тем, что глуп и вздорен. Нам понятен Казбич – абрек и лихой наездник, влюбленный в Бэлу и гордящийся своим скакуном Карагезом. Мы понимаем протест и отвагу купца Калашникова. Какую галерею образов успел создать Лермонтов за свою такую короткую жизнь! При том массу времени отнимала у него военная служба. Известно, что он мечтал выйти в отставку, заняться только творчеством и даже издавать журнал. У него были грандиозные планы. Но им не суждено было осуществиться, их опрокинула смерть. Граф и литератор В. Соллогуб в своих воспоминаниях пишет, что перед последним отъездом на Кавказ в доме Карамзиных Лермонтов сказал, что его убьют. Тогда же, по словам ме-

муариста, поэт говорил и о журнале, который он собирался издавать, вернувшись с Кавказа. Как утверждает все тот же автор, Лермонтов, говоря о смерти, имел в виду горскую пулю, которая, как известно, пощадила его. Но нашлась другая, бесчестная пуля. И поэт с Кавказа не вернулся.

Каждое поколение входит в мир поэзии Лермонтова, каждое поколение благодарит его за прекрасный мир, созданный его гением, за его поэтический и гражданский подвиг. И я благоговейно благодарю его от имени воспетых им гор и горцев. Еще мальчиком, плененный величием Кавказа, лет в пятнадцать написавший: «Как сладкую песню отчизны моей, люблю я Кавказ...», Лермонтов остался верен ему до конца и, как никто, воспел его могуче и нежно, мужественно и мудро. В его поэзии живут величие и красота нашей земли, ее боль и надежды, подвиги ее сынов. Он гордился этой страной и своей любовью к ней. Он любил ее свободных и благородных детей, и они, вместе с сиянием вечных снегов вершин, навсегда остались в его книгах. Они были своим мужеством достойны бессмертия, и русский поэт их обессмертил.

Из его книг, словно эхо в горах, как бы доносятся до нас голоса тех отважных горцев и стук копыт их коней. Горы и поэзия Лермонтова высятся, как равные. Кавказ и Лермонтов были достойны друг друга. И они остались вместе навеки. Кавказ был большой любовью великого поэта и стал его могилой. Но горы в этом, к нашему счастью, не виноваты! Лермонтов, отдававший Кавказу свою любовь и песню, отдал ему свое сердце и кровь. И последний взгляд прекрасных глаз Лермонтова принадлежал Кавказу. Прежде чем мелькнула черная молния смерти, он увидел высоту и белизну гор. Он однажды взлетел на их вершины, чтобы никогда не сойти оттуда.

6

Рукой юноши написал Лермонтов свой бессмертный «Парус». И почти юношей он упал с пробитым пулей сердцем у подножья горы Машук. До сих пор этот роковой и бесчестный выстрел вызывает дрожь в сердцах. И так будет долго. Люди еще долго будут обращаться не только к поэзии Лермонтова, но и к его имени и судьбе, к его мужеству и смерти. Говорят, по пути к месту дуэли он ел вишни, был спокоен. Так же невозмутимо, говорят, он смотрел на своего противника и выстрелил в воздух. Через мгновение для него уже не было ни гор, ни деревьев, ни травы, ни друзей, ни бабушки любимой, ожидавшей его дома, ни России, ни Кавказа. Ничего и никого. Только тьма и немота. Говорят, он никогда не боялся смерти. Но она пришла и отняла у него все – жизнь и поэзию, все.

Сраженный Лермонтов упал на клочок кавказской земли, дарившей ему красоту, радость, вдохновение. Был поздний летний вечер. Был гром. Была молния. Был ливень. Это горы оплакивали своего лучшего певца. Поэт лежал на траве, мокрой от дождя. Никто не пришел на помощь. Никто не спас. Я только на днях – в который раз! – стоял на

том месте, откуда в последний раз он взглянул на мягкое небо Кавказа, на горы, на белизну их снегов, на земную красоту. Теперь на этой лесной поляне у Машука обелиск с барельефом поэта оберегают каменные орлы, сурово повернув назад клювы. Мне кажется, что это укор орлов людям, не сумевшим уберечь и спасти великого юношу. Здесь одиноко умирал один из лучших поэтов на свете. С того рокового вечера прошло больше столетия, а Парус его поэзии все так же белеет. Белеют и вершины гор, так сильно и любовно им воспетые.

Я пишу эти строки, видя и белеющие горы, и белеющий Парус. Мне хорошо и горько. Поэты умирают. Поэзия остается. Как хорошо, что она остается. Благословенна память людей! Какое счастье, что убийцы поэтов не могут убить поэзию! Это лишний раз дает возможность уверовать в светлый смысл бытия. Прошло сто двадцать три долгих года, как погиб Лермонтов. А Парус его поэзии все белеет...

Эти заметки – только знак любви к великому поэту, попытка выразить мое восхищение его поэзией. Горцы, воспетые им, не смогут сказать ему о своей благодарности. Я благодарю его за них и за себя. Пусть в день большой годовщины Лермонтова и мое слово ляжет у его памятника зеленым листком чинары. Слова «Кавказ» и «Лермонтов» звучат для меня одинаково прекрасно, мне одинаково сладостно произносить их. Так было всю мою жизнь. Так будет до конца моих дней. Когда в ущельях произносится его имя, мне кажется, что навстречу из гнезд вылетают орлы. Горы полны звуками его имени, как ущелье – шумом ливня. Гул его поэм раздается здесь, как гул лавин. Они сродни. Вывожу эти строки, и мне кажется, будто я успел к месту роковой дуэли через минуту после кровавого выстрела и словно прижался к дымящейся ране на груди поэта, склонился над ним и увидел его еще не закрытые глаза, которым давали так много утешения белые вершины и звездное небо моей родины.

Все враги и убийцы Лермонтова исчезли вместе со своей жалкой злобой. А Парус его поэзии все белеет. Это еще одно подтверждение того, что победа всегда остается за гениальным художником. Утешим себя этим достойным утешением, мой Кавказ! Благоговеино склонимся над нашим Лермонтовым, словно над павшим героем, как мы умели это делать, и тихо скажем: «Благодарим!» Он победил и врагов и время: бессмертный Парус его поэзии все белеет!..

Кайсын КУЛИЕВ,
народный поэт КБР,
Лауреат Ленинской премии,
1964 г.

ЮЧЮНЧЮ МИНТЖЫЛЛЫКЪНЫ ПОЭТИ

Уллу орус поэт Михаил Юрьевич Лермонтов туугъанлы, 2014 жылда 200 жыл боллукъду. Орус литературада аны къаллай магъанасы, намысы жюрюгенин тохташдырыргъа бек къыйынды, алай аны сыйы жылдан-жылгъа, ёмюрден-ёмюрге ёседен ёсе баргъаны уа хакъды. Михаил Лермонтовну юсюнден бир бири бла келишмеген кёп тюрлю оюмла, сагъышла, болгъан-болмагъан ишле да айтыладыла. Алай аны къыйыры-чеги кёрюнмеген фахмусуна хурмет этмеген окъуулары, биллимери болгъан адамланы ичинде не хазна табылсын.

Лермонтовну халыны, ол не тукъум адам болгъаныны юсюнден аны чыгъармалары бир да болмагъанча шарт эмда кесгин айтып турадыла. Университетни бошагъандан сора, поэт Петербургда атлы аскер школгъа киреди. Ол анда окъуй тургъанда, Мария Лопухина, Михаил Юрьевични антлы шуёхларындан бири, анга быллай къагъыт жазады: «Сен энтта да жазгъанынгы къоймай бардыра эсенг, школда ол затла бла кюрешме, кюрешсенг да, бир тенгинге да кёргюзтме. Нек дегенде бир бош, аз затчыкъ окъуна бизге ардан тюрлендиралмазлыкъ къыйынлыкъ келтиреди. Шуёхларынг бла къаршы болургъа итинме, алгъа аланы иги бил да, таны да, андан сора кёрюсе. Сени жумушакъ, огъурлу халынг, сюерге тартыннган жюрегинг аладан толуп къаллыкъды».

Башха тюрлю къалай айтыргъа боллукъду?! Огъурлу халы, сюерге итиннген жюреги, жолдашларын жаны бла тенг кёргени - битеу бары да Лермонтовну ниетин, болумун ачыкълагъан ышанладыла. Аланы барын да Лермонтов ахыр солуууна дери биргесине элтгенди. Аны артда жазгъан онеки назмусу да («Къая жух», «Даулаш», «Тюш» эмда башхалары) бюгюн да анга шагъатлыкъ этгенлей турадыла. Ол онеки назмуну кеслерини сейир тарыхлары барды.

11-чи апрельде 1841 жылда Лермонтовну къолунда 48 сагъатны ичинде, ара шахарны къоюп, Тенгиз жаяу аскер бёлюмге атланыргъа буйругъу бар эди. Ары тебирерни аллында, Михаил Юрьевич антлы шуёху, жазычу В. Одоевскийге саламлашыргъа къайтады. Одоевский анга тахыран бла тышланнган дефтерни саугъагъа береди. Сора биринчи бетинде ол быллай жазыу этеди: «Поэт Лермонтовха мени эски эмда суйген дефтерим бериледи. Аллындан ахырына дери назмула жазып, артха кеси къолу бла къайтарыр деген мурат бла. Князь В. Одоевский. 1841 жылны апрелини 13-чю кюнюнде. Санкт-Петербург».

Ол дефтер иесине, Лермонтов ёлюп, эки жыл озгъандан сора къайтарылады. Анга шагъатлыкъ этген Одоевскийни башха, экинчи, жазыуу барды, биринчи жазгъаныны тубюнде: «Замансыз ауушхан Лермонтовну бу дефтерин манга Еким Екимович Хастатов 30-чу декабрьде 1843 жылда къайтаргъанды. Князь Одоевский».

1843 жылда «Отечественные записки» деген журналны 12-чи китабында, аны ызы бла уа 1844 жылда чыкъгъан биринчи китабында Одоевский поэтни ахыр назмуларын басмалайды. Сора 1857 жылда ол бу дефтерни патчахны энчи китапханасына береди (бюгюнлюкде аны аты «Россейни Санкт-Петербургдагъы миллет китапханасыды»).

В. Ф. Одоевскийни хайырындан, биз бусагьатда М. Ю. Лермонтовну жашаууну арт айлада жазгъан назмуларын, аны оюмун, саггышын, кьайгысын да толугу билдирге онгубуз барды.

Тахыран тышлы дефтерин Лермонтов, кьайры барса да, кьайда болса да, биргесине айландыргъанды. Мында онеки ишленип бошалгъан эмда эки башланып, алай бошалмагъан назмулары бардыла. Бир кьауумлары ариу, таза кёчюрюлюп, бир-бирлери уа жазылгъаныча кьалгъан эдиле. Аланы ичинде француз тилде «Сакълау» деген бир назму да болгъанды. Мындагъы жазыуладан Лермонтовну не бла жашагъанын, осуятын да эслерге боплукъду. Ол жашаргъа кьалай аз кьалгъанын сезе эди эмда аны юсюнден ачыкь айта эди. Артыгъыракъда «Тюш» деген сейир назмусунда:

*Даггыстанда таныш ёлюк жатады,
Аллах билсин, кьумла арасында.
Тютюн эте, тамгъан кьаны
кьатады,
Суууйду, кьарала жарасында.*

Лермонтовну ахыр кюнлеринде кьаллай кьайгыла боюнундан асханлары бу тукъум тизгинлеринде туура кёрюннгенлей турадыла. Ёлюрюню аллында, ол «Файгъамбар» деген чыгъармасы бла кюреше эди. Анга Белинский эм бийик багъа бергенди: «Кьаллай бир теренлик кьайнайды мында, кьаллай бир кюч чыгъады тизгинле арасындан! Быллай сёзлени эшитирча, кёп, бек кёп заман сакъларыкъды Россия!»

Одоевскийни бу дефтерине биз, не аз да семиртмегенлей, Белинскийни кьатлай: «Бу гитче дефтерчик кёп базыкь китапладан эсе сыйлыды, магъаналыды», - дерге боллукъбуз. Поэтни поэзиясы, прозасы да окъуучуну, биргелерине алып кетип, XIX ёмюрню хауасы бла солутадыла, ол замандагъы жашаууну ауушларындан аудаурадыла. Алай адабият битеудуния адабиятны эм уллу, эм бийик жетишими болгъаны кимге да баямды. Закийлик, акьылманлыкь жаланда ма ол жашау тюзлюкню, дуния кертиликни туура этгени бла, жютю кёргозтгени бла байламлыды. Сормагъанлай, биринчи тизгинлеринден окъуна аны поэзиясын, кьара сёзюн да танымай амал жокъду. Нек дегенде поэтни энчи хаты, энчи тамгъасы, оюмну терен магъана бла келтире билгени ол замандагъы жашаууну кесгин эмда тюз кёргозтюрге биригип итинедиле. Уллу тауладан, аланы бийик тёппелеринден жай чилледе сериуюн келгенча, Лермонтовну жазгъанларындан ма алай хошлукь, хычыуунлукь келеди, XIX ёмюрню сыфаты битеу бар кьайгылары бла, битеу бар этген умутлары бла, хар кюнде саггышлары бла бирге...

Быллай назмучулану юслеринден ойлай келгенде, бу тукъум тизгинле келедиле кёлюме:

*Иги поэт,
Кёлюню толтура, жиятады.
Осал поэт,*

Тёрледе олтура, жыр айтады.

Орта поэт

Юзмезин алтынныча этеди.

Уллу поэт

Хар ишин айтханыча этеди.

Поэтни жашау жолун, тууган жерин, окьуган жерин, сюрюн жерин, сёз болган эмда ёлген жерлерин, кьайсы чыгьармасын кьачан жазганын кьайсыбыз да билебиз. Аланы юслеринден айтыр кереклиси, эштада, болмаз. Алай Лермонтовну адамлыгына, адамла бла кесин кьалай жюрютгенине арт жыллада окьуучула артыгьыракь эс бурадыла. Ол а ала бла байламлы тюрлю-тюрлю оюмла болганларыны юслеринден айтады. Аны халы кьалай болганын хар бир танышы башха тюрлю эсгереди.

Ол эсгериулене окьуй, эшите келсенг, сёз эки башха адамны юсюнден барган сунаса. Аны сыфаты бирлеге ибилисни, бирлеге уа фыйгамбарны ышанларын келтире эди кёз алларына. Бирлеге ол сууукь, келбетсиз, женгил адам кёрюне эди, бирлеге уа - кьан кьайнатхан, огьурлу, терен акьыллы эди.

Ара сахарны, Санкт-Петербургну, ариу чанка тиширыуларыны бири: «Сюйдюмлю бет ышанлары барды», - деп жаза эди Лермонтовну юсюнден. «Ышармиш эте, кюлюмсюрей, бир кьутсуз адам», – дей эдиле бирлери, бирсилери уа: «Эригиулю, кьаштуй», – деп кьоя эдиле.

Акьылман поэтни немис тилге кёчюрген биреу а былай эсгере эди: «Аны халына мудахлыгы, терен сагьышлылыгы да кьууат бере эдиле». М. Б. Лобанов-Ростовский бий а ма былай эсгере эди (ары дери анга М. Ю. Лермонтовну кьаршы тенглери бла бирге ара сахарда бир жыйында болургьа тюшген эди): «Биргесине жолдашлары болмай, аны бла кесинг бетден-бетге кьалсанг, не айтдыраса, бек асыл эди, айтханы да сейир, башы да жеринде, жаланда сёзлери аз-маз чимдий эдиле ансы. Алай тенглерины арасында уа аны ибилистен башхалыгы жокь эди, масхара эте эди кимни да, кимни да ауузуна чаба эди, тынгылагьанда да тын буза эди».

Тюрлю-тюрлю болумлада М. Ю. Лермонтовну башха тюрлю болганыны тасхасы, баям, аны оюмуну, сагьышыны да терк тюрленнгени бла ачыкьланады. Ол ич дуниясы энчи, кеси да кьалай азат, кьалай эркин болганларын чертирге итине болур эди, Аллахды билген, жамауатха да анга ат башындан, тюртдюм этип кьарагьаны да андан эди, эштада.

Жууукь адамларыны, тынгылы тенглерины, жангы танышларыны кьатларында, чанкаланы араларында да кесин алай жюрютгенини тасхасы бир эди; жаланда бу тукьум жашаугьа чамланнганы, дайым аны бла арталлы да келишалмагьаны.

Поэтни ёлген кюнюн эсине тюшюре, аскерчи тенги Н. П. Раевский: «Барыбыз да, тюзда гитче сабийлеча, алай жияй эдик», - дейди.

Ёлген назмучуну асыраргьа унамай кьойган дин ахлусу Эрастов бабасны, кёп жыл озгандан сора, айтханы уа былай болганды: «Анда ол кюн барысыдамы жиягьан сунасыз?.. Кёпле кьууанып кьалгандыла».

Эсгериуле кьаллайла болсала да, ишни башы не кезиуде да кёз кьарамды, артыгыракъ да ол эсгерген адамны эсгерилгеннге кёз кьарамы. Аны себепли кьайсысына ийнаннгын да, кьайсысына уа - угъай? Мен а М. Ю. Лермонтовну кесини жазгъанларына бегирек ышанама, ала ууазча келедиле да жаныма, жюрегиме. Ана тилибизге аны назмуларын андан кёчюрюрге кюрешгенме, кесим аны бюгюн ангылагъанымча:

*Жашаудан сакъламайма
бир зат да,
Къыйналмам, озгъан кюнню тута.
Тынч болсам сюеме мен, азат да,
Жукъларгъа, нени да унута.*

М. Ю. Лермонтов аз жашагъанды, эртте ёлгенди. Алай ёлюмсюзлюк да алай эртте келгенди анга. 27 жыл - ол мингжыллыкъ Россейни тарыхында жаланда бир чакъды. Лермонтовну окъуй келгенде, ма ол чакъдады деменгили кьыралны озгъан кюнню, келир кюнню, бюгюнню кюнню да дерге сюеме. Керек жерде тийишли, тюз сёз, отча жана, дуняда болмагъан, кёз аллынга келип, жюрегингде тюйрелип кьалгъан сыфатла, эгизлеге ушагъан тенгleshдириуле, терен магъана, ариу кьууум, бийик гыллыу - битеу бары да, биригип, бир жумдурукъ болуп кьалгъан чыгъармаладыла Михаил Лермонтовну бизге кимден да жууукъ этген. Аллай чыгъармала, чарсны садакъ окъ кьалай жырып ёте эсе да ёмюрлени туманын, тюзда ма алай жырып, жангы тёлюлеге алай келликдиле дуня башында эм бай тилледен бири - орус тил - жашагъан кьадар.

Поэтни не кьыйыры, не чеги болмагъан илхамы Ата журтуна уллу соймеклиги бла тюзюнлей байламлыды. Ма ол соймекликди бусагъатдагы тёлюге иги кесек жетишмеген. Бирде уа кёкде учуп баргъан кьушну кьанатына битеу дуняны да закий поэти М. Ю. Лермонтовну жюреги тие болур эди, ол назму жазгъанда, ол сау заманда деп келеди кёлонге. Бюгюн а ол жюрек, кьушну жерлеп, аны биргесине учады ахыр солуууна дери поэт жаны бла тенг кёрген Кавказны кёгюнде. Биз бюгюн да М. Ю. Лермонтовдан Ата журтубузну, Кавказны сюерге юйренебиз. Магъанасыз сёзню юсю бла ажымлы ёлюп кетген эсе да поэт, аны назмулары, жулдузла бла бир бийикликни тута, жашауну магъанасын бютюн тюрсюнлю этедиле.

Деменгили М. Ю. Лермонтовну поэзиясына соймеклик адамланы бирикдирген этеди, учундургъан. Эм башы уа, ол аланы, огъурлулукъгъа, тазалыкъгъа, тюзлюкге табындыра, бир ниетли этеди.

Ленинчи саугъаны лауреаты, Уллу Кьайсын билмей айтмагъанды; Михаил Юрьевич Лермонтов ючюнчю мингжыллыкъны поэтиди деп.

**ДОДУЛАНЫ Аскер,
КЧР-ни халкъ поэти.**

Бизни белгили поэтибиз, Геккиланы Магомет, кёчюрмечилик иш бла эрттеден бери кюрешеди.. Аны хайыры бла Ж. Б. Мольерни «Тартюф» бла «Плутни Скапена», М. Булгаковну «Полоумный Журден», К. Гольдонини «Коджинские рассказы», А. Цагарелини «Ханума», З. Аксировну «Даханаго», У. Шекспирни «Макбет», Лопе де Веганы «Изобретательная влюбленная» Н. Гогольну «Ревизор» чыгармалары бизни ана тилибизге тилленгендиле. Гекки улуну кёчюрмечилик ишинде эм бийик жетишими, М. Лермонтовну «Мцыри» деген поэмасыды, анга сёз да жокъду. Мында ана тилибизни кючю, ариулугъу, оюмну шатык, кесгин айтылгъаны шарт кёрюнеди. Окъуучу аны кеси да бек терк ангылар деген умутда «Мцырини» басмалайбыз.

Михаил ЛЕРМОНТОВ

МЦЫРИ

**Умут – тау башда,
Ажсал – инбашда.
Нарт сёз**

I

Алгъаракъда, мындан алда –
Арагва бла Кура анда,
Эки эгеч кибик, бирге
Эркелене саркъгъан жерде
Тура эди бир килиса.
Туура кёрюрге, – къарасанг, –
Чигинжиле кымыжасын,
Габу басхан мурдор ташын;
Чыкъмаз, алгъынча, жангыдан –
Гырмык тютюн ожагъындан,
Бизни ючюн андан чыкъмаз
Байрам кече зикир ауаз.
Жангыз къалгъанды акъсакъал –
Жансыз хуналаны сакълай,

Къабырладан сыйпай букъу –
 Къадар, ажал андан букъду.
 Оба гыйылада – жазу:
 Озгъан ётгюрлюкню кызыу
 Алгъышлады... – бир патчах,
 Арисейге кере къучакъ,
 Анга болады жалынчакъ.

Эркеленген Гюржюстаннга
 Энедиле чууакъ тангла:
 Кёгет терек сериуюнде,
 Къанлы душман серлигинден
 Къоруу шуёх сюнгулери.

II

Арисейден бир ийнарал,
 Таудан Тифлис таба бара,
 Артмагъында элте эди
 Тутмакъ сабий; элге дери
 Кётюрмеди азап жолну.
 Кеси да беш-алты жыллыкъ,
 Кийик туугъан улакъ киби.
 Алай аны термилгени
 Аталаны тирилигин
 Бютюнда айнытды гиртчи –
 Бой салмайын айтырча – чырт:
 Эринлерин кыса къаты,
 Эте харам жесир хантны,
 Эрлей ёледи шош антлы.
 Жаны ауруй билген бабас,
 Жазыкъ жашха эте ыспас,
 Сыйлы къаласына алды –
 Суймеклиги бла сакълады.
 Къача сабий оюнладан,
 Къучакъларыкъ къоюнладан,
 Къарайды шау жангызлыкъда,
 Къутхарыллыкъ сунуп, Шаркъга –
 Ахтыныуун Ата журтха
 Аууз сууу бла тенг жута.
 Артда жесирлигин билди,
 Алды аламгабан тилни.
 Жууундурду сыйлы ага, –
 Жетген жашда къатды къанат, –
 Тарикъатда этерча ант...
 Бир кюз кече уа думп болду,

Тилсиз къарангысы толу
 Бёлей эди тауну-къолну.
 Изледиле аны юч кюн –
 Изеу болуп, артда кюнден
 Кёредиле эси аууп,
 Келтирдиле элге алып;
 Кёлюнг къоркъурча саз, арыкъ,
 Кючсюз – азап ишден арып,
 Азгъан киби, ачлыкъ кирип,
 Кёрге кирип чыкъгъан киби.
 Кюнден-кюннге терен солуй,
 Жарлы жаны жилий-улуй,
 Сакълай эди ахыр кюнюн;
 Сыйлы бабас келип кёрдю –
 Кёл этдире, ийман тилей...
 Кётюрюлюп ёхтем, тири, –
 Озгъан кюнлерине къайта,
 Ол башлады былай айта:

III

«Сау бол! – келдинг тынгыларга,
 Сагъышымы ангыларга.
 Кёлюм сёзден эркин болур,
 Кёкюрегим элпек солур.
 Айхайда, этмедим зорлукъ,
 Алайды – жокъ менде зарлыкъ.
 Кёрдюнг – болалмадым батыр,
 Кёлюм а не таурух айтыр? –
 Гыржын къапдым жесирликде.
 Гузabalы эркинликни
 Алыр эдим, Аллах кёре,
 Алтын бугъоуланы бере.
 Тилек этген эдим эртте –
 Турдум аны эркелете;
 Бу, къурт киби, менде жашап,
 Баууруму жутлу ашап,
 Сюре эди: «Да хайда, чап –
 Солуу тыйгъан кешенеден
 Соруу келмез кишиликке,
 Къоргъашинли къаялагъа,
 Къуш къанатлы къайгъылагъа!»
 Жесирликни оу кюнюнде
 Жигер бакъдым ол тиними;
 Жерни-кёкню да тилинде
 Тейри бергенди деу махтау!
 Тилек тилетме, этме дау.

IV

Кёп эшитгенме, аппа, сен
Къутхаралдынг мени – ёлсем,
Тынсам иги эди!.. Жангыз,
Тюшген чапыракълай, жансыз
Турдум, буюргъанлай Аллах –
Сабий эсли, ёзюм монах.
Сыйлы сёзле: «Ана», «Ата» –
Алай билалмадым айта,
Ажашдырмам сыйлы юйде
Балдан татлы тауушланы.
Бош кюрешдинг: тууушлары
Болуп кёргенме мен жутлу
Бирсиледе юйню, журтну –
Табалмай кесимде барын,
Табыныргъа къабырларын!
Эзилмейин, къоратмай сёз –
Этгенме ант: аямай тёз!
Жюрегими кюкюреуюн
Жыялмайын кёкюрегим –
Ахлу кёкюрекег кысар,
Ахы таймаз, болмаз арсар...
Уллу, кызыл булутлагъа
Ушаш, кызыу умутларым
Чачылдыла – ётсюзлюкге
Чамланганлай ёксюзлюкде.

V

Къоркъутмайды мени къабыр:
Азап къалкъый болур сабыр
Ахыратда ёмюрлюкде;
Къууанч да жокъ – ёлюр кюнде.
Эрке ёсюп, билдингми сен
Эркин сабийликни кюсей?
Сездингми, неда сезмединг –
Сюйдюнгмю, неда суймединг
Жюрек нечик тыпырдаун –
Жайлыкълада садакъ жауун
Жаугъанында тыпырында?
Хауа таза... Анда бирде
Хуна тешик теренинде,
Кёк жашнауу къоркъуу сала,
Кёзкёрмезден келген бала,
Чабып кирди жаш кёгюрчюн –
Чууакъ кёкню кёрюр ючюн!
Жарыкъ кюнле эрикдирген,
Жашау кёрген бир къартса сен,
Итиниуню да унутдунг.

Итни сыйын табалмай, думп
Болама мен, бу хаух жерде
Билалмайын атла жерлей!

VI

Эркинликде кёрдюм нени?
Элпек сабанланы кенгин;
Тёбеледе бурмалана,
Тёгерекни къуршоу ала,
Тепсей – аякъ бюкгенлерин
Кёрдюм сиркиу тереклени;
Кёксюл кысыр къаяланы
Кюкюрете къуюлгъанын
Кёрдюм сууну – анга кире,
Кёкюрекни кенгнге кере,
Сакълайдыла таш къоюнла
Саламлашырча оюмда;
Толкъун-толкъун оза жылла –
Тюбешмезле ала жолда!
Таула бийлей акъылымы,
Кёргенме тау аркъаланы –
Жюрексиннгенме танг ала –
Жанган кибик чырахтанла,
Кём-кёк кёкде тёппелери;
Булутланы тепгенлери:
Бугъулушхан уяларын
Къоюп – Шаркъгъады аллары
Къанат керген кериуанны!
Кёрдюм, жукъаргъанда туман –
Жаным анга болсун къурман! –
Чёрчек сюелгенин Кавказ,
Чыранлары – накъут-налмас;
Жюрегимде къууанч, байрам,
Жолум жарыкъ – кюнден, айдан.
Анда халкъым жашагъаны –
Азат къушха ушагъаны
Турады энтта эсимде,
Тансыкъ этеди кесине...

VII

Азат элим эсге тюшдю,
Ата юйюм жашил тёшде –
Элни кюнлюм жылыуунда;
Эшитиучю эдим анда
Таудан ашыкъгъанын сюрюю,
Таныш итле – узакъ юрюю.
Анда кюмюш сакъалладан
Ай жарыкъла саркъгъанларын:

Олтургъанда базыныулу
 Орта юйню арбазында.
 Къама къынла – алтын-кюмюш,
 Къалай татлыды аллай тюш!
 Эсгериуле, ол къалкъыуда,
 Элтедиле узакъ къууа...
 Къаплан атам а?! Сау кибик –
 Къазауатха кийген кийим
 Кийип келди, унутмадым
 Кюбе зынгырдауун, атын,
 Жилтин чакъдыргъан кезлерин,
 Жашын чакъыргъан сёзлерин;
 Балдан татлы эгечлерим,
 Бир тынгысыз кечеледе
 Бешик жырла айтханларын...
 Суучукъ бла, кюн бла да бирге
 Суююнюрге келсем ары,
 Суу боюнуна – хар зат ариу,
 Кёре эдим мен бир-бирде:
 Келлик жауунну билдире,
 Къарылгъачла къанатларын
 Къара суугъа къакъгъанларын.
 Эсге тюшгенди жангыдан
 Эркин юйюм, от жагъада –
 Хайыр-хапар; таурухлада –
 Хорламлары таулуланы,
 Эртте-эртте берекетлик
 Этгенинде жерде бийлик.

VIII

Чапдым-жортдум эркинликде,
 Чынтты жашау эркелете!
 Сизден къачхан ол юч кюнден
 Сейир кюн кёрмегенме мен –
 Сыйсыз харип, жазыкъ, мискин.
 Алай болгъан эдим таукел –
 Аулакъланы кёрюрча кенг;
 Аламатлыкъмыды бу жер –
 Азатлыкъдан, зинданладан
 Къайсысына туады эр,
 Аны тергеймиди адам?!
 Къарангыда, кечегиде,
 Ажал, жашау да чегинде,
 Сиз шеждеге къапланнганда –
 Сыйынмай сур къапталыма –
 Къачдым. О, къарындаш желни
 Къучагъыма къысдым женгил,
 Азат хауаны жут жута,

Къолум бла элия тута...
 Айтсанг а, бу тыгъырыкъда –
 Кёкден келген къычырыкъда
 Туугъан тенглик ючюн – нени
 Тергер эди сени кёлюнг...

IX

Не жерледе чапдым жолсуз? –
 Не билейим! – Чырт бир жулдуз
 Жарытмай эди жолуму,
 Кючден ала солуууму,
 Къалын ёсген тереклени
 Жыра, къарай тегерекге,
 Тауда-тюзде жорта талдым,
 Тегерекге къулакъ салдым,
 Бийик ханслы жерге къойнум
 Бите, сеземе – жокъ къуугъун.
 Талчыкъдыла элияла.
 Тейри жарыкъ сызлыкъ сала,
 Эки дунья арасында
 Эслендиле къая сынла,
 Эсней ачханча тишлерин –
 Эсден чачханча тышлерин.
 Сабыр жатама, тынгылай:
 Сюлесинни да ангылай,
 Сабий кибик – чакъал жилияй;
 Сыптырылды ташдан жилиян,
 Къоркъа-жунчуй а билмедим;
 Кесим да жаныуар эдим –
 Адамладан юрке кери,
 Аулакъ жилиянча сюркеле.

X

Чынгыл тюбюнде, теренде,
 Черек ырхы бла териле,
 Чариш этеди, гюрюлдей;
 Минг ауазлы къычырыкъда,
 Сёз айтмаса да, ачыкъдан,
 Мен ангылай эдим ахшы
 Состар ташла бла даулашын
 Къайда тына, къайда бютюн
 Къыза, жорта, эте тютюн.
 Аунай кетди туман тутмакъ,
 Чыпчыкъ жырлауунда уа шаркъ
 Алтынланды; аяз да сакъ –
 Чапыракъгъа шошчукъ кирди,
 Ала гокка кирпик керди,
 Аныча, мен да тирилдим, –

Айхайда, – тез кётюрюлдум...
Эсим келгенди, мен жарлы,
Этегинде тюзсюз жарны
Ажал бла тенг жата эдим;
Анда ырхы жута эди
Инсан энмез тапхырланы:
Ибилислей пакъырланы
Кёкден Аллах кыстагъанда –
Келип, кёмюлдюле анда.

XI

Жаннет десенг, – жаннет чагъуу:
Жилиямухълу кёкню чыгъы
Жаухар сепди битимлеге,
Жашил чапракъ тютюнлеуде
Жасай жюзюм бурмалары
Жерк агъачны араларын;
Сыйлы сыргалагъа ушаш,
Бишген жюзюм чопалла аш
Бола кьорккъакъ кьанатлыгъа,
Саркъадыла кьайнаулада.
Дагъыда сойландым хансха,
Дагъыда сейирлик тасха
Чалыннганнга салдым кьулакъ:
Чырпылада эте ушакъ –
Тинтген кибик Жерни башын,
Тинтген кибик Кёкню гьаршын –
Табийгъатны ауазлары
Тыялмайын ауузларын...
Айхайда, энмеди ёхтем
Адам ауаз чууакъ кёкден.
Битеу анда сезгеними
Бу адыргы сёзлеримде
Сюеме бир эсгерирге,
Сыйлы тюзюмча кёрюрге.
Алай чууакъ эди ол кёк:
Жютю кёзлю эслер кибик,
Жашил чырдысында мёлек
Ариу ниет бла учханын,
Алам аны да жутханын!
Тилек тилей Кёкден, Жерден –
Тилим тутулургъа жете,
Ары батды жарлы жаным!
Артда суусап кысып жандым.

XII

Чыдамай, атландым «уугъа» –
Чынгыл теренинде суугъа,

Гыйыладан сыптырыла –
Гузabalы ыхтырыла.
Бирде – аякъ тюзден ташла,
Букъу чигинжиле кьоя,
Буюргъанлай кысыр кьяя,
Боладыла толкъун ашла;
Аллах сакълап, эндим ары –
Азат жашлыкъ билмез арый,
Ажал да кёрюню ариу!
Алай энип чынгылладан –
Сериуюнлюк ангыладым,
Суугъа мычымай жан атдым.
...Ауаз, женгил аякъ таууш...
Ахым тая (къайда сагъыш?),
Сипи чырпылада батдым,
Сабырланып, кирпик къакъдым.
Солуу алдым да, кьарадым,
Сейир-гамашагъа кьалдым:
Жырчыкъ айта, ариу жырчыкъ,
Жууукълашды гюржю кызычыкъ:
Табийгъатны ауазынлай –
Таза шаудан суулай, алай,
Татлы шуёхуну атын
Турур кибик айта-айта.
Жапсаралгъан жырчыкъ эди,
Жюрегиме терен сингди! –
Ай жарыкъда ма акъ жинле
Алай жырлай инжийдиле.

XIII

Гёгенчиги – тёппесинде,
Тигелеген жолчугъунда
Гюржю кызычыкъ келди тепсей;
Ташдан тайса какачыгъы, –
Жарыкъ кюлген тауушчугъу.
Жарлы эди кийимлери,
Женгиллиги – кийиклени,
Алакъанат гюлмендиси.
Алтынлатды жай иссиси
Агъзбоюн айбат кызыны;
Кёзчюклери – терилтиучю,
Кёргенлени термилтиучю;
Сюйдюмлюкню сагъышлары,
Сюймекликни алгъышлары.
Жюрегими тыпырдауу,
Жур кызычыкъны шыбырдауу
Болалмайдыла чырт эски...
Башха бир жукъ да жокъ эсде.
Жесир жюрек эркинлене,

Жангылтындан сескенгенде –
 Женгил бара эди ёрлей,
 Жюгюн элте эди ёхтем.
 Ата журтда эркин атлай...
 Акътереклей, саны субай!
 Къызыл ингирликде, жууукъ
 Къаялагъа бере жылыу,
 Къоншулукъда эки гыты.
 Бир ожакъдан чыгъа, бёртюп,
 Бурулгъанлай гырмык тютюн.
 Эслейме, тюрбюнден къарай
 Эшик ачылгъанын, алай...
 Дагъыда гам жабылгъанын!..
 Къалай сезерсе сен аны?
 Къайгъым – мени, мени – шургум:
 Дау айтмайма санга – шукур!–
 Кёзюм кёрген эсгериле
 Кёрге мени бла кирилле.

XIV

Кече къыйынлыгы женгип,
 Кирдим ауанагъа женгил,
 Жукъу жапды кёзлерими...
 Кёрдюм айтхан сёзлерими
 Кертилигин – гюржю къызны.
 Кёкюрегим чанчды, къызды,
 Сейир, татлы тансыгъындан.
 Солуу алалмай тыкъсыдым,
 Хауа татдым... Кёгде уа ай
 Жарый, чууакъды – бир жангыз
 Хауле булут аны марай,
 Жууукълашхан кибик жанлы,
 Кереди жутдакай къойнун.
 Кече къарелдиси бойнун
 Бууду кюндюз ауазланы;
 Бугъей таула, – ауузлары
 Жулдузладан ауузлана,
 Жутадыла сууну бир жут.
 Жанды гытычыкъда отчукъ:
 Бирде – жарыкъ, бирде – мутхуз...
 Бийикликде жаннган жулдуз
 Кёмюлюучю кибик, арып!
 Кёлном тартды... Алай, ары
 Базынмай ёрлерге, жангыз
 Азатлыкъгъа керти къала –
 Ачлыкъ термилтгеннге къажу –

Ата журтха битип жаным;
 Таукел барама тик жолну,
 Тилсиз кибикме, терк жорта:
 Чегет* мени жута-жута –
 Таула да энди алаша –
 Тайып барама, ажаша.

XV

Къутургъандан, керексизге,
 Къырып салдым, жюрексине,
 Чырамшылгъан кёкенлени:
 Чегет бийлик – тегерекде.
 Хар сагъатдан бютюн къалын
 Харам кёзлю душман-къанлы –
 Жаныйды къарангы кече.
 Жырама чырпыла ичин...
 Башым барады тегерек;
 Болмаз мен минмеген терек;
 Кёкню этегине да къач –
 Къуруда минг тишли агъач.
 Тюнголгенден – жерге аудум,
 Ачы жарам – жюрек ауруу.
 Тырнай-чайнай топуракъны –
 Ачыу жилимугъум акъды,
 Тюшдю, исси чыкъгъа ушаш...
 Эсеп излемедим, ышан,
 Эртте болгъанма келепен
 Элден-халкъдан, жанлыча, – кенг;
 Бир такъыйкъа кычырыгъым,
 Билген Аллах, чыкъса чурум,
 Болур эди тилим журун!

XVI

Сен билгенден: гитчеликден
 Сынсый-улуй, кюле келген
 Сабийледен тюрюлме мен.
 Сарнауча сарнадым ачы!
 Кимим кёрюр? – Сокъур агъач,
 Кёгде уа ай – алтын къалач!
 Гюрен айны саулесинде, –
 Габу, юзмез да – юсюнде,
 Тала – чегет къуршоуунда, –
 Туура турады жолумда.
 Алайлайын бир ауана,
 Аунай, къоба да къаплана,
 Эки кёзю – эки чыракъ,

*Чегет - агъач, лес,

Эркин атлап, учуп, чартлап,
Тала ортасына кьонду;
Тепсей-ойнай, чача кьумну,
Тауну барсы – тауда жанлы –
Ахынг кетерча, кьыл чайнай,
Азыуларын кьагъа, билей,
Батыр атлай, зылды силдей,
Бирде, тохтап, кёкге кьарай:
«Кёремиди, – дегенча, – ай?»;
Сауле-шууа нюрюн тёге
Кёрпе кибик чилле тюгю.
Сездим: саулай кьалмаз
кьоркьакъ,
Сермеп алып айры бутакъ,
Сакълап тохтайма сермешни,
Сайлайма мен да демлешни...
Жесирликни буйрукъ кьолу
Жарашдырды азап жолну...
Жазыу ийнандырды артда:
Жашап турсам Ата журтда, –
Жарарем мен да бир жукъгъа!

XVII

Сакълайма мен, кючден тёзе.
Сынсый, кьазауатны сезе –
Ачыуланды таула барсы,
Адам кибик, даулайды сый...

Адыргыдан, ачыуундан
Батырлыкъгъа учунургъа
Бауурланды. Кьучагъында
Ачы ажал бла секирди...
Андан алгъаракъ керилдим.
Ажымлыгъын кеси кёрдю, –
Мычымай, жетдирдим да тап,
Мангълайын базыкъ бутакъ,
Сырпын кибик, эки жарды...
Сынсый-сынсый, мискин, жарлы
Жерге ауду. Жангылтындан,
Жарасындан бюрксе да кьан,
Башлайды бой бермез ёрюш –
Барады энтта жан уруш!

XVIII

Титиреди, тири турду:
Тамагъына терен урдум,
Тутуп, эки кере бурдум
Сауутуму... Хахай жая,
Секиргенде, кючюн жья –
Эки жиянча чырмашдыкъ,
Эртте шуёхладан шатык
Кьучакълаша, аудукъ жерге,
Ал бермегенлей бир бирге.
Кьарыусузну ашай этин,
Кесим да жаналгъыч эдим;

Анга ушаш, улуй, жандым –
 Аслан, кѡплан, бѣрю-жанлы
 Кибик, чыкѡганма кѡбымдан,
 Кѣлом кериди кѡркѡудан.
 Адамлада болган сѣзю
 Ажашдырган кибик тюзде –
 Кѣкюрекни ачы жырып,
 Кюкюреди бир кычырыкъ,
 Сабийликден – башха тюрлю
 Сѣлешмеген кибик тилим...
 Кычырыгы кѣкге чыга,
 Кѡнлым башлайды талчыга;
 Кысыды мени ахыр кере...
 Кѣз гинжиси кючден кѣре,
 Кѡарыусуздан кѡалтырады –
 Ахыр кере жылтырады.
 Алай а – юркмейин дертден,
 Ажал бла бетден-бетге
 Аралашханды адетде!..

XIX

Жетген жерин нечик терен
 Жыртып алгѡнын сен кѣрдюнг;
 Жарам этгинчиге ирин,
 Жаным чыгар, – терен кѣрюм
 Мылы жеринде суутур,
 Мыллыгымы да солутур...
 Кѣзге кѣрюнмеген жарам
 Жюрегимде кюе, жана,
 Жортдум, агѡач ичин жыра...
 Кѡадар бла бош даулашханда –
 Кюлдю манга бедиш халда!

XX

Агѡач кѡыйырына чыкѡдым.
 Ала танг кечени жыкѡды.
 Жол кѣргюзтген Жетегейле
 Жоюлдула жети кѣкде,
 Эрттен агѡач жоюулдеди.
 Элни кѣрдюм тютюнлерин.
 Жууукъ кѡлда бир тауушла
 Желчик бла чабышдыла...
 Анга тынгыладым, чѣгюп,
 Аяз алып кетди жоююн.
 Кѡаялагѡ кѡарагѡанда,
 Таныш сундум ол жерлени.
 Кѡоркъдум: шайтан
 кѡаргагѡандан
 Тутмагѡамады келгеним,

Кѣрге кирликча, терледим.
 Керексизге – бу кюлени,
 Таза фикирими сылай –
 Тѣзгенме термиле, чыдай.
 Кѣлге уа не асыу? Жашлыкъ
 Кюнлеримде – эркинликни
 Келе келдим эркелете;
 Кѣрюр-кѣрмез Тейри жарыкъ –
 Айтып-айтмаз пасыкѡлыкѡны:
 Ата журтха тансыкѡлыкѡны,
 Жазыкѡсыннган бедшинги,
 Жыйып, жерни тешигине
 Элтир ючюн ѣлгенимде!..
 Элгенгенден – кѣргеними
 Ачы тюшюм сунуп турдум...
 Алайлайын жетип урду
 Бир кѡонгуроу бу шошлукѡну –
 Билдим мында тасха жоѡну...
 Симсиредим олсагѡатдан!
 Сабийликде кѣп сагѡайтды
 Дуния мюлкю тюшлеримден:
 Добар ташлы тѣшлеримде –
 Жаным кѡурман ѣзденлени
 Жашы – тутдум ѣзенгини;
 Тири, женгил – кийик атда,
 Терен кѡолда кѡазауатда,
 Жауларымы атдан атдым
 Жангыз кесим – жигит атлы!..
 Кѡымсыз болуп, тынгыладым:
 Кѡонгуроуну зынгырдауун
 Чыкѡган сундум теренинден
 Чачылырыкъ жоюрегими –
 Умутуму, алып темир,
 Ургѡанча ким эсе да бир.
 Тентиредим; сездим анда:
 Туугѡан жерге бир заманда
 Тепмез мени ызым мындан.

XXI

Кесимме терс кѡадарымда!
 Керти ат жау кѡырларында
 Кишен юзюп, саркѡа кѡаны,
 Таркъ-туркъ эте туякѡлары–
 Табар жолну узакѡладан...
 Ангамы тенгме? Кѣкюрек
 Азаплыгѡын да кѣтюре,
 Кѡарыууму да кѡората:
 Тентекликде акѡыл ауруу –
 Кѡурлай кѡалганма муратдан,

Тутмакъ къыйынлыгъым – ауур.
Къарап кёрдюм, алайды гюл:
Къарангыда, жарытмай кюн,
Айнымайды; къысыр къая
Ауанада ёсе къыйын,
Кёкден сакълайды жан дарман.
Кюнле оза, бара заман,
Биреуленни халал къолу
Бу гюлчюкге сабыр къонуп –
Элтип салыр гюллю баугъа,
Этеме деп уллу саугъа...
Дайым чагъадыла гюлле!
Да не? – Жетер-жетмез кюннге,
Зинданындан чыкъгъан гюлню
Зауукъ кюнде кёрдюк кюлюн...

XXII

Мени, аныча, кюйдюрдю
Жесирликни ачы кюню.
Мадар, амал да жокъ башха, –
Жатдым-аудум терен хансха.
Къургъакъды чапыракъ; шинжи
Къошду инжиуюме инжиу;
Солуйду бетиме да жер,
Салам отдан ургъанча жел.
Бийикледе женгиликде –
Бийлик эте жилтинчикле,
Бюрке къаяладан тылпыу;
Битеу жанла эте къалкъуу,
Ырмахдыла, сансыз уюп,
Ырдаууннга жукъу къуюп.
Таууш этсе уа бир каска,
Тюрлю-тюрлю бир къумурсха,
Къара сууну бюлдюргюсю
Къандырайым, – деп, билдирсин;
Къайдан эсе да бир жилин,
Къаудан къалынлыгъын жыра,
Жылтырата сары сыртын, –
Ёресине – сары алтын, –
Жазыу жапхан къама кибик, –
Ёрген кибик къумгъа кирип,
Жюзеди сакъ. Артда ойнай,
Ёрге чартлай, жерге аунай,
Чулгъашынады юч кере,
Чюйке кибикди – секире,

Кёкюрегин твое жерге,
Кёкенлеге кирип кетер...

XXIII

Жарыйды кёк, чууакъды, хош.
Жерден тылпыу чыгъады шош.
Эки тауну тюрсюнлери
Эслендиле – тюрслегенде.
Бирлерине килисаны
Бегип турады бир жаны:
Къадар бууду да – элгендим,
Къабырымады келгеним...
Арагва бла Кура тёбен,
Арымайын, женгил эне:
Айрыкамла табанларын,
Кёкенлени тамырларын
Кююш къыйыу бла къучакълай.
Жолум узакъ эди къалай!
Жюрюп да бир кёрдюм, алай –
Жер айланды тирмен ташлай;
Къычырыргъа да итиндим,
Къымсыз эди къургъакъ тилим.
Ёле эдим. Ёлюр сандырау
Ёмюрюме этеди дау:
Кирип теренине сууну –
Кесим жатхан кибик сундум.
Сууну тюбю уа къарангы;
Салкъын сууу да къарланы,
Суусабымы кесе-кесе,
Саркъады, таулары теше...
Келип, уютмаса жукъу –
Кюсемедим башха жукъну...
Бир бирлерин къууа-къууа, –
Бийикледе толкъун къууанч;
Бираз суууп чыгъарыкълай,
Барады кюн, сууда ойнай;
Омакъ чабакъ сюрюучюкле
Ойнайдыла саулеледе.
Бир жюйрюкчюк къалды эзде:
Бирсиледен эсе эсли,
Сымралды мени, атын
Соралмадым, сырты алтын
Эди. Жюзюп ойнакълады,
Эркелетди-ийнакълады;
Эсли сёзю мыдых эди,
Эки кёзю мудах эди...

*Гюллю бау – гюл бахча.

Кирген эди анга жаным –
Кюмюш ауазчыгы аны,
Бирде башлай, бирде мычып,
Былай айтды сейир жырчыкь:

«Сыйлы кьонакь, суйген жашым,
Сууда мени бла кьал:
Салкынлыкьда – эркин жашау,
Суусап, солуу да ал.

Эгечлерим да келирле
Санга тепсер ючюн:
Эсинг, кёзюнг да кюлюрле,
Санынг жыяр кючюн!

* * *

Жылыды төшегинг. Жукьла! –
Жууургьанынг тюшмез, –
Жортуп ётерча минг жылла
Жарыкь-нюрлю тюшде.

* * *

Суйгеними жашыралмам,
Жазыкь наным, сени;
Сууну сенден сайлап алмам –
Жанымса сен мени...»
Сагьаймай кёп тынгыладым:
Саркьгьан суудан ангыладым –
Аны тилин сезгенимде
Алтын чабакь сёзлеринде...
Кёкден келген Тейри жарыкь
Кёзлеримде батды. Жазыкь
Жаным-тиним да хорлатды...

XXIV

Жарты жолда тапды атлы...
Кесинг билесе кьалгьанын.
Ийнан, бошайма кьаугьаны,
Ийнанмасанг да – сен суйген,
Ия, бир затды мен кюйген:
Кьабыр мени мында жутса –
Кьуугьун бармаз Туугьан журтха;
Чьпчыкь чыкьмаз кьабыргьала
Чыгьармазла кьабырымдан

Жашаууму ачылыгынын,
Жюрегими ачыкьлыгынын.

XXV

Сау кьал... атта... кьолунг... тутдур.
Сездингми кьолумда отну!..
Сыгын отуду жанымы,
Сабийликден бери жанды;
Чыдам тауусулуп, андан
Чыкьгьанды, – жокь отха зиндан, –
Кьайтыр кёкге жангьылтындан,
Кьадар жазгьан бир жаз кюнде,
Кьууанч, бушуу да бергенге...
Мындан ары уа энди не?
Манга керекмиди жаннет?
Ырахатлы кьудуретни,
Ырмах этген бу адетни,
Ызы бла уа ол жаннетни
Сатар эдим бир кьарамгьа –
Сыйлы Журтда тар орамгьа...

XXVI

Башлагьанлай мен жан ала, –
Баям, кёп кьалмады анга, –
Эрик бахчагьызда ёсген
Эки да жигида кёкен
Чакьгьан жерге мени элтдир...
Чархым анда солур эркин, –
Кёгет бишген ийис – татлы,
Кюнню нюрю бюрке алтын, –
Жылтырата чапыракьны!
Жатдырсынла ол тап жерге.
Жаным кьансын ахыр кере
Жашил кёкню кёк нюрюнден,
Журтум – Кавказ да кёрюне!
Кавказ а, – кьарамы киер –
Кьара булутларын иер;
Алып келир женгил аяз
Андан манга ахлу ауаз –
Ёпке солуу этгенча тенг, –
Кючден-бутдан мени таба
Келе келип сылар таза
Жансыз бетден сууукь терни;
Жырын ол мен суйген Жерни
Эжиусюзлей айтыр да шош...
Эрттен бла кьалкьытыр алгьыш,
Этдирмей кишиге кьаргьыш!..»

ГАДИЙЛАНЫ ИБРАГИМ - ШАУУРДАТЧЫ

Энди мен анга телефон чалсам, «Шаурдат уланы» деп сөлөшөмө. Къарт болгъанбыз. Бир бирни уа бек жашлай таныгъан эдик – 1957 насыплы жыл! Жаз башы эди, апрель. Мен, Тызылда къоргъашин шахтада ишлей тургъан жеримден келип, таулу газетге, ишге кире айлана эдим. Ол заманда Нальчик бир уллу элге ушаучу эсе да, сахар эди – орус тили жер. Мени уа сахар жашау бла танышлыгъым жокъ, таныгъаным да жокъ. Ана къарындашым Энейланы Идрис: «Кациланы Хабугъа бар, ол санга бир мадар этер», – деген эди да, келгеним да, умутум да ол эди. Ма аллай жолоучулугъумда, бир жыртыкы-тыхырдауукъ автобусха минип, пошт жол бла (шёндоюго Ногмов атлы орам) келе тургъанымлай, аллымда олтургъан биреуню тауча сөлөшгенин эшитип, сагъайдым. Ол, менича хышты-мышты болмай, тизгинли, кёрюмдюлю жаш эди. Тартынсам да, таулу сёз кёлюмю чакъдыргъандан, айтырымы-къайтырымы да хазна билмей:

– Сен къарачайлы болурса? – деп, къужурла сордум.

Ол а, олтургъан жеринден артха бурулуп:

– Къарачайлы уа кесинг бол! – деп, чорт кесди.

Да мени сорууум не къужур эсе да, андан ары экибизни шуёхлугъубузгъа жол ачхан эди. Кёчгюнчюлкню сабийлери – ол Алма-Атада, мен сахар жашауну жели да къакъмагъан тунакы тау элде ёсгемне. Алай ол кюн, 1957 жыл апрельде, бизден жууукъ, бизден ёхтем жан болмаз эди! Ёзге уа – халкыны тузлукъ ташлай басхан къара таш – жалгъан дау кетерилип, биз жерибизге – Ата журтубузгъа къайтханыбыз бизни не тюрлю миллетден да бийикге сала эди. Ибрагимни: «Къарачайлы уа кесинг бол!» – деп жүрексиннгени да аны ючюн эди. Ол сагъатда мен анга не сыйлы, бурунгулу миллетни тежесем да, айтырыгъы ол эди – онючжыллыкъ унутууну, ууалыуну сынап, дагъыда ууалмай, дуния бетинде терлигибиз болмагъаны туура болуп, жерибизге къайтханыбыз бизни, кертиси да, бек бийикге сала эди, тюзю, ол жыллада малкъарлы болгъандан сыйлы махтау жокъ эди. Хар улан, хар къыз

хазыр эди ол кьууанч ючюн жашаун кьурман этерге! Энди, тарыхыбызны бюгонгю кезюнден кьарасам, Гадийланы Ибрагим кьууанчлы, хунерли, адепли да тёлнюн бек ал сатырында болганын кёреме. Ол, уллу шахарда ёсюп, спорт хунерлиги да болуп, кьазах кьырал университетде окьуп турганлай Налчикге кёчгени да – Малкьарны жангы тарыхына кьуллукь этерге талпыгьаны бла байламлыды. Жамауат ишге, адабиятха, басма кьурулушха да бир кибик жарарча, аллай хунери болгъан жаш. Кертисинде, жолу да алай башланганды – комсомол, партия кьуллукьла, газет, телевидение, китап басма... Айхайда, мени шуёхум Ибрагимни сыфаты – аллай ишледе ишлей келген кьуллукьчуну сыфаты бла аз да келишмейди: кьуллукьчулукь, кьуллукьчуну кебин кийиу, анга кёре, кесин бийикге салыу, хар ишинде, сёзюнде тийишли марданы сакълау кьанында болмагьаны себепли. Биз жашагъан дуняда аллай затла – чынтты адамлыкь илишанла – артыкь тергелмейдиле, ол угъай эсенг, хатчорлукьгъа саналадыла. Алай а хатчорлукьну тамыры халаллыкьдан, кьанында кесимчилик болмагъандан чыгъады. Бийик билимли, огьурлу, жамауат оюмлу Ибрагим, дуня кёзбаулугьуна бойсунмай, кесини кьалыубала кьанын сакълялгъан эсе, былай айтханда, жер жюзюне айланып, Румну, Урияны да кёрюп, шаурдатчылай кьалгъан эсе – минг аперим! Ибрагим, бир адамгъа кьара сабан сюрмей, бир адамны сёзюн этмей, бир тюрлю хыйла кенгеш кьурамай, кесини ишин этип, китапларын жазып, ойнап-кюлюп, ачыкь бетли жашайды. Мен аны кёп жылла алай жашарын сюеме.

* * *

Гадийланы Ибрагимни биринчи суратлау чыгъармасы – «Сурат» деген хапары 1950 жылланы ахырында «Шуёхлукь» алманахда басмаланганды. Андан бери романлары, повестьлери, малкьар чамлы хапарлары басмаланып келедиле: «Санга айтама» деген повестьле китабы –1973 жылда, «Нарт уя» романы – 1982 жылда, «Эсимдеди» деген повестьлери бла хапарлары – 1987 жылда. Кёргенибизча, Ибрагим кёп жазгъан жазычуларыбыздан тюйюлдю. Алай аны кесилиги, ачыкьлыгьы хар китабында кёрюнеди.

«Санга айтама» деген повести малкьар прозада лирика жанрны ёсдюреди. Ол эки тенг бир бирге кьагьыт жазышхан формада кьуралгъанды. Кьабартылы жаш Мурадин жазычу тенги Махтиге кесини жашау жолуну юсюнден айтады. Тынч тюйюлдю Мурадинни жашау жолу. Аны кьадары, урушдан сора тёлнюн кьадарыча, кьатыды, кюйсюзлюкден толуду. Болсада Мурадин ахшы адамланы арасында жашайды. Не кьыйын кезиуенде да аны халал, кенгжюрек адамла кьуршалайдыла. Ол кьатын аллыкь жаш болгъунчу, заманы жетип, аскер кьуллугьун да этип кьайтхынчы, кесини миллетин да билмей жашагъанды; кьабартылы кьатын ёсдюргенди да, кесин кьабартылыгъа санайды. Бирде уа иш ахыр да алай болмагъанын кёреди.

Урушну кьыйын жылларында Кьабарты-Малкьарны немец фашистле алып турганда, аны атасы, анасы – совет кьуллукьчула – фашистлеге кьажау кюрешедиле. Атасы Таусолтан тасхачы отрядны командириди, анасы Ариужан – партизанда. Бирде уа ол гитче Мурадинчик бла кьолгъа тюшоуп кьалады. Фашистле Ариужанны кьыйнап ёлтюрөдиле, жашчыкьны уа атасы, кече чабыуул этип, кьутхарады. Кьабарты элге келтирип, тюз да ол кюнледе Му-

радин тенгли жашчыгыгы ёлген кыабартылы кыатыннга аманат этип кетеди. Кёп турмай Таусолтан, фашистлени ызларындан кыууа, урушда жоюлады. Мурадин кыабартылы ананы жашчыгыгы болуп кыалады.

Биз аны эмчек анасыны адамлыгытын кёп кере кёребиз. Ибрагим ананы сыйфатын уллу сыймеклик бла кыурайды. Ол, аманат сабийни саулукукыу ёсдюрюп, иги адам этерге кюрешген огурлу тиширыуду. Ол Мурадинни кеси баласындан кем кёрмейди. Анга кеси миллетинде жюрюю келген иги адетлени – тенглик жюрюте билиуню, намыслыкыны, ишге жигерликни салады; иш ахлусу адамлагыа хурмет этерге, аланы кыйынларын билерге юйретеди.

Повестни заманы – 1950 жылладыла, бегирек да малкыар халкыны жашауунда магъаналы жылла. Терслик бла тюзлюкню арасы айырылады. Жангы жетген тёлю – Мурадинни, Барисбийни, Аминатны тёлюсю – тарых чойреликлени айыра, инсан сезим аладыла; Ага журтларына тийишли кыуллук этерге сюедиле, аны бла бирге, ала, туугъан жерлерине кыайтып, миллет жашауну жангыдан кыуаргыа ашыгыадыла. Ол формалы жууаплы кезиулени барысын да Гадий улу терен сезим бла суратлайды.

«Санга айтама» деген повестьни окуй, биз кыйын кезиуледе малкыар халкыны сартындан ким кыалай кечиннгенин кёребиз. Барисбийни юсю бла, Рамазанны, аны кибик жашаугыа кыйын салгъан тюрлю-тюрлю адамланы юслери бла Гадий улу не кыйынлыкыда да халкы халкылай кыалганын кёрпюзтеди. Халкыла кеслери алларына бир бирге бир заманда да кыара ниет тутмагъандыла, жарашып, шухлукыда жашаргыа кюрешгендиле. Ол фикир повестьни ёзегиди. Биз кызахлыланы да кёп адамлыкларына шагъат болабыз – ала бизни эсибизде хар заманда болушургыа хазыр тургъан, бек халал адамлача кыаладыла.

Повестьни жарыкы жанларын алып айтханда, ол, айхайда, жашлыкыны, сыймекликни юсюнденди. Мурадин бла Жансуратны, Барисбий бла Аминатны, Солтан бла Зухраны юслеринден. Сыймеклик адамгыа дуняны уллу да, зауукыу да этеди, бютюнда жаш адамлагыа биринчи сыймеклик келгенде, ала бир бирлерин алай таза сыйгенде. Болсада сыймеклик хар хатадан керитюйюлдю. Аны жолунда кюн сайын эсде болмагъан чырмаула чыгыадыла, аны эсде болмагъан сынаула сынаидыла. Сыймеклик аланы барындан бир кибик чыпсыз кыутулуп бармайды. Кёп тюрлю чойреликлени хаталарындан сыйгенле мудах боладыла, ышаныусузлукы азабын чегедиле. Алай ол да, ол азап, жаашаугыа кыалай хазырланганларын кёрюрге болушады. Мурадин кесини Жансуратха сыймеклиги бла бирге Барисбийге тенглигин да сакылайды. Биз бир бирге ачыкылыкыны, жууаплыкыны кёребиз. Аминат жангы заманны кызыды, ол аны бир такыйкыагыа да унутмайды. Алай Аминат, жангы заманны адамы болуп тургъанлай, таулу кыызгыа тийишли адеп-кылыкы халланы да бек кыаты жюрютеди. Барисбийни ыннасы ёлгенде, алыкыа келин да болгунчу, Алма-Атадан анга кыайгы сёзге келиую – ол бек кючлю адам болганын, кесини сыймеклигине, Барисбийни сыймеклигине да толуйинаннганын кёрпюзтеди.

Ибрагимни повестинде жигитле асламысында жашаулары тынч кыуралмагъан адамладыла. Солтан, сёз ючюн, юйюрю болуп тургъанлай, башха кызыны сюеди, ансыз жашауу болмазлыкытын ангылайды. Юйюрю – бир жанындан, Зухрагыа сыймеклиги – экинчи жанындан аны кыалай ауара этген

лери – повестьни бек кючлю суратланган жерлеридиле. Гадий улу, жазыучу кьадаарында, ол ауаралыкыны не сёкмейди, не аны жанлы болмайды, жашау кертиликден таймай, окуучулану кеслерине сагыыш этмеге кьояды.

Тюз да аныча, повестьни баш жигити Мурадинни кьадаары да тап кьуралмагьанды. Айхайда, ол, кьадаарына кёре, кьыйналмай ёсгенди – Кьабартыда анга ёксюзлюк сынатмагьандыла. Энди акьылбалыкь болуп, суйген кьызы Жансуратдан да айырылып, ахырында ким болгьанын да билип, жашауун жангьидан башларгьа тюшюп турады. Бу башлауунда Мурадин жашаугьа не адамлагьа кёз кьарамын тюрлендирлик тойюлдю; тюрлендирсе, бютюн халал, жууаплы болургьа боллукьду.

Ким эсе да жашауун жангьидан башларгьа тюшеди деген – ол кьуру ташдан атланады демеклик тойюлдю, – мураты оюлгьан эсе, сынауу бла кьалады. Ол а, сынау, адамны бек уллу байлыгьыды. Мурадин биринчи суймеклигинден кюйгенди, биринчи кере кьаласы оюлуп, тегерегинде адамланы керти бетлерин кёргенди. Былай айтсакь, жашаууну романтикалы заманы бошалып, жангы, сур кезиюу башланады. Автор бизни алайда кьояды. Биз Мурадинни жашау жолуну кьыйын кьыланчында айырылсакь да, ол андан ары жыгьылмай, таукел барлыгьын, хорлатмазлыгьын ангылайбыз.

Гадийланы Ибрагим 1970 жыллада «Нарт уя» романын жазгьанды. Ол кёп ызлы, кёп персонажлы чыгьармады. Уллу Ата журт урушну юсюнден жазылгьан китапланы арасында кесини тийишли жерин алады. Нарт уя – таулу эл, дунияда бирси элеча, уруш кьыйынлыгьын сынагьанды, хайт деген жашлары кьайда эсе да кьазауат этедиле, мында уа элни гитлерчи башкесле алып, кьартланы, кьарьусузланы кьыл кьууурдакьгьа жьырдандыла. Ма ол кьанлы бетлешиуде нарт уячыланы бетлери толусунлай ачыкьланады.

Аны себепли ала эдеде кьаладыла. Аллай кёп окуялы, кёп персонажлы романда автор хар жигитини энчи илишанын, белгисин ачыкьлап бармаса, бир жерде айтылгьаны экинчи жерде унутулуп, романны окьуп чыгьаргьа кьыйын болур эди.

Гадий улу «Нарт уяда» жалаанда бу кюнледе, бу жерледе болгьан ишлени айтыу бла чекленмейди. Элни адамлары, эл, битеу да Малкьар – Шимал Кавказны, битеу да уруш этген кьыралланы кьадаарлары бла байламлыдыла.

Душманнга кьажау нарт уячыланы кеслери бла бирге башха миллетли кёп адамла кюрешедиле. Бу тау элде баргьан кюреш Уллу Ата журт урушну жалаанда бир бутагьыды, хорламгьа элтген жалаанда бир гитче ызчыкьды, шорхачыкьды. Алай а нечик арсарсызды ол кюреш, нечик таукелди! Жазыучу нарт уячыланы барын, тап, кьыйын сагьатда жангьылганларынын окьуна лакьырдасыз

Онгдан солгьа: Гадийланы Ибрагим, Шауаланы Хасан, Толгьурланы Зейтун

кьоймайды. Душманны сьфатын кьурагьанда, малкьар адамына тийишли масхараны, жаз тилни, серлендириуну уста хайырланады. Таулу сатхыч немислиге тилманч болуп тургьанлай, партизанла, аны кьезюнде жаз тил бла айтырларын айтып, жьыйылгьан эллилени тынчайтып кетгенлери – нарт уячыланы батырлыкьларын айтып кьоймай, аланы сейир саулукьлу ич дунялары да болгьанын кььргозтеди. Мында хар жигит кесини тили бла селешеди, кесини энчи илишаны, халы бла танылады. Да неди душманны аллында Нарт уяны халкьын алай бирикдирген? Кьартны, жашны, эр кишини, тиширыуну да бир жумдурукь этип, душманны юсюне кьая аугьанча, алай аудургьан? Кесеу кибик, бир насыпсыз болмаса, келгинчилени, басхынчыланы алларына кьз кьакьмай сюелип, тобукьланмай кьалыргьа, алай бла адамлыкьларын сакьларгьа кьоч берген?

«Нарт уя» романы малкьарлы жазьучу Гадийланы Ибрагимни баш чьгьармасыды. Ол анда, халкьгьа палах келгенде, адамлыкьларын атмай, туугьан жерни намысын эз жашауларындан эсе бийикге салып, ёлмонно аллында да кишилей кьалгьан таулуланы суратлагьанды. Локьман, Бекболат, Ортабай кибик, ётлери, ётгюрлюкьлери да, уллу жашау сынаулары да болгьан таулула, басхынчыла бла «ким кимни» деп, кьаст этишгендиле. Романда хар жигит – тиширыу, жаш, кьарт болса да – Нарт уяны уланыды, кьызыды, жашыды; тап, кьоркьуп не кьарангьылыкьдан душман жанлы болгьанла окьуна кеслерини жангьылычларында нартуячы энлерин сакьлайдыла.

Ибрагим хар жигитин, аланы бетден-бетге таныгьанча, кеп жылланы биргелерине туруп, хар сьзлерин, халларын алгьанча, алай жазады.

«Кьанатлыда жел улуйду» деген повесть – кечьгюнчюлюкьно юсюнден эсе да, автор бегирек халкьны кечьюрюрге келген совет солдатланы юслеринден айтады. Майор Ростов, НКВД-чы Скулин, лейтенант Дмитро Крепак суратланадыла. Алагьа халкьны кечьюрюрге деп буюрулгьан буйрукьгьа тюшген аскерчиле кеслерин кьалай жюрютгендиле? Аланы арасьнда, артыкьлыкьны ангылап, кечьгенлеге болушургьа кьорешгенле аз болмагьандыла, алай автоматланы жунчугьан жарлы тиширыуланы кекьореклерине тиреп, кьолларына жукь алыргьа кьоймай, гулла машиналагьа кьуйгьанла да кеп эдиле. Ол да урушну кьезюнде аскерчилени кеслерине бек уллу кьыйынлыкь болгьанды: терс оноуну, зулмучулукьну кьуйлеринден, душман бла сермешир орунуна, мамыр халкь бла кьорешгендиле. Гадий улу ол бушуулу ишни суратлап, Дмитро Крепакны бетинде совет солдат тюшген бешишликни бетин ачханды.

Аланы арасьнда Дмитро Крепак бютюнда бушуулуду. Ол таулу жашла бла бирге уруш этгенди. Шимал Кавказны азатлар ючюн баргьан тау урушлада, жаралы болуп, таулу эллиле багьып, аны сау этгендиле. Энди уа аны ол адамланы туугьан жерлеринден кечьюрюрге жибергендиле! Бармазгьа амалы жокь – солдатды! Барса уа – аллында бир тюрлю терсликьлери болмагьан мамыр адамла – бети тутмайды. Аны юсюне чеп бир башха жерге угьай, Басхан аузуна чьгьады! Басхан аузунда – ол, «ауур жаралы болуп, бурдумда чынгыл бузну юсю бла сюркелип» келгенинлей, дагьыда окьла тийип, аудургьанда, таулу кьарт, кьочхар тонуна чулгьап, кекьорегине кьысып, эндирген...» Терскьолгьа! Аллаи азап – адам баласына! Айхайда, ётно болгьан адамгьа аллай ишни этип, бешишли болгьандан эсе, кеси кесин ургьан кеп да асыу-

луду. Крепак аны эталмайды. Аны себепли, андан ары терсликни юсюнден не кёп жаншаса да, кёчгенлеге не къадар болушургъа кюрешсе да, ол жандаурлугъу болгъан адамдан ёрге кётюрюлалмайды, анга таулу къарт этген намысха тийишли болалмайды.

Кёчгюнчюлюк бир адамгъа да, саулай халкъгъа да бир кибик уллу къыйынлыкъды. Алай бети, адамлыгъы болгъаннга аллай затны этерге тыошген да аз къыйынлыкъ тойюлдо. Гадий улу кесини повестинде совет къурулушну жылларында адамла аллай бир къанжюрек, бир бирге ышаныусуз нек болгъанларын кёргозгеди. Скулин кибик жыртыч жыныуарла, баш болуп, адамлыкъгъа уллу чып тыошгенди.

Бу Къанатлы деген тау эли къолуна сауут-саба алалгъан эр кишиси урушда эди, кётюрюллюкле уа – совет къыралны душманлары: къартла, къарыусузла.

Крепакны барына тыошоннген ачы сагъаты! Ол да жесирди; кимни жесириди – Скулинними, андан уллуракъ къуллукъчуланымы, – башха тойюлдо! Ол жесирди, кимни эсе да къолунда оюнчакъды! Аны себепли, аскерде жоюлгъан Атабийни юйюрюн кёчюре, ол жаланда жиясы къурулгъан гинжиди, баш баулары, ачычы кесинде тойюлдо, кимни жесири эсе да, аны къолундады!

Атабийни урушдан жазгъан къагъыты Крепакны ич ажымын бютюнда ашландырды. Крепак этген ишни огъурсузлугъуна таулу жашауну, табийгъатны тазалыгъы, жангылыгъы къарама-къаршы салынады. Ол, «арбазгъа чыгып, алыкъа шуурткучу чертлеуок чыбыкъдан бурдугъу да кесилмей, жапма тыюне тёнгеретилген ушхору гюлтени юсюне олтурду. Капол этерге кёпчюу башлагъанлай, тамыры бла къобарылгъан ушхоруну ачхыл ийисин да, жангы кюч ала башлагъан жаз башы сабанлыкъны тылпыуун да сезмедил...» Ачы кертилик бла анга сталинчи мыртазакъла айгъан фатыуала бир бирге аз да келишмей, Крепакны жюрегин алай талайдыла. Бир солдат – Атабий – къайда эсе да душман бла сермешеди, бирси солдат а – Крепак – мында аны тешекде къарт анасын бла алыкъа туумагъан сабийин, совет властыны душманларыдыла деп, кёчюре, къуу эте турады. Ма аллай амалсызлыкъгъа, къара палахха тыошген эдиле бары совет адамла. Терслик баш болуп, тюзлюк эшик артына къысталгъан эди.

«Къанатлыда жел улуйду» – малкъар халкъ кётюрген къыйынлыкъны бир чапырагъыды, жангыз бир ачы кючсюнюоюдо. Гадий улу, бирси хапарларындача, мында да туугъан жерни табийгъатын эсде къалырча суратлайды. Тентиреп, кетип баргъанлагъа таула, къаяла бютюнда таплы, ариу кёрюнедиле. О, кёзтоймаз бийикле! «Жия тыюнде толкъун къалана баргъан, жукъа седиретилген, акъсыл ажтинге ушагъан тылпыу юслеринде сёдегей жюзеди. Тау башладан кесин жарлагъа, къая жухлагъа, чырпылы теш ёшюнге ышый, тыюндирген къар бетли сууукъ туманла, ала бла жолугъа, бирге къошула, булгъана-чулгъана, толкъунлаша да, бир тыорсю бет ала, элге жайыладыла...»

Алай къалады туугъан жерни сыфаты ачыгъан жюрекледе.

ТЕППЕЛАНЫ Алим,
КъМР-ни халкъ жазычусу,
23 сентябрь, 1994 ж.

ХАДИСНИ ЖУУАБЫ

*Огъурлу сыфаты биргебизге жашагъан
Асанланы Албекге атайма.*

Жаягъын жастыкыгъа салмай, танг атдыргъан, санларын солутмай, кюн батдыргъан заманы аз болмагъанды Хадисни. Кеч жатып, эртте къобаргъа да кѣчгюнчюлюкде юйренмегенди. Къыргъызны ара сахарындан адамла келип, малкъарлыла жашагъан элдеде ушакъ бардыра айланадыла деп эшитгенли уа, жангыдан кече – жукъусуз, кюндюз тынчылыксыз болгъанды.

Хадис эшикге тангны буруну бла чыкъды. Тѣгерек шошду, ыра-хатды. Табийгъат жукъугъа бѣленипди. Алыкъа эрттенлик хычыуун желчик окъуна уялмагъанды.

Эллилери малларын сюрюуге къыстай башлагъан заманнга дери Хадис суу боюнунда айланды. Сора, артла бла къайтып келип, терек бахчаларына кирди. Аны кесине деп, туудукъланы жашларындан къайсылары эсе да ишлеген узун шинтикге олтуруп, кѣп зат эсгерди. Ёлгенлери бла да, кѣчгюнчюлюкде башха жерлеге чачылып, башха халкъла бла жашагъан ахлулары бла да, хар замандача, тынгылы ушакъ этди.

Ёрююю сексенден эртте атлагъан эсе да, Хадисни къарт бу жалгъан дуняда жашагъан жыллары этмегендиле.

Жашлары: Хажини, Хамитни, Хакимни «къара къагъытлары», тауда жашагъанларында, бир айны ичинде келген эдиле. Ол заманда жашау тохтап къалгъан да бир сунду. Алай анга, тюнгюлюп, къолларын бошлап къояргъа жарамагъанын терк ангылады: ол кезиуге тукъумларында аны кесинден тамата эр киши къалмагъан эди.

Тамата – тукъумну намысыды, бетиди. Ол тукъумну байрагъын къолунда тутхан бир адамды. Анга, ол тукъумну намысын ышаныргъа боллукъну тынгылы ауазын эшитмей, аны таукел атламын кѣрмей, бел бауун бошларгъа эркинлик жокъду. Хадис да «къара къагъытла» ичин къара урходук этгенлерин сездирмеди. Аллахны ахшылыгъындан, туудукъла бар эдиле! Къууанча, эрге барлыкъла, къыз келтирликле тукъумну бирси юйлеринде да аз туююл эдиле. Хадис ол заманда аланы барысына да бек керек эди. Бюгюн туугъан ташдан кенге уа бютюнда бек керекди ол алагъа!

«Атланганда, атынг ёлсюн, къартлыгъынгда къатынынг ёлсюн!» – деп да жашауну къыйынын элпек чайнагъан Хадисча биреулен кеси сынап айтхан болур эди. Не этериксе, къадаргъа мадар жокъду – бюгюннюгю кѣз жарыкъларыны ынналары кѣчгюнчюлюкде толу ай да жашаялмады. Къабыр юлюшю Къыргъызда болур эди. Туудукъла бла аладан туугъанла уа, кѣп къыйналдыла эселе да, таматасы кичисине таянчакъ бола, аякъландыла. Аллахха шукур, энди ач болмайдыла,

жаланнгач туйюлдюле. Кёз тиймесин, кёбюсю ариу юйюр кьурагъ-андыла. Кьалгъанлары да юйленирле. Аллах ахшы умутларына жетдирсин, жашаулары алдады.

Хадис отоуна кьайтды. Босагъадан ётгенлей, мюйюшге бурулуп, эл таныгъан мужурасын алды да, сабындан кёзге кёрюнмеген букьусун сыйпагъанча, жумушакъ сылады. Сора, сабыр атлай, отоуда артха бла алгъа эки-юч кере айланды. Тохтап, бир кесек сагъышлы сюелди да, жылтырауукъ гитче кьыптычыкъны алып, кюзгю аллына келди. Туймелерин ычхындырып, кёлек жагъасын ичине бюклеп, чакъырылгъан жерге барыр аллында дайым этиучюсюча, сакъалын бла мыйыкъларын ариу ишледи. Башын солуна, онгуна да буруп, артыкъ тюк излегенча, тюрслеп къарады. Бетин эки кьолу бла да сылады. Этгенин жаратды.

Туймелерин этип, кьыптыны да жерине салып, Хадис тёшегине таянды. Болсада, алайлай кёп туралмады, – къалай эсе да бир тюрлю тынгысызлыкъ тынч жатаргъа кьоймады. Туруп, жангыдан кийинди. Бел бауун кьысхандан сора, сол кьолун жаммызына салып, сагъышланды: алайгъа кьама тагъылыргъа тийишли эди!.. Не медет, – кёчюрюп келе, вагонда солдатла сыйыргъан эдиле ансы, кьамасы уа бар эди... Чынгты таулу кьамасы!

Хадис аппа, былай кьуралып, жума кийимлерин да кийип, мужурасын кьолуна алып чыкьгъанда этиучюлерича, арбаз толу сабий тегерегин алды. Кеслери алларына энди жорюй тебирегенледен башлап, тамата школчулагъа дери аны биргесине барыргъа суймеген жокъ эди. Хадис аны унамады, юйге кьайтыгъыз деген белги берди. Кёп мычымай кьайтыргъа айтып кетди.

Клуб уллу жолдан кенгирекдеди. Болсада жол ары узакъ туйюлдю – Хадисладан ол кенгеш бардырыллыкъ жерге толу кьычырым да жокъду.

Майданда, кьауум-кьауумгъа юлешинип, ушакъ эте сюелгенлерине Хадис сейир этди: ара шахардан келгенле кенгешлерин алай теркми бошاپ кьойдула огъесе башлагъандамы этмегендиле?..

Ол бери бир да ашыкъмай келе эди, энди уа андан да сабыр атлай башлады. Кьауумлагъа жууукълашханлай а, кьайсыларыны кьатларына барыргъа билмей, арсарланды. Тохтап кьалыргъа да болмай, бирлерин энчи да айыралмай, тюзюнлей кенг ачылып тургъан эшик таба тебиреди. Кьутулалмады. Ушакъларын жарты кьоюп, Хадисни аллына келип, кьол бергенле кёп болдула. Бирлери уа кенгден баш уруп, саламлашдыла. Башларын кьынгырына тутуп, сынагъан этгенча, марлап къарагъанла да кёрюндюле. Аны эслемей неда сансыз этип кьойгъан а болмады. Кьайсылары къалай кьарасала да, Хадис, анга кьол берип, эсенлик соргъанланы жанлары бла ётюп кеталмады. Ёсюмю кесине тенгши Аслангерий таба бурулду ол. Экиси да бир бирлерине ушагъан окьуна этедиле – орта бойлу, жукъабет, кенгжауурун, жютюкёз таууладыла. Сакъаллары, мыйыкълары да бир кибик ишленгендиле. Шёндюге дери да таулу кийимлерин жорютедиле. Жаланда бир башхалыкъ – Аслангерийни кьолунда мужурасы жокъ-

ду. Жашыракъла, Хадис бла жолукъгъанлары сайын этиучюлерича, жарыкъ саламлашдыла. Тукъум къарындашындан туугъан сарымыйкъ, кёккёз Хыйса, къолун эки къолу бла да къаты къысып, Хадис артха тартхынчы, силкиндиргенлей турду. Хыйсаны антлы тенги семизбет, бёкем Абдуллах да алай этди. Урушдан бирси эллилеринден эсе кеч къайтхан билексиз Бекмырза, таягъын къолтугъуна къысып, сол къолун узатып, Хадисге баш урду. Аны бла дагъыда ол танымагъан эки-юч адам саламлашдыла. Барысыны да халлери къаты даулаш къызындыргъанчады.

– Кзулдукъчу къонакъларыбыз бардыла деп эшитгенме да, чакъырылгъан этмеген эсем да, юйде олтуруп туралмагъанма, – деди Хадис саламлашыу бошалгъандан сора, айып этмезлерин тилегенча.

– Хау, тейри, келгендиле, иги хапар да келтиргендиле, аппа! – деди Хыйса, алгъа атлап. – Келгенинги уа бек тюз этгенсе, оллахий! – деп къаргъанды ол, сора, артхаракъ туруп, муну аллында даулашхан адамын жаныгъанча, бир жанына ёхтем къарады.

Хыйса нёгерини къатына къайтмады. Нек эсе да, солууун терен алып, семиз эринлерин татыулу жалады. Келгенлерин махтагъан этди эсе да, кенгешде эшитгенини юсюнден хапар айтыргъа ашыкъмады. Аны Хадис да ашыкъдырмады. Ол кзулдукъчу къонакъла келтирген къаллай «иги хапар» болгъанын да сормады. Бир кесекден а Хыйса, бусагъатда айтыргъына аллыкъ суюнчюсюн кимлеге юлеширигин билирге суюгенча, тёгерегине ышарып къарады. Хадисни да кёзлери жылтырадыла, энди ашыкъгъаны билинди. Эрттеден сакълагъан кийигин эслеген таулу уучуча, сагъайды.

– Къырал аллында бир тюрю терслигибиз болмагъаны ачыкъланганды! – деп билдирди Хыйса, бусагъатчыкъгъа дери ауузун ачаргъа къоймай тургъан адамгъа кёл кенгдиргенча, мазаллы жумдуругъун хауада ойнатды. – Энди биз да, бирсилеча, адамгъа саналлыкъбыз, аппа!.. Сизни не этеригигиз кесигизни ишигизди, мен а бюгюн окъуна Къызыл-Къаягъа атланмай болмайма!.. – деп къошду ол, киши да жангыдан сёз башламагъандан сора, аны жиберирге унамай къыйнагъанны къучагъындан ычхыныргъа кюрешгенча, силкине. – Сен таныгъан атамы эгечинден туугъанла шахтада ишлейдиле!.. Ала жер тюбюнде кёмюр къазадыла!..

Тынгылай билген уллу усталыкъды дейдиле, ариу юйреннгенликни шартыды. Хадис жолгъа тебиреген жууугъуну сёзюн бёлмеди. Бирсиле да, таматаны бетин этип, сёзге къошулмадыла.

– Туура бусагъатда была айтханча боллукъ эсе окъуна, къачан этиллик ишди ол, ким билликди тюзюн... Мен а аланы толу онеки жыл кёрмей тургъанма! Энтта да къаллай бир сакъларгъа керекме мен?! – деп даулашады Хыйса ким бла эсе да.

Хадисде бир тюрю терслик болмагъаны ачыкъланганды деп къууандырыргъа кюрешсе де, кесини жүрегин жилията жашатхандан кенг кеталмады жаш.

– Хадис, была битеу къарачайлыла бла малкъарлыланы бирге жыйып, бир энчи область къуараргъа онг барды дейдиле... Не Къыр-

гызда, не Къзахада... Алай эталлыкъ эселе окъуна, ол къачан боллукъду, бар да сор!.. Мен а энтта да анымы сакълап олтурайым?! – деп, тырман этди, ачыулу тынгылай кетип.

– Жангы область къуралгъынчы, санга Къзыл-Къаягъа барыргъа эркинлик жокъду деген къайсыды, къарындашым? – деп сорду Хадисден бюгюннге дери бу элде кёрюне келмеген бир тап кийимли келбетли жаш адам.

– Хыйса алай айтханлыкъгъа, бюгюн тебиреп да къалалмайды ол, – деп сёзге къошулду Абдуллах. – Хыйса барыр жерине да жетгинчи, андагъы жамауатны ол сиз айтхан областъны къурарыкъ жерге кёчюрюп кетселе уа, сора къалай боллукъду иш?

– Битеу халкъ бир кибик ыразы болуп къалса окъуна, область алай теркден къураллыкъ туююлду, – деп ышарды, жашны аллай бирчикни ангыламагъанын кечгенча, – анга кёп заман керекди, анга кёп къырал болушлукъ да керекди, къарындашым...

– Да къырал болушургъа айта эсе, сора бу битеу Азиягъа къуш туюнлей чачылгъан халкъны, энтта да ала танымагъан жерге жыйышдыра кюрешмей, артха къайтыргъа болушуп къойса уа!

– Хау, оллахий! Къыралгъа ол тынчыракъ боллукъду, бизге уа андан уллу игиликни бу дуняда ким эталлыкъды!

– Огъесе биз Кавказда кимге эсе да жашаргъамы чырмайбыз?

Ол тизгинли жаш адам ючюсюне да, аны аллында Абдуллахха этгенича, ышарып, кезиу къарады. Соруула кесине берилгенлерин ангылагъанлыкъгъа, жууап берирге ашыкъмады.

– Сора Арисей а... бизни артха алыргъа унамаймы къойду? – деп сорду Хадис, шёндюге дери жюрюй келген хапарланы тола башлагъанларын ангылап. – Сиз былайда айтханлагъа кёре, кёчгюнчюлюк ёмюрлюкдю дегенлерин унутмагъандыла сора...

Хадис ауур кючсюндю. Мужурасын сакъал тубюне тиреп, сагъышланды. Аны алай тынгылагъанына кёре, терен оюмлары айтылмай тургъанлары сезилди.

– Ёлгенле да кечмезле, тейри, кеси ыразылыгъыбыз бла мында къалсакъ! – деди кенгден тынгылагъанладан бирлери.

– Мында ёлгенле уа кечерлеми, аланы къоюп кетсек? – деп сорду бирси.

Хадис бла саламлашханлы да сёзге къошулмай сюелген Аслангерий андан кёп тёзалмады.

– Аллахха ассы болмагъыз!.. Къайда ёлгенни да жашауу жазыуна кёре болады! – деп, тохтатды ол къабына башлагъан даулашны.

Эки жаш да, соргъанларына сокъуранганча, баштёбен болдула. Бир киши жукъ айтмай, иги кесекге сагъышлы тынгыладыла. Хадис а, Арисейни юсюнден соргъанлы, башын да кётюрмеди. Бир заманда Аслангерийни сабыр ауазы эшитилди.

– Бизни биргебизге Ата журтда жашауну да кёргенди, уруш отунда да кюйгенди Бекмырза, – деди ол, нек эсе да, керек-керексиз жерде да кесин оноучу къауумгъа къошаргъа кюрешуучю, кимден да кесин кёп билгеннге санаучу Осман улу Дауутха къарап. – Биз атын

айтып да эшитмеген жерледе кыан тѣкгенлени, кыайтмай кыалгъан тенглени да кыайры термилиучюлерин бизден эсе уста биле болур ол. Аны кесича, урушдан сибирликге кыайтханладан, Хадис бла менича, бир аякылары кѣрде болгъанладан сорчугъуз, Осман улу, сен кесинг да бу тюбюнден келген нѣгерлеринг да: кыайда жашаргъа сюебиз биз, кыайда ѳлюрге сюебиз!?

– Мени оюмуму анда да, былайда да эшитгенсиз, минг кыатласам да, аны айтырыкъма! – деди Бекмырза, онг кыулакъ артындан башлап, онг билеги болуучу жерге дери сылай. – Ётмекни кѣп чайнасанг, чий кѣрюнеди деучюдоле. Быллай чексиз даулашла тюз оноу этерге не хазна болушсунла... Алай жаншаргъа сюедиле ансы, кеслери уа билмеймидиле халкъны тилинде, жюрегинде да, тюшюнде, тюнюнде да туугъан жери болгъанын...

– Кыырал, мени бери бир тюрлю терслигим болмай тургъанлай кыыстагъанын ангылагъан эсе, келтиргенича, жериме кыайтарыргъа нек унамайды? Алайчыгъын манга биригиз бир ангылатсагъыз, кѣор болурем сизге! – деди жолгъа чыгъар умутун тас эте башлагъан Хыйса, эринлерин жалай.

– Унамайды деп, сени бла киши даулашмайды, мында кыалсанг, игиди башынга дейдиле, адам сѣзюн ангылай эсенг, таулу! – деди Осман улу ачыулу.

– Таш жюрек окъуна тарс деп кыалай атылмай кыалсын, алан: миллетинг минг жылла жашагъан жерден эсе, кыысталып келген жеринг иги болгъанына ийнандырыргъа кюрешедиле была мени! – деп, таягъын жерге урду Аслангерий.

– Бу кыонакыларыбыз бек алгъа бизни башыбызгъа эркин этгенлерин, кыыралны битеу бирси миллетлери бла тепе-тенг эркинлигибиз болгъанын айтхандыла, – деп башлады биягъы Осман улу, оздуруп башлагъанын ангылап, ачыуланнанын да букъдуралмай.

– Кызахны не да Кыыргъызны тау этеклеринде, эркин тюзледе журт салсакъ, ол иги болмазмы эди миллетибизге деп, халкъ бла кенгеширге келгенбиз, акъсакъал, – деп ангылатды ол таза кийиннген келбетли жаш адам.

– Сора кесибизде тау ауузладан мында быланы кенг тюзлерин мажалгъа санайсыз, – деди Хадис, тѣзюмсюз бушуугъа хорлатмазгъа кюрешген адамча, башын кыыйналып кѣтюрюп, оноуугъузну уа этип бошагъанмысыз деп соргъанча.

Осман улуну тѣзюмю тауусулду, кесин ортагъа атды.

– Санга уа жаланда Арисей керекди?! – деп кыакъды ол ачыулу, арыгъан ауаз бла, бойнун да кыынгыр тутуп, тюбюнден ѳрге кыарап.

– Хау, манга Арисей керекди! Арисей! – деди Хадис, башын терк кѣтюрюп, Осман улуну кѣзюне тюрслеп кыарай. – Манга Арисей керекди, ангылаймыса, Дауут! Быланы барысына да керекди Арисей, Осман улу!

– Да мен эшитгенден, Арисейге барыргъа улоу берирге айтмагъан хапарлары барды, тейри, Хадис, – деди Дауут, аланы да шагъатха чакыргъанча, тѣгерегине кыарай. – Жаяу а ары бир кесек узагъыракъ сунама...

– Ата журтха элтген жол узакъ болмайды! – деди Хадис. – Бы-

лайда сиз айтханча, башыбызгъа эркин этген эселе, сыйыгъыз төппемде болсун, туугъанымы, туудугъуму да жыйып, жаяу барлыкъма, Осман улу! Жаяу!.. Ма бу мужура къолум тутхан жерге дери ашалгъынчы барлыкъма!..

– Ол ашалгъандан сора да жеталмасанг а? Не этерсе ол заманда уа?– деп, ышармиш этди Дауут, башын бирси жанына аударуп.

Бекмырза, бирси жашыракъ къауум бла бирге, жукъ айталмай, армау болуп, сюелди. Аслангерий, Дауутха терс къарап, бир жанына бурулуп, кёнчек хуржунундан къол жаулукъ чыгъарып, кёзлерине узалды. Дауут кеси уа ышарыуун бузмады. Бетсиз адамгъа тау адет окъуна чек салалмайды.

– Ол заманда уа бутларым ашалгъынчы барлыкъма! – деди Хадис. – Бутсуз къалгъандан сора да, Туугъан журт таба бауурум бла сюркелликме... жаным чыгъып къалгъынчы!

Энди Хадисни ол кенг ачылып тургъан эшиклени босагъасын басырыгъы келмеди. Башын кётюререк этип, тегерегиндегилеге, мени Осман улуна берген жуабымы иги ангыладыгъызмы деп соргъанча, къаш тюбюнден тюрслеп къарады. Сора, барысы бла да башын аз къымылдатып саламлашды да, ашыкъмай, артха бурулду. Буруну тийсе, жерни бетин ачытыр деп къоркъгъанча, мужурасын жолгъа жумушакъ жетдире, сабыр атлай узайды.

КЪОЮЛГЪАН ЖАШ

Букъминат эшикден киргенде, туудугъу алтыжыллыкъ Батталчыкъ, мангылайчыгъын да къол аязчыкъларына басып, уллу къара кёзчюклери да чыракъ кетип, отоуда кеси жангыз олтура эди. Ол жашчыкъны аллай халда бир заманда да кёрмеген эди. Сейирге къалды.

– Келчи, жашым, бир затчыкъ къабайыкъ, – деди, сёзюн неден башларгъа, не сорургъа да билмей, Букъминат. – Нек эсе да аш орунум шор тарап турады, кесим жангыз а ашяллыкъ туююлме, анамы жаны ючюн, – деп къошду, сейирсинген къаугъалы къарамын туудугъундан алмай, стол артында шинтикге чёге.

– Аття юйге келмегенли бюгюн бир ыйыкъ болду! – деп билдирди Батталчыкъ, мангылайын къол аязчыкъларындан айырмай, ыннасы отоугъа киргени сайын этиучюсоча, секирип ёрге да турмай.

Батталчыкъны бетинде аллай мудахлыкъ, сёзлеринде аллай бир жарсыу бар эди да, аланы эшитгенинде, Букъминатны жүреги чанчды. Туудугъу, жетген кишича оюм эте, болуннганны алай терен ангылай ёхтюнгенин кётюралмады. Кёлю толду. Жукъ да айталмады. Аллай уллу жарсыуу болгъанны къатында къарын къайгъы этгени ючюн чексиз уялды.

– Сабийлерин къоюп кетген атаны гюняхын Аллах да кечмез, анамы жаны ючюн! – деп къаргъанды ол, кимге эсе да жүрек дауун айтханча, ёню къалтырай.

Алай айтды да, ичи тапсыз къалтырады. Не ючюн эсе да тобагъа

кьайтырыгы келди. Туудугъун ол кеси иги ангылагъан жарсыуу бла кеси аллына кьоюп, туруп барып, ундурукъга таянды. «Меникиле да кюнлени алаймы санай болур эдиле, мен жарлы!» – деп шыбырдады, ичи нек кълалтырагъанын ангылай, сора кеси туудугъундан эсе да ауур кючсюндю.

Букъминат эки кере эрге баргъанды. Биринчи эри Токъмакъдан кьызчыкъларына жыл да толгъунчу айырылгъанды. Угъай, Букъминат айырылгъан этмегенди, – ол акъылына окъуна келтиралмазлыкъ чурумла таба, болмачы тырманла бла башын суугъа атарыкъ этгенден сора, бир кюн кесини юс кийимлерин бла кьагъанакъны бешик быстырларын алып, кетип кълалгъан эди. Токъмакъ излеген да ол болур эди – ай да озгъунчу жангы кьатын келтирди. Жашаууну кьалайлыгындан бир тюрюлю хапары жокъду, алай эринги бармагы сайын сабийи барды деп, элден келгенле лакъырда эте тургъандыла. Кеси уа, Налжикге кечгенден сора, экинчи кере юйюр кьуараргъа базырмай, завод берген бир отоулу фатарда жангыз кьызчыгы бла бешалты жыл жашагъанды. Чотча бла юйленирге таукел болгъанында уа, эки алчы ишчиге деп, завод жараулу юч отоулу фатар да берген эди, башха эсленир болушлукъ да этген эди.

Чотча бла Букъминатха жашчыкъ, ызы бла кьызчыкъ да тууду. Юч сабийли ариу юйюр болдула. Татлы жашап турдула. Артдаракъ а «тура эдим жата, кьайдан чыкъды хата», – дегенлей болду, – хатаны кьайдан чыгъарыгъын билмейсе.

Чотча ишден, уртлагъанчыкъ да этип, кечирек келе башлады. Артдан-артха, сабийле кьоркъурла дегенни эсине да алмай, жукъу хорлагъынчы, дауурун тохтатмай тебиреди. Бир шабат ингирде уа, босагъадан кючден ётюп, сюрюше барып, кир кийимлери бла тешекге ауду. Башы жастыкъга жетер-жетмез, хурулдады, ынычхады. Тешиндирирге, башын жууаргъа да кьоймады, тыпырдады, табанын жетдирди, аманла айтды. Эрттенликде Букъминат башлагъан ушакъ даулашха бурулду.

Кьууралгъан кюнюнден башлап, юйюрню юйюр этген тиширыуду, аны бирлигин, насыбын сакълагъан да олду. Кючю жетмей иш кълалса, ана тиширыу чачылгъан юйюрню хар адамы ючюн жарсыйды. «Кёзден кетген – кёлден кетди», – деп кьоймайды, аны чомарт жюрегинде кетгенлеге, кълалгъанлагъа да жашар жер табылады. Чотча аллай затны биле да болмаз эди.

– Сен сокъурса, сангырауса! – деп, аязмагъан кёзлерин жандырды ол, аякъ тюп этген тешегинден тёнгереп тюшдю. – Бу суубурунларынгдан сора кишини кёрмейсе! Ишден бла тешекден башха ангылауунг жокъду! – деп, стол юсюнде бохчаны ачып, бир затчыкъла да алып, чыгып кетди.

Солуу кюнледе Чотча юйге келмеди. Баш кюн заводда жолугъуп, бирге кьайтадыла. Экинчи кере алгъындан да «ауур» болуп келгенден сора, эрттенлигинде алгъын жолдан башха тюрюлю сёз болдула.

– Ол завод берген кьотур сомла бла сизними кечиндирейим, тенглериме кьызгъанч кёрюнмей, кесимми жашайым!? – деп тохта-

ды Чотча, алгын араларында аллай сёз бир да болмагъан эди.

– Кесинги энчи жашатыргъа уа нек къалдынг энди? – деп, сейирсинди Букъминат. – Сабийлени детсадха бергинчи бир кесек къыйналгъан эсек да, шёндю уа экибиз да иштебиз, юсюбюз – тап, къарныбыз – токъ. Жаланда кесимлей бахчагъа... сабийледен бошاپ, жетишмейме... Ишден бир бош кюнюбюз болады да, сен... жукъудан тойгъунчу... кюн къыздыргъынчы...

Букъминат, жүрек къыйынын да айталмай, эрини аллында, сабийле эшитирле деп къоркъа, биринчи кере жилиды. Чотча кёз жашлагъа эс бурмады.

– Бирсиле эрлерини къатларында, кёз къакъмай, танг атдырадыла! Солуу кюнледе, нёгерлени, тенглени да чакъырып, ашатып-ичирип, солутхан этедиле! Бизде уа – ишден кел да, юйде ишле, ауузунга бир затчыкъ алсанг а – тырмандан къурманнга жетдир!.. Эки кереме жашарыкъма мен дунияда! – деп, къол-бет да жуумай, бир-эки стакан сууукъ суу да ичип, чурукъларын чындайсыз къаплап, юйден чартлап чыкъды. Солуу кюнледе юйге къайтмады, баш кюн ишге чыкъмады.

Кюнле, ыйыкъла оздула. Чотча заводда ишлегенин къойду. Бош кефликден оздуруп келгенлери кёп бола турду. Букъминат сёлеширге зат кюрешсе, аман айтыргъа сабийледен да уялмады. Бек жумушакъ айтханы: «Андан санга жетгени жокъду!» Бир жол а: «Тый ауузунгу, мен тыйдырсам, ёмюрюнде ачалмай турурса, тыйгъысыз!» – деп, столну жумдуругъу бла жолукъдурду.

«Тыйгъысыз» дегенин Букъминат да кечмеди – эри бла сёлешмей тохтады. Сабийле, аталары келирге отоуларына къачып, эшикни артындан этип тебиредиле. Чотча аланы кёрмегенине жарсымады, къайдагъыларын сормады.

Букъминат кёп тёздю. Ахыры да болмазын кёргенден сора, къайыналарына барып, бир жукъчукъ букъдурмай, болушун болушунлай айтды. Таматала ол адепсизликге чек салыргъа сёз бердиле. Кеслери алларына къалгъанлай, къайын къызлары Букъминатны кесин терседиле.

– Кёзюнг къурурукъ, аллай жашны алай жоюп, башынгы эшикге къалай чыгъараса?! – деп, айып этди тамата къайын къызы.

– Биреуню малтанган мурсасы биреуге дугъума ийис этерикми сунаса? – деди бирси къайын къызы, аман ийисге тёзалмагъанча, бурунун жыйыра. – Къыз къытлыкъмы барды, биреуден къалгъанны алма, бир да аямагъанем, унамады, не этейик... Сен а, эндими юйренириксе, табарса бирлени, анга да бир Аллах айтхан болур, жастыкъсыз къалмаз!..

Букъминат бирине да жууап бералмады. Юйге къайтхандан сора да, саудан ёлю болуп олтурду. Ол ингирде Чотча да ахыр сёзюн айтды.

– Къайынлагъа тарыгып, этегинге байларыкъ эр керек эсе, къатынчыкъ, башха тукъумлада излерсе! – деп юйретип, чыгып кетди.

Урушхан, туююшген да этмеди. Сабийлени да эсине туюшюрмеди. Андан сора онтёрт жылны ичинде бу тийреде кёрюнмеди. Кесиникиледен да аны бек суююучю эди – ёге кызыны тоюна да келмеди. Юйлене тургъанды, юйюр а кзураялмагъанды. Шёндю уа юйюнден эсе эл туюбюнде кёбюрек кёрюнюучю биреулен бла жашагъан хапары барды. Эгечлери да къарындашыбыздан туугъанланы бизни таба жанлатмайды деп тарыкыгъанларын эшитдириучюделе. Кеслери уа, Букъминат билип, бу жанына бир да айланмагъандыла.

Букъминат: «Юйюрюнден айырылгъаннга къанлымы сабийи да алданмасын!» – деп дайым да тилеучю эди. Энди уа кёресе – тилеги къаргыш болуп къайтханчады: тамата кызы юйюрюнден айырылгъан Мухтаргъа къачханды! Кертиси – ол кесини юйдегисин аны кызына терилгенден кюймагъанды. Эки жылгъа жууукъ ата юйюнде жашагъандан сора, къайда эсе да тау ауузланы биринде бир тойда танышхандыла. Кызын тул киши къачыргъанын Букъминат артда билген эди – «балтаны сабы кюлдан ычхыннгандан сора». Да алай айтханлыкыгъа, аны кызын болмаса, башхасын къачырыр эди, къатынсызмы къаллыкъ эди бу, эр киши ушайды да, юйюнге!

Къайын анасына да, кесиникилеге да Мухтар бек игиди. Киеу дерге Букъминатны тили окъуна айланмайды. Ана бла балача жашап тургъандыла. Эсине не туюшген эсе да, быйыл бирси юйюне кете, къайта тургъанды. Ачыуланып, «эки къатынлы киши» деп да ол заманда айтхан эди Букъминат. Кесини сабийлерини ючюсю да ата къайгырыусуз ёсгендиле да, энди Батталчыгына да ол кюнмю келди деп, кюркыгъандан айтхан эди. Кёремесе аны, къалай жарсыды, харипчик!

«Меникиле да, Батталчыгымча, санай болур эдиле аталары келмеген кюнлени!» – деген акъыл Букъминатны жюрегин экинчи кере да ачы чанчдырды. Чотча, бош саламлашханча, ашыкмай, даун да айтып, жууап сакъламай кетип къалгъан кюн да бир ыйыкъ мындан алда болгъан кибик, анга жангыдан жаш тынгысызлыкъ келтирди. Алгъа аталары саудан кеси сабийлери эки кере ёксюз болдула. Энди уа биринчи туудугъуну къадары да алай бола турады!

Сабийлени экилерини да жашаулары аллай ачы керти да кесини хатасындан болгъаннга санады Букъминат. Сора, чёкген жеринден тепмей, ол кирип келген замандача олтургъан Батталчыкыгъа да къарай, кесини жашауун да сюзе келип, кеси кесин аллай оюмну тюзлюгюне ийнандырды. Ийнандырды да, тауушун туудукъчугъуна эшитдирирге кюрккъа, жиляды. Чикилясын бетине басып, ачы жиляды, кёп жиляды.

Букъминат къалай къалкып калгъанын, алайынлай къаллай бир жатханын да билмеди. Уянганында уа, кюндюзгю кюнде кийиннгенлей тёшекге нек кирирге калгъанын теркден ангыламады. Башын жастыкыдан кыйналып айырып, жингиригине таянды да, сын болду. Иги жибиген жастыкъ болуннганны эсине туюшюрдю. Да анча жылны ичинде жыйылып тургъан жарсыулары, суу болуп тёгюлюп калмай, от болуп кюйдюрмегени да сейирди!

Эрттенли да экисинден башха киши жокъду юйде. Сора, чарыкъларын да тешип, ундурукъгъа туудугъу жатдыргъанды. Юсюн да къалай тапчыкъ жапханды. Суюсе, ол эталмазлыкъ не барды – неге да къолчукълары жарашхан сабийди. Адам жанындан юлюш этер анга. Аллай жашны къоюп кетерге кёзю къыйгъанны Аллах къуарармы!..

Букъминат эслей келгенден, атасы къайтханлай, Батталчыкъ ахыры да тюрленип къалады, – кёзчюклери жылтырайдыла, ёшюнчюгю кётюрюледи, жауурунчукълары кенгереди. Ол заманда кесчиги да бийигирек болгъанча окъуна кёрюнюучюдю. Аллай кезиуледе Букъминат туудукъчугъуна бютюнда кёл салып къараучуду. Къараса уа – ёсюмю бла, бёкемлиги бла да Мухтаргъа ушай келгенин эслеучюдю. Атасын кёрмеген кезиуде уа киши бла да хазна сёлешмез, башын кётюрмез, тунтуюп, къаш тюйгенлей айланыр. «Жашаугъа къанат къагъып башлагъан жүрекчиклерин къатдырабыз да, дагъыда ол тёлнюю терслейбиз, таматалада жүрюген намыс жокъду деп, айып этерге кюрешебиз, айыплыкъ кесибиз болгъаныбызны уа эсге алмайбыз!.. Къайсы атаны, ананы ёсдюрген да тиширыду, алай... тёлю намыслы тюйюл эсе, тёлю адетни унута эсе, тёлю жашауну багъалай билмей эсе, – аны барысы да атаны аталыкъ этмегенинденди! – деп тохташдырды Букъминат. – Батталчыгъым кюнлени санай олтургъанды былайчыкъда. Мухтарны бирси юйюрюндегиле уа жылланы санай жашай болурла, харипчикле!..»

– Ыннака! Ой, ыннака! Аттыя келгенди! – деп, талакъ солуу этип жетди Батталчыкъ.

– Да сора не жарлылыкъ бу аман дуниягъа!.. Не этеме дейди?

– Ахыры да келип къалгъанды! Бизни бла жашаргъа келгенди! – деп ийнандырыргъа кюрешди ол ыннасын.

Ынна ийнанмады. Нек эсе да Батталчыкъны атасы юйлерине къайтханына чыртда къууанмады.

– «Тонгуз чапмазгъа ант эте эди, талагъа чыкъса уа, жортуп башлай эди», – деучюдюле, жашым, – деп къойду ол, бир кесек сагъыш этгенден сора.

Туудугъуну жүрегине къаллай жара салгъаныны сагъышын этмеди ынна. Батталчыгъыны кёзлеринде жаннган жарыкъны къалай терк ёчюлгенин эслемеди ол. Батталчыкъны инбашлары къулакъларына дери кётюрюлдюле. Жауурунчукълары жыйырылдыла. Букъминатха туудукъчугъу алаша бола башлагъанча кёрюндю. Терс сёлешгенин кеч ангылады, башчыгъын къучакълап, жапсарлыгъы келди. Жеринден тебалмады.

Батталчыкъ башын ёшюнюне тюшюрдю. Мухахланнган къарамын чурукъ бурунларына тирегенлей, артха тыншчыкъ бурулду. Хар замандача, ойнаргъа барыргъа эркинлик да тилемей, тенгчиклери бир бирлерин къууа айланнган жанына кетди.

Батталчыкъ тенгчиклерини къатына ала, топ оюндан, чабышыудан да эригип, терек салкъыннга жыйылгъан кезиуде келди. Барысы бла да, тынгылагъанлай, къол тутуп саламлашды. Таматаракълары анга да, бир бирлерине да соруулу къарадыла, аны былай мудух нек

болгъанын ангылатырыкъ чыкъмады. Сора тюртюше, тартыша теби-редиле да, жангы жубанч тапдыла – тутушуу башланды.

Ёшюн тирешип кёп кюрешгенлени къарыусузурагъымы хорлады да, жыгъылгъан жангыдан сермеди. Нёгери уа экинчи кере тутаргъа унамады. Ортада даулаш къабынды. Алайдагъылыны бирлери хорлагъан жанлы, бирсилери хорланган жанлы болдула, ючюнчюлери ортагъа кирдиле. Бара-бара жагъалашыу глан тюйюшге бурулду. Буруну къанамагъан, бети тырналмагъан, къулакъ артын жумдурукъ жылытмагъан, кийими жыртылмагъан хазна къалмады. Тюйюшгенлени айыра, ортагъа сугъула айланган Батталчыкъны да иги ийледи.

Сабийни кёлкъалдысы ачыгъаны кетгинчи турады. Бирлери терсни, тюзню айырып да бошагъынчы, бирсилери жангы оюн къурап тебирейдиле. Биягъы оюнла башландыла, ким къайсы бла тюйюшгени унутулду.

Итни къоркъагъы юрюучю болгъанча, адамны осалы, къолундан жукъ келмегени да сёз бла уругъа, кесинден онглуу сындырыргъа бек ёчдю. Сабийледе да башха тюйюлдю, алайды.

– Баттал бла ойнамагъыз, ол къоюлгъан этгенди! – деп къычырды Батталчыкъ къоруулай кюрешгенледен бири. – Аны атасы къоюп кетгенди!.. Къоюлгъан Баттал! Къоюлгъан Баттал! – деп ойнакълай, ёрге-ёрге секирди.

Оюн тохтады. Аллаи сейирликни бирлери да эшитмеген эдиле. Барысы да тургъан жерлеринде сын болдула. Батталчыкъ, кеси да билмей тургъанлай, юсюне сууукъ суу къуйгъанча, элгенди. Айтылгъанны магъанасын ангылагъандан сора уа, ыннасы атасыны къайтханын алай сансыз этип къойгъан кезиуден да бек жарсыды. Бутлары таш болуп къалгъанча, жеринден тебалмай мычыды. Алай къаллай бир сюелгенин билмеди. Энди аны этин кюйдюрген сёзлени айта, ёрге-ёрге секиргенни ауазы нек эшитилмей тохтагъанын, сабий жабу алай нек кесилип къалгъанын да ангыламады. Ол энди анга керек да тюйюл эди.

Ачыгъаннга тёзе билген сабыр жашчыкъ аман сёзню кётюралмады. Битеу тенглери, сейирге къалып, шумсуз сюелгенде да, кесин ойнатыргъа кюрешгеннге къарап тургъанлай, жилимукъ, уллу тамычыла болуп, аны эки кёзюнден да бирча саркъды. Ол бетин тенглеринден букъдурмады.

Узайып баргъан Батталчыкъны ызындан къарап, тенглери иги кесек сюелдиле. Сора, бир бири бетлерине къараргъа уялгъанча, баштёбен этгенлей, чачылдыла. Алайда киши да къалмады.

Атасы бла ыннасы, арбазда терек салкъында олтуруп, ушакъ эте тургъанларын Батталчыкъ узакъдан окъуна кёрдю. Аны эрттеден кюсеми – эки чархлы аякъ мешинаны терекге таяндырылып тургъанын да эследи. Болсада, ол алай бек суйген адамланы бир шинтикде олтургъанлары да, кёз къаматхан аякъ мешинаны аны чакъыргъанча жылтырагъаны да юсюн басып тохтагъан таш ауурлукъну тюршюралмадыла. Батталчыкъ, алагъа баш кётюрюп да къарамай, кенгни озуп кетди.

КЕЧИЛГЕН БЕДИШ

Ол алай сейир этерча да тьююлдо, – жашау аллай болганды.

Налжикден келген оноучулары несин айтаса, районну къуллукчуларыны къайсысы да элге баргъанда, биргелерине НКВД-дан адам элтип тургъандыла. Байрым кюнледе уа, кеслери тукъумлары бла къурута айланган дин ахлулары бла жолугъургъа къоркъгъандан тьююл эсе, сауутсуз эшикге чыкъмагъандыла.

Тамата, кичи къуллукчу да, таугъа барлыкъ болса, нени юсюнден селеширегин элни оноучуларына алгъадан билдиргенди. Ол кюн а бызынгылылагъа алай да этмедиле. Келе келгенлей, элни къартын, жашын да жыяргъа буюрдула да къойдула.

Сходну Эл советни таматасы ачды. Келгенле, эллиле да, бири бирини ызындан чыгып, битеу дуняны урунганларыны бачамасын да, дуняда урунганланы биринчи социалист къыралын да, багъалы Совет властыны да аяусуз махтадыла.

Асыры оздурса, семиз этча, ариу сёз да кёлге тийиучюдо. Махтау сёзле эрикдирген болур эдиле, тубюнден келгенледен бирлери энди бир таулу тиширыуну ана тилинде селешдирселе ыразы боллугъун ангылатды. Бызынгычыла олсагъатдан шыбырдашдыла да, эри ёлюп, ууакъ сабийлери бла къалгъан бир мудах тиширыуну сахнагъа чыгъардыла.

– Да не айтайым мен? Жаш тиширыуланы башсыз этген, къарт къатынланы жашсыз этген бу бласны мен айтмай танымаймысыз кесигиз? – деп башлады чакъырылгъан жаш ана.

– Кет! Кет! Кет! Думп бол кёзюмден! – деп, билегинден созуп, къыстады ананы ол селеширге чакъыргъанында къарс бла тубеген къуллукчу.

– Къайсыладанды ол? Тукъуму кимди? – деп сорду НКВД-чы кийимли.

– Къой-къой, ким болуп а, харип! – деп сансыз этди Сахай. – Къайдан да тюртюле келди бу жазыкъ жан... Быланы тукъумларында да болмагъан эди бир эсли тиширыу. Бу жазыкъ кеси уа эрттеден да акъылдан шашыпды...

Къуллукчула Сахайгъа ийнандыла. Тукъум Сахайгъа тиширыуларына этген бедишни да, къызларын сындыргъанын да кечди.

Элден адам ачымады.

МЫЙЫКЪЛАНЫ ОНОУУ

Шаурдатда бек аздан бир экишер бузоулу ийнек, ёгюз, ат, эшек, тогъуз-он ууакъ мал тутмагъан юйор хазна болмагъанды. Колхоз къуралгъанда уа, кёп къалдырмай, барысын да бирге къошуп, энди бу ара мюлкдю деп къойгъан эдиле.

– Быллай ёгюзлени уа, тейри, кёзюм къыйып, башха адамны къолуна бермезем, сенден болсам, – деди бир жол Улбашланы Заур-

бекге, ёгюзлерин тансыкълап, сылай-сыйпай тургъанын кёрюп, тукъум къарындашларындан бири.

– Не этеригенг сора?

– Башха амалым болмагъанын ангыларем да, кесим жегерем!..

Колхозда ишлейсе да ишлейсе, башхалагъа нек тюйдюрюрге керексе?!

– Да ёгюзлени кесим жегейим, ууаныкларыма уа не амал?! Бирлерин кесиме алгъанымы кёрселе, бирсилери эриген этерик сунама...

– Эриб’ а, была сабийми болгъандыла?

– Да не башхалыкълары барды, къолунгда ёсселе!..

Аллай ушакъны колхоз къуралгъан айлада этген эдиле Улбашланы эки жашлары. Шёндю уа, малланы къайсы эсе да бир жайлыкъгъа сюредиле деп эшитип, ашырыгъа чыкъгъандыла. Кенгден кёрюп къойсала да асыуду: артха къайтарыламы, къайтарсала да, къачан боллукъду ол, ким биледи.

Малларын тансыкъларгъа суйгенле Улбашланыкъыладан сора да болдула, кёп адам жыйылды. Алай, нек эсе да, лакъырдачы Шауурдатчыла бир бирлерин кёрмегенча этип къойдула ансы, ушакъ къабындырыр киши чыкъмады. Малларын къарамлары бла ашырдыла, ауузларындан сёз чыгъармадыла. Хар бири кесича адыргы этди. Бирлери, къадалып, бармакъларын уудула, гулоч таякъларын сыладыла. Бирсилери, гумулжук уяны юсюнде сюелип тургъан кибик, жумушакъ жерлерин къашыдыла. Заурбек, мыйыкъ кыйырын балан бармагъына чулгъап, къарамы чыракъ кетип сюелди.

– Алан, Заурбек, не мыйыкъларынгы бурургъа къалгъанса? – деп сорду алайгъа олсагъатда келе келген колхоз тамата, чам башлар мурадта.

– Менден сыйырмагъанынг къалмады, – деди Заурбек, – мыйыкъларымы оноун кесиме къоярменг энди!

КЪАДЫР ШУЁХУНГ...

Шауурдатны сюргю жери азды, жокъну орунундады. Къадар берген азчыкъларына да шауурдатчыла бек сакъдыла. Ала сабанлыкъларында къаура-маура дегенден жукъ къалдырмайдыла, мешхут ташыргъа кюрешедиле, сугъарадыла – этмегенлери къалмайды. Ташын жыяргъа уа битеу эл чыгъады. Аллаи кюнледе кеси аллына бет жууалгъандан башлап, таякъ болушлукъсуз босагъадан ёталлыкъгъа дери юйде адам къалмайды. Ишни аллай бир къызгъан кезиуюнде Заурбекни Эл советге чакъырдыла. Женгилаякъ Заурбек кесин кёп сакълатмады, олсагъат къадырын терлетип жетди. Жюгенни алайда сабийлени

бирлерини къолларына тутдуруп, заман къоратмай, советге кирди. Анда да кёп мычымады, – буюргъан жумушларын алып, тамата бла бирге чыкъды. Ала экиси да босагъадан ётгенлей, бир ачы кычырыкъ эшитилди. Ызы бла сабийле бирден кюлдюле. Ол кычы-

рыкъ этген, сабийлени кюлкюлерин тунчукъдура, къадыргъа да, аны иесине да болмагъанча аманла айтды.

– Алан, къайсыды ол сылыкъ селешген? – деп, сейир этди советни таматасы.

– Оллахий, Шаурдатда, мен танып, ол къаргъышчы къызбай Шонтукъдан сора, сабийлени къатында аллай сантла айтырыкъ адам барды деп билмейме! – деп, ант этгенча, айтды Заурбек.

– Да ол а кишини къатында да уяллыкъ туююлдо, – деди тамата, – Тиширыула иш эшитмегиелле сылыгъауузну сёзлерин, – деп къошду ол.

– Кёремисе сен аны, энди аякъ жолгъа да къадырына минип барлыкъды, къабырсыз къаллыкъ! – деп, чамланды аланы кёргенлей Шонтукъ, юсюн къагъа. – Бир жанына алай терк секирмесем, ичими чачарыкъ эди, атамы жаны ючюн... менден алгъа иесини ичи чачылыр эсе да!

– Да сен а орамны бу къадыр сюелген жерчигиден арысына сыйынмаймыса? – деп сорду Заурбек, чексиз ачыуланнганын сабийледен букъдурургъа кюреше. – Огъесе Шаурдатда колхоз къуралгъанлай окъуна, къадыр шуёхунг акъыллы болуп къалгъанмы сунаса!

Алайдагъыланы жарыкъ кюлкюлери хауаны эки жарды. Шонтукъ, неле эсе да мурулдай, Чайнашкы таба айланды.

КЕЧГИНЛИК БЕРСИН ТЁРТАЯКЪ

Къурман жашагъан адамды. Болсада, алгъынча, малла бла таугъа чыкъмай эсе да, кюнюн бош оздурмайды. Бюгюн да бир жумуш бла Тёбен Холамгъа тигелеп, къайтып келгенлигиди. Къыш чилледе къайнап, жагъалагъа кёмюк ата, суху саркъгъан черекни бойнунда уа бир къауум жаш – кими ташлагъа таянып, кими да бош сюелип – жарыкъ ушакъ этедиле. Къаты шууулдагъаны айтханларын эшитирге чырмагъаны ючюн, эмилик черекге ачыуланнганча, къычырып селешедиле. Къатларында жыллыкъ гылыу тенгли бир уллу къара парий да тилин салындырып жатады. Хар сёз башлагъанга, сангырауму болгъанса, былай нек къычыраса деп соргъанча, башын кётюрюп къарайды. Ала барысы да жаратхан затларына бирден кюлселе уа, жар оюлгъан иш суна болур, – секирип ёрге туруп, тегерегине къарайды. Юслерине тёнгереген зат кёрмесе, тынчаяды, жангъдан жерине жатады.

Мардадан озгъан лакъырда намысны унутдурады. Къурманны кёргенлей, жашланы бирлерине безирер акъыл келди.

– Келигиз, бу жолоучуну бир иги къоркъутайыкъ, – деди ол тенглерине. – Бу мазаллы парий юсюне чапса, не этерик болур?

– Аны уа бусагъат билейик, – деди да бирси, – Бойнакъ! – деп къычырды.

Бойнакъ иесини ауазын буйрукъча ангыларгъа эртте юйреннген болур эди. Бу жол да не этерге керек болгъанын айтхынчы мычыял-

мады, аты айтылганлай, итлигин этерге киришди. Алай Къурман да юсюне чапханладан къачып къутулур амал излеучюледен бир заманда да болмагъанды. Жол азыгъындан ююш чыгъарып, жууашдырыргъа уа эсине да келмеди.

Бойнакъ, ачы гырылдап, Къурманни юсюне атылды. Къурман, белине кенделен салып, эки къолун къыйырларында салындырып келген бёрюагъач таягъын, ашыкъмай, къолгъа тынгылы алды. Ит бир атлам тенглиге жууукълашханлай а, иги керилип, къабыргъасыны узунлугъуна кючю бла урду. Ит, айыуча ёкюрюп, бир жанына секирди. Сора, терслигине женгдиргенча, сынсый, къуйругъун да къысып, тегерек бурула, таш артына къутулду. Анда да тэзалмады, арт аякъларына сюелди. «Сизни хатагъыздан жетгенди манга бу палах!» – дегенча, башын бир жанына адуруп, жашлагъа да ахыр кере къарап, къабыргъасыны ачыгъанын кётюралмай, суугъа секирди.

– Къурман, юйюнге, не этгенлигинг эди ол? – деп, айып этгенча сорду жашладан бири.

– Сенми урдунг итни? – деп, лакъырда этерге кюрешди итни юсюрген.

– Угъай, сен ёлмегин, къатели этип секиргенди къыш къыямада къайнаргъа! – деди Къурман.

– Тейри, тили сёлешмегенни жугъун ачитхандан уллу гюняхны айтып окъуна эшитмегенбиз деучюдоле холамлыла, – деп къакъды жашланы бири.

– Холамлыла тюз айтадыла, мен терс болдум! – деп, женгдирди Къурман. – Алгъа бу таякъны аны мыйысыз иесине жетдирип, тёртаякъгъа уа терслигим болмагъанын ангылатып озаргъа керек эдим... Мени былайда бош сюелирге заманым жокъду, – деди, Бойнакъны юсюргеннге къарап, – бери чыгъалса, кечгинлик тилегеними айтырса!..

АНГЫЛАГЪАН ИГИДИ

Узун-Тёш-Аллы бла Сютлю-Тюз кесек жерчикледиле. Болсада тийреде алагъа жетген жайлыкъ жокъду. Алайланы не заманда да юйюр къошлагъа берип тургъандыла. Кёчгюнчюлюкден къайтып келгенден сора, Узун-Тёш-Аллын Азаткъул алгъанды. Сютлю-Тюз а тауда колхоз къуралгъынчы да Аслантокъланлыкъы болгъанды.

Бир жаз башында, битеу анга болушаллыкъланы жыйып келип, Азаткъул жайлыкъны ташын артдыргъанды, терек тюплени ариулатханды, шинжи, юлкую къалдырмай къырдыргъанды, шауданланы жагъаларын кенгертгенди, аланы бир уллурагъыны аллын тыйып, малла суудан къыйналмазча этдиргенди. Алай, Аслантокъча, жайлыкъны тегерегин чалы бла бегитирге уа унамагъанды. Биринчиден, ненча эшек жоюгу къазыкъ-чыбыкъ ташыргъа керекди тюзледен? Бир жылгъа эшип да бошайлыкъ тыйюлсе! Экинчиден а, дегенди ол, бёрю башы бла секиралмазлыкъ чалы ишленип кёрмегенме! Ючюн-

чюден а, адам алай кьорууларгъа кюрешген жерге жанлы бютюн ёч болуучуду.

Ючюсюне да терсди деп киши айталмады. Андан эсе, дегенни айтды Азаткьул, кьошда эки жарагъан кьойчу ит тутхан мажалды. Ачыкъ айтып кьоймаса да, шуёхуну тюз болгъанын Аслантокъ ол кюн окьуна ангылагъан эди. Болсада башлагъан ишин тохтатмады. Бёрюле ахыры да тынчлыгъын алгъандан сора уа, аллай бир кьыйын салып кюрешмей, Азаткьул айтханча, бир-эки парий тутмагъанына сокьуранды.

– Да сен Сютлю-Тюзге гюрен салгъанлыкьгъа, бёрюсю кьургъанмы этерик сунаса! – деди Азаткьул, анга бир жол кьонакьгъа келгенинде, алай кьарт тенгине болушмай да кьоялмады, эки алты-айлыкь кючюк берип ашырды.

Сютлю-Тюз кьонакь аягъы басмагъан жерди дерге кишини да тили айланмаз, алай Азаткьулну кьош айраны да эски уа болмайды. Уугъа баргъанла, кьошха кьайтып, «Апсатыны малларындан» хапар соруп, таугъа алай атланыучудула. Аслантокъ таныгъанлы, Азаткьул биреуге кьаш туйгенди деп билмейди. Аллай заманын уучула да кёрген болмазла.

– Кёп болсун, акьсакьал! – дедиле атын, тукьумун билмеген биреуленле.

– Ой сау болугъуз, ахшы уланла, сау да келигиз! – деп, жарыкъ саламлашды Азаткьул. – Кьайры ахшы жолгъасыз? – деп сорду ол, былай кийинип, жаяулай таугъа кьыз тилей бармазлыкьлары билмеген кибик.

– Да, жукь эталлыкь эсек, уугъа тебирегенбиз, тейри.

– Бу кюнлюм эрин бла ёрлегиз да, Огъары жалаугъа жетмей, бери сол жанында Атылгъан таш артында тохтагъыз, – деп юйретди Азаткьул, уучулары иги сыйлагъандан сора. – Жолугъуз боллукьду, тогъайбашла сизникиледиле.

– Сау бол, Азаткьул, аламант солудукь, жарагъан айран ичдик! – деп, махтап, алгъыш эте кетдиле, кёп бирсилеча, ала да.

Алай эте, ай озду. Кьошда кьалып, танг ата кетгенлери да болдула. Эки ай озду. Азаткьул да, малла бла айлана, кийик эслеген жерлерин айта, кьалайда тохтасала тап боллугъун юйрете турду. Таугъа баргъанла сыйлагъанына ыразы болдула, айранын махтадыла, юйретгенине дайым ыспас эте тынгыладыла, алгъыш айта, баш ура, кетип турдула. Артха айланганда уа, уучулары бири да Азаткьулну кьошуна жанламады – Узун тёшню чегет жаны бла тигелегенни тынча санагъандыла, баям. Кьарт таулу алагъа кёлкьалды этмегенди.

– Юлюш кьояргъа кёзлери кьыя болмаз, адетдеча, бир кьол узатмай кетерге уа (таулу туйюлмюдюле была!) уялгъан эте болурла, – деп, жакь басды, акьылында аллай соруу туугъанда.

Алгъын келгенли артда келгенле унутдура, кюз арты жетди. Сыйлап, юйретип ашыргъанлай турду, бир да жогуу бла кьайтхан чыкьмады. Бир эрттенликде уа, Азаткьул ийнеклени саууп, отларгъа кьууалап кьайтхан кезиуде, кьош аллында ючеулен тохтадыла. Бы-

лайтын озгъанланы бу тийреде экинчи кере кәрмеучюсюне, таныш адам тюбер деп, таматаны эсине да келмеди, хар замандача, саламлашырға хазырланды.

– Ой, кәп болсун, Азаткәул кәрындашыбыз! Кәалайды жашау-унг, кәош кәолайынг? – деп, узакъдан саламлаша, жетди бир жарык адам, эки кәолун да созуп келип, кәучакәлады. – Былай таплай тургъанынга бек кәууандым, оллахий!.. Аллахха шукур, тирисе! – деп, махтады, кәартны саулуғъуна, сыфатына да бағъа бичгенча кәарай.

– Сау бол, бир да хатам жокъду, оллахий, Аллах айтса, – деди Азаткәул, алай тансыкәлагъанына уялгъан окъуна этди. – Сен а, алгъын жол бекми кәыйналгъаненг да, эрттеден бери кәрюнмейсе, Сафарбий? – деп кәошду ол, бирсиле бла саламлаша.

– Угъай, тейри, аллай бир кәыйналгъаныбыз да болмагъан эди, ишден ычхыналмай тургъанбыз ансы.

Азаткәул эски танышларын кәош аллында томуроугъа олтуртду. Айран чығъарды, сыйлады. Кийик кәрген жерлерин аладан энтта да букәдурмады.

– Ма бу берги кәая жухну аллы бла ётсегиз, башларындан энишге кәарап тохтарыкәсыз, – деп, кәалайтын барлыкәларын да кәргюзтдю.

– Сау бол, тамата, бизден кәайтмаса да, Аллахдан кәайтсын! – деди Сафарбийни жангы жолдашларындан бири.

– Мени жарлы кәошумда мычыгъандан уллу кәыйынлыкә кәрмегиз, – деп, ыразылыгъын билдирди Азаткәул. – Кәайтса уа, манга Аллахдан кәайтыучуду, энтта да кәызгъанмаз эсе уа бериучю...

– Сенича чомартладан кәызгъанса, кимге берликди сора?! – деди Сафарбийни экинчи жолдашы. – Былайны озгъан кәппле кәп алгъыш этген болурла, барысын да Аллах кәабыл этсин! – деп тиледи ол.

– Сау болугъуз, Аллах ыразы болсун, – деди Азаткәул, алгъын жол да бу ючюсю бирге болгъанлары эсине тюшдю, таныды. – Сакъ болургъа кәурешигиз... Бу арт юч айны ичинде ол жанына сизнича алты кәауум озгъанды, артха уа бири да кәайтмагъанды.

– Алан, не бетсиз кәауумла эдиле ала! – деп, чамланды Сафарбий.

– Билген да игиди! – деп, бой салды Азаткәул.

Уучула артха кәарамадыла. Азаткәул кәош артындан чартлап чыкәгъан кәара кәозучукәну кәойнуна алды, башын сылай, неле эсе да шыбырдады.

ТЕНГЛЕ

Быйыл Черек бойнуна бир кәужур жай келгенди. Сагъыш этсенг, табийгъат адамла бла ойнагъан этгенчады. Бирде жауун, бирде кәызыу кюн, – адамла, ары дери да кәп кере бола туруучусуча, кеслерин кәалай жюрютюрге билмей жашагъандыла. Мындан алда уа сабыр

жауун, бир-бирде этиучюсоча, кече узуну тохтамай кьуйду. Сора юч кюнню ичинде «чыгыр башдан кьурт агъызгъан» кьызыулукъ адамын, малын да эшикге чыгъаргъа кьоймай турду. Эрттенли уа, кьыйнагъаным боллукъду деп, таулулагъа жан аурутхан кибик, кюн кьайры эсе да букъгъанды. Энди бир татыулу салкъын тохташханды. Анда-санда сериуюнчук да, бетлени, чапыракъланы, кырдыкны да жумушакъ сылай, озады.

– Ий, Аллах, тамбла бла бирси кюн былай салкъын болгъанлай турса эди, кишини да кьыйнамай, цаллыгъымы кесим бошаф кьоярыгъем, – деди Тейрикзул, кёкге, тегерекге да къарай. – Я Аллах, сен бир зан аурут! – деп тиледи.

– Ким бла сёлешесе, э киши? – деп сорду бийчеси Ханифа, эрини сёзлерин иги айырмай, арбазда аны кесинден башханы кёрмегенинде уа, бютюнда сейирге кьалды.

– Энни сеннен бир сормай, Аллахтан зух тилерге эркиллим болмаймы кьалдым мен? – деп, ышарып къарады Тейрикзул анга.

– Ауузунга чаба келмегенме, кьоркъма, энтта да ортагъызгъа сюелмем, – деп сёз берди Ханифа эрине. – Шёндю мен анамы бир тилегин алып келеме санга... Ол тилек да болмаз, алай мен аны тилек сунама...

– Не, не... не за-а-ат?!

Тейрикзул айтып ангылаталмазча кьоркъду: аны кьайын анасы ауушханлы жыйырма бла бир беш-алты жыл болуп келеди, да сора къачангы тилегин келтирген болур? «Шашхан этхенди, хариф, кьартлыгъына», – деп кёлю бла жарсыды Тейрикзул, бир кесек эс жыйгъандан сора. Чалгъыгъа хазырлана айланнганын да унутду. Олсагъатда алып чыкъгъан тёшюн, къалагъын да тюшюрдю. Да анга ким айып этерикди – биченмиди къатыны акъылдан шашханны кьайгъысы! От тёбеси болсун чаллыгъы, чалгъысы да!

– Оу кюнном, э киши, не болду, нек агъарып кьалдынг былай?! – деп, кьычырыкъ этди Ханифа, эринден да бек абызарады, кьылыкъсыз кьоркъду.

– Кимни несин алыф келгийим дединг, цегемли? Огъуйсе мени кьулагъыма бош алаймы цалынды? – деп сорду жеринден тебалмай тохтагъан Тейрикзул.

– Къурманбек: «Тюшде, ауузланнгандан сора, былай бир кесек кьалкъыгъанчыкъ этгенем да, анагъыз Хафисатны тюшюмде кёргенем да, киеу бир затчыкъ соймай боллукъ туююлдю», – дегенед да, мен аны айтханем санга... Анамы тилеги дегеним а... тюшде кёрюнсе, тилеги барды деучюдюле да, андан айтханлыгъымды...

– Ой, къурманлыкъ болсун ол иги тукъмуна бу бизни Къурман, огъуйсе!.. Эт ашаргъа эсине тюшгенди начасны!.. Угъай, ётюрюк айтмауцуду, тюшонде уа кёрген болур... Садакъя юлеширге керехти, тейри... Бюгюн бла тамбла зетишалмам, кецхиллик берсин, бир затцыгъ'а сояргъа керехти, цегемли.

– Охо да, онгунга кёре этерсе, анга уллу кёллю болмаучунгу билмеген тукъмубузда да жокъду. Ол да сени кишиге кьошмаучу эди, харип...

– Мен зашагъан ёмюрюмде бу дуняда тюзлюк кёрмегенме, – деди, Ханифаны шашмагъанын ангылап, тынчайгъандан сора, – ахыратда болур деф турийим тюзлюк, анда уа бютюнда зохту да!

– Алан, малкъарлы, мен къалкъып уянгынчы, ахыратха жетипми къайтдынг? – деп, лакъырда эте кирди арбазгъа Къурманбек.

– Мени ахыратлагъа бара айланыр заманым зохту, тангны буруну бла цалгъыгъа цыгъарыкъ кишиме мен, айып этме ансы! – деди Тейрикъул. – Ары атланган эсенг а, анда сен танымагъаныбыз зохту, салам берирсе, хапарыбызны айтырса... О сорууцула да аллы бурун къоншусуннан сорууцулла дей ушайла да, – деп къошду ол, Ханифаны сёзлери абызыратханда тюшюрген кереклерин къолгъа ала. – Кесинг да, энни бериден ары зуукъса, баргъаннан ары къайтама деф да кюрешме.

– Кесимлей таматала болгъан жерге кирип барыргъа уялгъан этерикме, сен тебирер заманны сакълайым да, бирге бара барырбыз андан эсе, – деди Къурманбек, сора Ханифагъа бурулду. – Тамагъым асыры къургъакъсыгъандан, тюкюрюгюмю жуталмай тохтагъанма, энтта да бу аман тюкжух жаншап бошагъынчы турсам, суусапдан онгсуз боллукъма, барчы, маржа, ол гумулунгдан бир аякъ чыгъар, эрттенли да кетмейди къулакъ артымдан татыуу.

– Сизге тынгылагъанны кесигизден алгъа ашырлыкъсыз сиз ары, – деп, тырман эте, кетди юйге Ханифа.

Малкъарлы Тейрикъул бла холамлы Къурманбек жыл санлары жетмишден энди атлагъан татлы тенгледиле, къоншудула, юйлерин да бир бирлерине болуша ишлегендиле. Жанаша ёсген тереклечадыла, бет сыфатларындан къалгъанлары бирге да бек ушайдыла. Иште чыныкъгъан таза ниетли таулу кишиледиле. Тейрикъулну жаланда бир айтыучусу тюздю – аны тенги Къурманбек не заманда да кесин къыйнаргъа артыкъ ёч тюйюлдю. Болсада ишлей а биледи. Ол да, Тейрикъулча, къолуна алгъан затын жергесине жетдире билген адамды.

– Сен кеси ёмюрюмде да къыйнамагъанса кесинги, къартлыгъынгдамы уругъенг ёфхенги! Алай шённю уа, адамны башын иш басыф тургъан кезиуцохте, кюндюзгю кюнде цабыф кирмесенг болмаймый ол занынгца суйген тёшегинге? – деп, кёлкъалды этди нёгерегине Тейрикъул.

– Энди мен алайда бир эки сагъатчыкъ къалкъыгъанлыкъгъа, тамбла сен чалгъынгы ташхамы урлукъса? Тырман этерге юйреннгенсе да...

– Ай бир аман цалгъы тийсин сени ол аман тилинге огъуйсе хы-ы! – деп, тенгини сёзюн бёлдю Тейрикъул. – Ой, киртабан химилкёз, бугюн сен анда зууургъан тюбюне къутулуф турмасанг, анда ёлю зукъусу этмесенг, тюш кёрюх тюлюйенг!..

Ханифа, ууучларына сыйынмагъан харбузну алгъанча, тюбюнден тутуп, толу гоппан чыгъарды. Къурманбекни бети жарыды. Нёгерине жууап берирге хазырланганын унутду. Бурунуна боза ийис урса, даулаш къайгъылы болмаучусун аны къайсы тенги да биледи,

Тейрикъул а – бютюнда...

– Алан, ичерик эсенг да, сормадым, – деди, кеси къаннгандан сора, ариу ишленген мыйыкъларын эки жанына сылай. – Да, ичеме десенг, менден къалгъаны да боллукъду сени бир кюнюнге.

– Охо, болса-болмаса да, санга не кёлкъалды, – намыс юлеши-ниф тауусулгъаннан сора туугъалладан болгъанынгы унутмагъамма алкъа, – дей, келип, бозадан иги ичип, эринлери жетген жерни къол аязы бла сыйпап, гоппанны бир жанына салды да, нёгерини къатына олтурду.

– Жукъламасанг, тюш кёрюк туююл эдинг деп, дуня билмеген бир акъыллы сёз айтып башлагъаненг, Тейрикъул, – деп, эсине салды Къурманбек.

– Кюндюз санга золугъуф къалмаса, анабыз кедде бизге келе-келир деген хыйсафта айтыйым... Бир тансыгъыбызны алып эсех да, къоймадын, антсыз. Тюз бозадан кекиргенлей, зуурган тюбюне къутулуп тохтайса... Занынг-тининг зукъу.

– Алан, не жаншакъ болуп къалгъанса, мен бу арбазгъа келмей тургъанлы! – деп, сейир этди Къурманбек.

– Хоу-у, сен бу эртеллихте былайдан ауузланыф цыкъкъаллы, олтуруп, заншаргъа юйрениф тургъамма, сен ёлмегин.

Олсагъатда Тейрикъулну эшеги орамда, къабакъ эшикни ачыгъыз деп тилегенча, «окъуду». Къурманбек эшекни тилегин толтурургъа кетди да, артха къайтмады. Тейрикъул да нёгерини алай кетгенине артыкъ къайгъыргъанча кёрюмеди, аны артдаракъда да жокъламады.

Тейрикъул, айтханыча, чалгъыгъа тангны атдырмай чыкъды. Алай, кеси мурат этгенча, эки кюннге бошاپ къоялмады. Чалгъыдан байрым ингирде къайтды. Къайтханлай а, Къурманбекни изледи. Кеси бармады. Алайда кёрюнгенледен бирлерине, жукъудан тойгъан эсе, бери бир жетсин деп айтдырды. Ол да кесин кёп сакълатмады.

– Не кёп къалдын, алан, бизге боллукъ тенгли чалалдынгмы? – деп сорду Къурманбек.

– Хоу-у, меница залгъыцыла тутта келген хапарынгы айтыуцулла, – деди Тейрикъул, – тукъумунга боллукъну цалыф келеме. Барды, заншагъанны къой да, бауда къарацай токълуцукъну бери цыгъар, бу сыйлы ингирде союф къояйыкъ. Тамбла заманым да боллукъ тюлюйдю – дырыннга къайтырыкъма.

– Ач болуп тигелегенсе таудан а, къарайма да, огъесе мени эрттеден да къозу эт бла сыйламагъанынг эсингеми тюшгенди?

ТЕРЕК БЛА ТАХАН

Аллай ушаш атланы эгиз бирлеге неда бир бири ызларындан туугъанлагъа атачудула. Асан бла Хасан а, эгиз бирле угъай эсенг, бир юйюрню жашлары да туююлдюле.

Атлары алай тап келишгенлери ючюн этген болур эди – устаз

аланы биринчи классда бирге олтуртхан эди. Школну бир кибик бошагъандыла. Шёндю ишлеген да бирге этедиле.

Хасан алаша бойлу, кенгжауурун, бёкем жашды, бек къарыулуду. Асан да жел сюрюшдюре айланганладан туююдю. Бийик санлды. Хасан аны тюз кьолтугъуна жетеди. Экиси да къара шинли, къарачач, уллукёз, узункирпик жашладыла, бир бирден хазна айырылмаучудула. Алагъа Терек бла Тахан деб а тохтагъан жерлеринде Асан, жингиригин Хасанны инбашына тиреп, аякъларын чалдиш салып сюелиучюдю да, андан атагъандыла. Кёлек алып кийдирмегени ючюн, унутуп кьойгъан болурла ансы, алай ким атагъанын билмейдиле. Къачан атагъанларыны сагъышын а бири да этмегенди. Арт кезиуде аланы Асан бла Хасан болуучуларын юлеринде окъуна унутуп башлагъандыла – Терек, Тахан деп сёлешедиле. Тийрени сабийлери уа ол аланы керти атлары сунадыла.

Бир жыйылгъан жерде, хар заманда этиучюсюча, Асан, жингиригин Хасанны инбашына чалыгъача тиреп, бутларын чалдишдирип тохтады.

– Алан, не мазаллы затды ол алаша жашха таянган! – деп, сейир этди аланы танымагъан биреулен.

– Бу алыкъа томуроуду, – деди аны эшитген Хасан, баш бармагъын ёрге чюелтип, Асанны кёргюзте. – Жонуп, адам ишлеп башласала, мени жартым тенгли бири кьаллыкъды.

Сюелгенле лакъырдыны жаратханларыны багъасы тенгли кюлюп да бошагъынчы, ала танымагъан кьонакъны къатында тургъан жюн юзмелтчик кибик бир гитче узун тюклю маскечик, Асаннга тюбюнден ёрге къарап, ачы юрдю.

– Къачарменг, Асан, маске сени аман адам болгъанынги ангылагъанды, баям, таларыкъды, – деди Хасан.

– Къой-къой, талаб а бу мени... ол эрттенден ингирге дери ашап турса да, кьалдырып сени тенгли бирими уа! – деди Асан, жеринден тепмей.

Зубер Тхагазитов, Къабарты-Малкъарны халкъ поэти, КъМР-ни къырал саугъасыны лауреаты, къабарты литератураны айтхылыкъ жазыучуларындан бириди. Назмула жазгъандан сора да, ол кѣчюрмечилик иш бла да кюрешеди. Шота Руставелини «Къаплан Тейри кийген батыр» деген поэсасын ана тилине кѣчюргенди эм да энчи китап этип басмалагъанды. Аны бла да къалмай, ол кѣп орус эм башха миллетлени белгили назмучуларын къабарты тилге кѣчюргенди. Зуберни бизни малкъар литературабызны аллында да къыйыны уллуду, ол акъылман Кязимни назмуларын кѣчюрюп кесини китабында басмалагъанды, анга атап назму да жазгъанды. Бююн да Зубер Тхагазитов кѣп ишлейди, кесини чыгъармалары бла бирге дуния поэзияны уллу поэтлерин ана тилине кѣчюреди. «Минги-Тау» журналны редакциясы поэтни улду къыйынына хурмет эте, аны назмуларын малкъар тилде басмайды. Саулукъ, эсенлик тилей, кѣп жылланы аллыбызда бол, акъсакъал Зубер, дейди!

Зубер ТХАГАЗИТОВ

БИЗ ЮЙ ИШЛЕЙБИЗ

Жерге жан кирип, уллу атламын
Абынмазча алып башлагъанлы,
Юй ишлейбиз – солуу жокъ
арталлы,
Керекли юй ишлейбиз, багъалы.
Ишлейбиз юйню биз эркин,
бийик,
Адамны жаны тюшонде,
тююннде,
Такъырлыкъ сынамай, учар
кибик,
Эркин кѣгюрчюн кибик ол юйде.
Тынгысыз...

Тынгысыз адамлабыз:
Чола жерин кѣрсек юйюбюзню,
Жангыдан ишлерге табылабыз,
Анга да аямай кесибизни.
Нек десенг–кертиликде бишген

Кирпичлени бек орталарына
Тюшюп мурдарла этген кирпичле,
Чыгъаргъа боллукъдула артына.

Алай, келир бизге да бир заман:
Къабыргъала ёсерле бийикге,
Мияла ючюннге кѣкню салып,
Юйню уа берирбиз кертиликге;
Тогъаймойюз айны да тюшюрюп,
Эшик безги ишлербиз андан.
Жулдуз кыйынланы бери сюрюп,
Накъышларын ишлербиз аладан.

Бизге харх эталмаз жауубуз,
Жюрегибиз талпындырыр алгъа,
Тейри къылычлай болур жолубуз,
Биз а болурбуз анда танылгъан...
...Ёчюлмесе тиргизген отубуз,
Бир топ окъ келип тийип алайгъа.

АНА

Анам хар эрттен, бек кьайгыда,
Алады жез бла сырылгъан
Кюбюрчегинден бир кьагъытны,
Кюзде чапыракълай саргъалгъан.

Кёзлерине къара жаулукъну
Тартып, танг да ата-атмазда
Сакълайды юй къаты жолчукъну,
Ары шумсуз чыгып арбаздан.

Сабан ишге ашыкъгъанны да,
Ийнегин сюрюуге сюргенни,
Школгъа жол алгъанны да—
Тохтатады хар тюбегенни.

Сорууу жангыз бирди аны.
Тынгылауду жууап да анга:
Къыйнамаз ючюн жарлы жанын,
Кетедиле тынгылагъанлай.

Чуусуз турадыла бийикле.
Ол ана уа сорады элден:
«Нек бередила бу кьагъытны
Мен, харипге, хар эрттенликден?
Жашым а мени жангыз эди...»

ЗУРНУКЛА

1

Ашырама... Ашырама
Кетип баргъан зурнукланы.

Сагъышымы уа сурама:
Жерни уллу зорлукълары
Тюбемесинле алагъа,
Таркъаймасын кёк эркинлик...
Кёмюлдюле узакълагъа,
Жашагъан жылларым кибик.

2

Сабийлигим кёз туурама келеди,
Биягы зурнукла учуп туурада.
Заман, артха кьайтып, эркетедиди,

Эрке сёзюн айтханча мен туугъанда.
 Бир зат барды жүрегими кыйнагъан:
 Не болгъанын кесим да билалмайма.
 Сиз къошугъуз мени да бир кыйыргъа,
 Жюгюгюзню мен кесим бёлалмайма.

Сизни ашыргъанны сакъ жүрегине
 Нек къона болур олсагъат ауана,
 Биреу кыстап кыйгъан кибик жеринден,
 Неда ачыу къолгъа алгъанча аны?

Мураты толмай къалса, жарсымагъан
 Болмаз жер башында жангыз бир адам,
 Сизни ашыргъанында жарымагъан
 Адамны иги ангылайма андан.

3

Сизни кёрсем, ёрге-ёрге секирип,
 Чыбыкъ атымы унутуучу эдим.
 Сиз а, жерде алай жарыкъ силкиннген
 Сабийни элемеи, кетесиз кёзден.

Зурнукла!
 Зурнукла!
 Сукъланама жолугъузгъа,
 Жаным жокълап,
 Жаным жокълап,
 Кюч тилей къанатыгъызгъа.

Чалдишге тюшюп къалгъан къанатлылай,
 Аппам да къол булгъачу эди сизге.
 Сиз а кетип къала эдигиз алай,
 Мычыргъа да келмейин эсигизге.

Зурнукла!
 Зурнукла!
 Бек сие эди аппам сизни,
 Жаны сизни сакълап,
 Жаны сизни сакълап,
 Сие эди кетмезигизни.

«Къайры учуп барадыла да была?» –
 Деп аппамы кысыучу эдим алай.

4

Къарамы ёчюле эди олсагъат,
 Ырхыгъа талана эди босагъа:

«Жаным кыйналады,
Жаным кыйналады,
Ким сукъланады,
Ким сукъланады
Тыш жерлени кютгенлеге?»

Мени жашым, ёрге-ёрге секирип,
От болады, зурнукланы кёргенлей,
Алай ала, жерде сабийни кюнюн
Тергеу этмей, кетедиле кенглеге.

Зурнукла!
Зурнукла!
Ол сукъланды жолугъузгъа,
Жаны жокълап.
Жаны жокълап,
Кюч тилей къанатыгъызгъа.

«Къайры кетип барадыла да была?»—
Деп, жашым соруу этеди ма алай.
Ауана уа – мени кёзюмю байлай,
Мен айта туруучума анга былай:

«Жаным кыйналады,
Жаным кыйналады
Аланы кетгенлерине,
Ким сукъланады,
Ким сукъланады
Тыш жерлени кютгенлеге?»

КЕЧГИНЛИК БЕР, АММА!

1

Аз эслейме, амма, сен айып этме,
Кёзлеринг кёкмю эдиле, жашилми?
Сен кетгенде, элтгендиле кёргюзтмей,
Мен а сени аманатлыкъ жашынгма.

Сени къабыргъа салгъан кюн ортада –
Жерге, бетинг кибики, таза къар тюше.
Мен, тели уа, ол заманда артлада
Чана алып бара болгъанма тёшге.

Мени дуниям – сен айтхан жомакъла
Болуп, жашагъанма ол сагъатлада.
Чана бла учуп бошап, жокъласам,
Табарыкъ суннганма сени алайда.

Кечгинлик бер, амма, манга – сабийге,
 Сен, кюн болуп, келлик суннганым ючюн.
 Кюн деп, сен туугъанда ол атны берген
 Болур эди дунияны билгичи.

Энди билгенме – гитче кьюанчынгы
 Заманда уллу жарсыу талагъанын,
 Теркни мутхуз суууна акъ ташчыкъны
 Атханча, кёзюнг жарсыудан толгъанын,
 Аммамы да кибики болгъанын.

Сени жангыз жашынг, мени уа – ана
 Къарындашым, къазауатда жоюлду.
 Ашыкъдынг, анда кёрлюк сунуп аны,
 Къызынгдан туугъанны уа мында къоюп.

2

Эски гытыбызгъа келдим мен бирде,
 Сюеледи къарт къоз терек арбазда.
 Тобугъунгда кёп къалкъыгъанма анда,
 Амма, ол къарт къоз терекни тюбюнде.

Амма, аз эслейме да, айып этме,
 Ол сен кетген кюнден бери кёзюмден,
 Аязны ма ол къоз терек хар эртген
 Келтирген сунуп турама кезлеуден.

3

Чапыракъла шууудамазла желсиз,
 Сенсиз а тилим айланмай къалгъанды.
 Жомакъда огъурсузлукъ мени женгсе,
 Халал жүрегингде от къабыннганды.

Энди, сени къайтаралмай, жияйма.
 Атынгы буду назмугъа салгъаным.
 Ол бек аз болгъанын да ангылайма,
 Алай, жокъду мени башха амалым.

ЖЫЛ САНЫМ

Сабийлигим бийик жагъасын
 Сайлагъанды Терк сууну.
 Кёкню кёклюгюн, узалсам,
 Алгъан эталлыкъ сундум.

Алаша жагъасында Теркни
 Сюелеме жангызлай.
 Этген муратларым эрттеден
 Тола-тола тургъанлай.

ХАКИМ

Саусузду кёк. Не болгъанды?
Къара булут гулмак
Ариу кёклюгюне
Къара тамгъа болуп тюшдю.
Дуния ёчюлдю.
Жарыкъ кюн кеси да – туумакъ..
Къара булут гулмагъындан
Кёрюнеди кючден.

Къайдаса, аяз, –
Саусуз кёкню уста хакими?
Жет бери башладан,
Сюр кери къара тамгъаны.
Кёкню кёклюгюн ач толу.
Кёрюнсюн хар кимге,
Къара кёзлерим а турсунла
Кёклюкден толгъанлай.

СЕНИ ТУУГЪАН КЮНЮНГ

Жазгъа тюшген эди ол кюнюнг:
Жер тылпыуундан къар да эрип.
Къанатлыла, азат силкинип,
Толтурдула кёк кенгликлерин.

Букъдула таулада булутла,
Уллу кёкню кюннге бошата.
Чумла къардан эркин болдула,
Къудуретде чагъыу башланды.

Къарланы эрип келликлерин
Сезип, ууаладыла бузла.
Тангны сакъламай, тёшеклерин
Жыйдыла тюзледе, ауузда,
Жазгъа ачдыла эшиклерин.

Санга къууанып, сени кётюрюп,
Кюнню табып, капол ачылды.
Сюйгенинге жазны келтирип
Ючюн, дуниягъа жаратылдынг.

ЧАБАКЪЧЫ

Танг ала белги бергенлей,
Мени чабакъчы шуёхум,
Ашыкъгъан суугъа битгенлей,
Шашдырмайды илинемкни.

Чабакъ тюшсе уа, къайтарып,
Жиберип къояды суугъа,
Келгени къадар къартлыгъы,
Халал нюзюрге бойсуна.

Мен да, ол чабакъчы кибик,
Кечеми кюн этип, алай

Турама, иги сёз келлик
Сунуп, толу ышанганлай.

Столда, суу бойнундача,
Олтурама, сёзле кютюп:
Жараусузла келип анча,
Жараулула къачып кетип.

Къартлыкъ жетип къалса, мен да
Къаты болама ишиме...
Къаладыла, эслемей да,
Сёзле менден да кючлюлей.

КЕЧЕГИ КЪОНАКЪЛА

Кече ортасы.
Къайгъылы сагъышла.
Ярабин, туберми
Башым жастыкъгъа?!.
Къалкъыдым...

Тюшюмде манга айланып,
Сюелип кьалдыла
Бир ауанала.

Эшик да – этилген.
Чыракъ да – ёчюлген.
Тюшюмде, тюндеча, тыншчыкъ атлай,
Юйюме сормай-ормай
Кирип келгенлерин кёреме
Къатынланы,
Сабийлени, къартланы.

Бетлери, айча, кечени жарыта...
Секирип туруп,
Айтама алагъа:
«Келигиз, турмагъыз эшик артында,
Олтуругъуз ма былайгъа, алайгъа!»

Къарасам –
Биринчи тешеди бёркюн,
Топуракъдан жангыдан жаратылып – атам.
Бармагъын булгъай,
Сёлешеди эркин:
«Нек абызырадынг?
Жокъду бир хата».

Бир туугъанлары – Ахмед,
Хазрайыл – къатында.
Кёргеним тюйюлдю Ахмед.
Хазрайыл а –
Бизге, кёп хазырланып,
Келе туруучусу болгъан эди адет.

Къыркъ биринчиде жоюлгъанды Ахмед.
Хазрайыл да кьалгъанды уруш аулакъда.
Сермеш къызыуда, этмей душманнга бет,
Къылыч суууруп, кесин танкга атды.

Энди кёрдюм къарындашланы бирге...
«Нешлейсе? –
Дейди къайын анам Лейля
Къызына: –
Келгенди заман ёлюрге,
Ажалны тыймазса
Тюйюп не байлап!»

Шуёхум Мухарбек,
Жарыкъ ышара,

Кекели мангылай тийресин жаба:
«Юленипмисе?» –
Деди, манга къарап,
Кесини уа жокъ
Юленир хыйсабы.

Уллу къарындашым мени,
Он жылы болгъан:
«Къалай тураса?» –
Башымы сылай,
Сорады Хаутий,
Ата къарындашым.
Жоюлгъунчу ол,
Москваны сакълай,
Бир жыл жашарыкъды,
Топ окъла ташый.

Акъыл анасы –
Мени халал ыннам,
Жашларын сакълап,
Тюгенгенди таза,
Мудахды ол бюгюн
Бизге алгъындан,
Жашын алгъадан
Санагъанча тасха.

«Заманды, –
Атам тюзетди санларын,
Айтады манга,
Насийхат этгенча: –
Биз саубуз, жашым,
Билген эт сен аны,
Бизни таныгъанла
Ёлюп кетгинчи».

Тобукъларымда
Орналгъанды, кюле:
«Сен нексе былай –
Чачынг агъаргъан?
Мен а алыкъа –
Эрттенликде кюнлей?»

«Сабийлей къалгъанса.
Сюймеклик, сени
Жюрегинги кысып,
Сынамагъанды!» –
Къаракёз кызчыкъ

Къаратды кесине,
 Ансыз жашауум
 Къар сууукъда къалды.

«Эсингдемиди, – дейди ол манга, –
 Ауругъанымда, кетмей къатымдан,
 Акъ тытырдан да акъ
 Болуп чыгъа тангнга,
 Къайтарырча эдинг
 Ахыратымдан...».

Турдула бары да,
 Саламлашдыла.
 Сау заманларындача,
 Ышара манга.
 Ауанала, эрип,
 Бет алышдыла.
 Уянып къалдым
 Танг атар заманнга.

Адетди
 Тюшонде ёлгенин ашыргъан,
 Аны эсгере,
 Сый къуарар юйюрге.
 Назмуну тагъа,
 Айтама жашыма:
 – Ахлуларынгы
 Унутма ёмюрге.

Гуртуланы Салих кёчюргенди

ТИЛЕГИМ

Баям, алай суюди табийгъат,
 Аллах адамланы жаратханлай,
 Эштириги келеди насийхат,
 Кюсей, сёзюн эштсек да, айтханлай.

Насып ёсерча, жокъду терегим.
 Санга ма буду бюгюн тилегим:
 Тенгинг болсун айтырча кёргенин,
 Тынгыларгъа суйген да – нёгеринг...

ЖУЛДУЗ ТИЛЛЕНИР

Жулдуз жерге учуп келе,
Кёкде жанар жангыз жаны.
Къарны хапулары кече
Жилтинлеричады аны.

Сабанлада уа – къар бла жел,
Тюшлеринде уа – будайла.
Жулдузладан жарыйды жер,
Андан мутхуздула ала.

Жазда бу къар кюзлюклени
Тамырларын, эрип, сылар.
Кюйген жулдуз да, тиллене,
Будай къылкъы болуп чыгъар.

АХЫР ЖОЛДА

Ахыр жолгъа чыгъа эсе адам,
Ёмюрюнде ол къайтмайды андан.
Сыйын этедиле ахыр кере –
Кечедиле аны терсликлерин.

Юйюндеги жауламайды эрин:
Кечеди жукъусуз кечелерин,
Башха тиширыугъа алданнганын,
Кече аны атын да айтханын.

Жашы кечер чексиз къатылыгъын,
Къоншу да сёзюню ачылыгъын,
Тенги керексизге махтаннганын
Кечеди, ол сагъынмайды аны.

Ёлсе, алады ким да айыбын –
Кечедиле аны шарайыбын.
Несин да кечерикдиле, ёлсе,
Жашаунда сатхыч туююл эсе.

ЭКИ АНА

Жашау узунчады элде,
Къысхачады ол сахарда.
Элде
жарыкъды ай кёкде,

Шахарымда уа
 ол хазна
Башха тьююлдю чыракъдан.

Сууда болур эки жагъа.
Бирин сайла да,
 къой бирин.
Ишге келдим мен шахаргъа.
Терк бойнунда –
 туугъан элим.

Элни жашауундан артха
Къалгъан сунама кесими.
Шахарымда жүрек отха
Мен жылытама элими.

Шахарда акъ болду бетим,
Жерни тери уа — къанымда.
Экигизге, эки этип,
Юлош этеме жанымдан.

Додулары Аскер кёчюргенди

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

АНА

(повесть)

– Жашаудан эсе, жомакъ халал эди манга... – деди жукъусу къачхан тиширыу, кимге эсе да ёпке-леген этгенча ауаз бла, дауу озуп.

Баям, кесине айтады. Отоуда андан башха жан жокъду. Сора, кимден эсе да жууап сакълагъанча, тынгылады. Анга керек эди, бек керек эди бу тынгылауну ыразылыгы ты окъуна. Эшитгенми этди шошлукъда аны хошлугъун, андан ары:

– Аны бла турур эдим... – деди. – Башха, керти жумушла къоймайдыла ансы. Умут а этеме...

Тиширыу кесини бу болумунда да жомакъ бла жашаргъа умут этгенине, ол базгынлыгына, аны ангылап къоюп, сейир этди. Сора:

– Барайым, ол не жер эсе да, излейим. Табып къояр эсем а жангыз чырагъымы, гитчегими... Табарма деб' а ышанама. Бек ышанама. Жюрегим алдарыкъ тнойолдю... – деди.

Тиширыу биягъы тынгылады. Ол кюн сайын Аллахха жарсыу бла келгенин ангылай эди. Анга ыразылыгын айтыргъа унутханын а, бир заманда да айтмагъанын а эсге тюшюралмай эди. Сюе эди Уллу Аллах анга болушурун, ийнана эди Анга. Ол тиширыуну тилегин анга игилик бла къайтарлыгын да биле эди.

Къайдан да биле эди, къайдан да ийнана эди, эндиге дери кёргени башха затны юсюнден айта тургъанлай?

– Жолоучулугъуму, тюз да ай эригенлей, танг жулдуз жарыгъанлай, алыкъа жангы кюн жаратылып, кёзкёрген кыйырындан чыкыгынчы башларгъа керекме. Мени киши кёрмезча, киши тыймазча, зат сормазча. Алай этсем игиди...

Тиширыу къарыусуз жарыгъан тангда жайылмагъан жатхан жеринден кьопду. Ол эрттеден бери да кирмегенди жылы жууургъан тюбюне, ингир сайын суукъ тёшегине алайлай аууп кьалгъан болмаса. Кьопду да, чарыкъларын кьаплады, къара жыйрыгын тюзетди. Кюзю аллына келди да, къарасы кёрюнеген, бурма чачын агъач таракъ бла ызлады, сора къысха эшмечик этди.

Юйренгенден болур, хар эрттен сайын аякълары кеслери келтиредиле кюзю аллына ансы, тиширыу ары къарагъан да этмеучюдю. Бюгюн а къарады. Иги кесек сюелди, кюзюге къарап, кеси кесин жангыдан таный тургъанча.

– Юсюмдеги къара жыйрыкъ нени да тюрлендиргенди: бетими, къарамымы, атлашымы... отоумда чыракъ жарыгъымы иш да, – деди ол кеси кесине, бармакъ учлары бла кёз тегереклерин сылай, эртте жия-

ча тартылычу, бюгюн а эрий баргъан къар этген ызча, энишге тюшген къашларына сейирсине.

Сылагъанлыкъгъа, ала тюрленмедиле. Къалай тюрленсинле ол кёзле – ала сёлеше эдиле саулай дуня бла сора, алада жашай эдиле кычырыкъ да, дау да, бир бек насыпсызлыны жокълаучу, аланы сынаучу чексиз бушуу да. Сора, тиширыу сылагъанлыкъгъа, ала башха болуп къалай къалсынла, алада бу арт жыллада тамыр ийген кычырыкъ бир жанына кеталмайды, бугъуналмайды, тохтаялмайды сора. Тохтап дегенликге, къайры кетсин, тиширыудан айырылып?

– Къанатлы болса да, бир иш, – деди тиширыу аны юсюнден.

Эртте ала жарыкъ эдиле – кёкню бла жашилни къатышдырып, ол тюрсюнлю боялгъан ала кёзле. Ала ышарсала, саулай дуня кюлген сунар эдинг... эртте...

Тенгиз жагъасында, кёк бла суу бирге къошулгъан жерде, кюн бата тура эди. Аны ингилеги къызартхан къызылсуу тенгизде чайкъала тургъан къууанчлы сабийлерине, аланы ёхтем аталарына да къарай, олтура эди жаш тиширыу суу жагъада юзmezде. Олтура эди, насып не болгъанын толу да ангылаялмай...

Суратда къалгъанды ол заман. Жомакъдан келгенча, таурухдан келгенча, жалгъашыргъа унамай бу юйню къарангылыгына, сууукълугъуна, бу тиширыуну насыпсызлыгына...

Тиширыуну жүрек тюбюнде юч сабий къымылдагъанды. Юч кере сынагъанды ол татлы аналыкъ къууанчын. Биринчиси, Андрей, туугъанда, баш иеси Саша узакъда эди – Индия жагъаларында. Ол тенгизчи эди. Не заманда да тизгинли, сыфатлы, ёхтем, таза ниетли, ариу умутлу.

– Ёксюз сабийле тургъан юйде ёсгенди демез эдинг», – деди, баш иесин кёз аллына келтире, тиширыу.

Энди аскер училищени бошагъан жаш офицерни биргесине москвачы къыз уллу ара шахардан узакъ Шималгъа кетеме дегенде, тегерекде, жууукъ-таньшда анга сейир этмеген жокъ эди. «Москваны къоюп, къайры эсе да бир дуня къыйырына, сууукъ, бузлу жерге къалай бараса?!» – деп, тенг къызлары да кёп кере айтхандыла анга. Мында, ара сахар тийресинде, къалыргъа онг тапдырыргъа боллукъла да табылгъандыла. Болсада, тиширыу бир заманда да сокъуранмагъанды Саша бла бир юйюрлю болгъанына, аны биргесине сууукъ Шималда жашагъанына. Отун бла от этип, керогаз бла гыржын биширип, бузну туююп, не къар эритип, алай бла чай къайнатып тургъанда да.

Гриша туугъанда да, анга ай бола къайтхан эди Саша тенгизден. Ол кюнлени эсине тюшюрсе, Мария артыкъ да бек жарыйды, ол заманда адамланы араларында болгъан жарашуулукъ, жылыу, татлылыкъ къайры кетгенин ангылаталмайды кеси кесине ансы. Саша къайтхынчы окъуна, аны тенглери, аланы юйдегилери сабийге керекли не затны да хазыр этген эдиле. Кюнден не сёлешмей, не кирмей къалмаз эдиле. Бютюнда Володя. Андрейни да боюнуна миндирип. Гитче аскер сахарчыкъда бушуу, къууанч да ортакълы эдиле. Жангызлыкъны жолун къар басып.

Володя Марияны школ тенги эди. Кеси да къоншу юйде жашай эди.

Володя аскер училищеге Саша бла бирге тюшюп, аны бла шуёх болгъан эди да, окъуудан эркин заманларын экиси да бирге ашыра эдиле. Мария бла Сашаны да Володя танышдыргъан эди бир бирлери бла.

Саша ёксюзле тургъан юйге бек эртте тюшген эди. Атасы Уллу Ата журт урушдан къайтмай, анасы блокаданы къыйын кезиуюнде Ленинградда ачдан ёлюп, бармакъ киби, жангыз эди Саша уллу дунияда. Кёргенлей окъуна, билген эди Мария мындан арысында ала бирге боллукъларын. Саша уа... ийнаналмай эди ол насыбына.

Ол заманда аты башха болгъаны тюшдю тиширыуну эсине – Машенька. Жаланда атасы – уста тенгизчи, айтыучу эди къызына Мария деп. Къалгъанла уа – Маша, Машенька...

– Башхады десем да, бюгюн мени атымы ким айтады, ким сагъынады? – деп сорду да кеси кесине тиширыу, бюгюнню бла ол кюнню аралары узакъ, тюшсюз кечеча, къара болгъанына сейир этди.

Тиширыуну къарамы тегерекни аулай келип, агъач рамадан къарап тургъан суратлада тохтады. Мария, къабыргъагъа жууукъ келип, андан къарап тургъан адамланы тансыкълады. Къарамы биринден бирине кече, кеп сюелди аланы алларында. Сора, кезлерими арыдыла, жюрегими арыды, ким билсин, терен ахтынды да, арлакъ турду. Кетиб' а къалмады.

Баш иесини сураты соруулу къарагъанча кёрюнюп:

– Не дейсе, Саша? – деди Мария. – Жаратмаймыса жолгъа чыгъаймы дегеними?

Жууап сакълап, къарап турду тиширыу. Сашаны бет тюрсюню тюрленмеди, акъыллы кезлери сагъышлы къарагъанлай къалдыла. Бир тюрлю бир белги болмагъанында, Мария, кесин ариуларгъа суюгенча, ангылатып айтды:

– Кесинг билесе, сен – анда, тенгизде, мен – мында, жашап турдум. Кеп жашап турдум, бошалмагъан ёмюрча. Энтта жашайма, – деп къошду да, анга угъай, кесине айтханча, алай болгъанына жарсыу этгенча, бир кесек тынгылады. Андан ары: – Кюйюклене эдим, тенгизни менден бек сюесе деп. Алай... Аллах алай буюргъан болур эди. Эки таматабызны, Андрей бла Гришаны, афган урушха жибергенлеринде да, чыдадым... – тиширыу, эсине эки таматасы тюшюп, аланы бушуу къуугъунлары бюгюн келгенча, мудах болду, бетине къара ау тюшдю.

Бир кесекни тынгылап турду да:

– Аланы кимни урушунда, не зат ючюн ёлгенлерин а бюгюн да ангылаялмайма, манга аны киши ангылаталмайды, – деп жарсыды ол. – Сен а аны билемисе? – деп кесгин сорду баш иесине.

Ауаз, къабыргъадан айырылып, отоуну тынгылауукъ ичине жылыу кийирди:

– Аны айтхан къыйынды. Уруш дегенинг – тасхады, саясат тасха. Аны ким башлады? Ким бошады? Кимге керек эди ол уруш? Нек ёлдю киши жеринде онтёрт мингге жууукъ жаш адамыбыз? Мен да кеп этеме аланы юслеринден сагъыш. Алай... къыралгъа къуллукъ этген тынч туююдю. Хар кетген къайтып бармайды. Сен аны билесе.

– Ангыларыкъ эдим, сени атангча, аппаларыча, Ата журтларын къо-

руулай кетселе... Эсингдемиди, – деди тиширыу, – ол кьоншу юйде жа-шаучу Витя? Андрей бла бир классда окьуучу эди да?

– Ол сары бурмачач жашчыкьмы?

– Хау, хау, ма ол жашчыкь. Ол а кьайтхан эди Афганистандан. Алай, кёп да бармай, кеси кесин жангы ишлене тургъан жети кьатлы юйно башындан атып кьойгъан эди. Бирле суйген кызы, аны сакъламай, баш-хагъа кетгенди да, аны ачыуундан этгенди алай дейдиле. Бирле уа, анда, Афганистанда, кёргенин кётюралмай дейдиле... Анасы уа, Валентина, кишиге ышанмайды. Кеси да билмейди Витя алай нек этгенин...

Бир кесекге отоуну шошлукъ бийледи. Баям, экиси да кеси сагъ-ышларына батылдыла. Эсгериуле уа узун жол келедиле. Аны кьайда, кьалайда бошалырын билген а жокъ.

Кёзлери башха суратда тохтадыла да, тиширыуну бети жарыды.

Магадандан келген эдиле ала Къара тенгизге, сабийлеге аны кёр-гюзтюрге суююп.

– «Къара» деп да нек атагъан болурла анга – чууакъ кёк бла жа-шилни арасында тургъан, кюндюз кьызыл кюнден толу, кече айдан толу жарыкъ тенгизге?! – Ол соруу бюгюн айтылып деп турмай эди тиши-рыу. – Алай, неди да, бу жыл санымда айтмасам, кьачан айтырыкьма эсимдегин?

Сабийле, самолётда келе окьуна, кёз алмай, терезеледен кьарай эдиле. Самолёт булутла ичи бла баргъанда, гитчеси кьалай кьоркьгъаны эсине тюшюп, тиширыу самолётха биринчи кере миннген жашчыгъына, кеси кесине да кьайтарып айтды:

– Не бар эди анда, алай кьоркьурча?.. Жаннет кибик эди ол заман, – деп, ахтынды ол.

Биринден гитче юч жашчыгъы, аланы аталары, сора Мария кеси сюеле эдиле ол суратда Къара тенгизни жагъасында. Хар не да сейир эди сабийлеге ол жангы жерде. Артха, Магаданга, кьайтхандан сора, кёпге дери хапар айтханлай турдула нёгерлерине. Чокьуракъ са-угъалары уа бир кёп эди... берип турсала, тауусула билмей...

Бу шумсуз отоуда ол заманлада болуучу жарыкьлыкъ, берекет эсине тюшюп, баям, тиширыуну жюреги андан чанчды. Бир кесекчикге агъач шинтикни кьыйырына чёкдю да, сакълады. Сора, жюрегини ачыгъаны бир кесек сел болгъанлай, суратла таба кьарап, баш иесини кьайгъылы кьарамы бла тюбешип кьалып, Мария:

– Бош, бош алай... – деди, кеси кесине тырман эте. – Биягъы мен эсгериуле жолу бла артха айланганма да, ала уа, кесинг да билесе, – ныхьтдыла, мурсалы... Кьыйынды алада баргъан. Унутуп да... кьалай тынчайгъын? Аллах аласыз этмесин – олду манга кьалгъан, мен кьяял-гъан байлыкъ жер юсюнде.

– Алгъа кьара! – деп юйретди кьабыргъадан тенгизчи офицер, – алгъа кьара.

Тиширыу таукел болду.

Кьопду да, печге чайникни салды. Сора стол артына олтуруп, сакъ-лады.

Аны эсине кёп кере келеди Аллахха ыразы болмагъанын айтыргъа,

анга жууукъ келип, кёзлерине къарап, ачы-ачы жилип: «Нек этгенсе мени былай жарлы, насыпсыз, жазык?» – деп сорургъа, «Къайда къойдунг жашларымы, баш иеми? Къайдадыла ала? Гитчечигим а, Женя?» – деп, дауларгъа, тарыгъыргъа. Ол заманда Аллах, аны эшитсе, тиширыуну къалай кыйналгъанын ангылар эди.

Алай ол Аллахха дау эталмаз, кёлундегин айталмаз. Къалай айтсын, кичиси саулукуьда? Чамланыр деп кьоркъады. Билмейди тиширыу Аллах къалай жарсыгъанын бизни инжилгенибизге. Берген сынаулары кыйын эселе да, аланы кетюрюр кюч жибереди ол.

Эри ёлгенли да, кьарасын тешмегенди тиширыу. Да, къалай тешсин, аны юсюне да кьайтып-къайтып бушуу келип турса?! Гитчеси уа сауду. Ана жюреги аны билип турады. Кетген Дагъыстаннга этген эди. Москвадан учханды Махачкъалагъа. Алай айтхан эди анасына. Болсада: «Ол Чечендеди!» – дей эди Марияны жюреги.

Мария комодну кьагъытла тургъан эшикчигин бери тартды да, кесини паспортун – шагъат кьагъытын алды. Эки тамата жашыны, Андрей бла Гришаны, аскерден келген кьагъытлары бирге кысылып тургъанларын кёрюп, аланы кьолуна алып, бир кесек суюлды. Сора, эсине бир зат тюшгенча, терк окъуна артха салды. Баям, алагъа кьарай, аланы окъуй, чыгъарыкъ жолумдан кеч кьалырма деп кьоркъду. Болсада, кьолун артха эталмай туруп, узалып аланы ичинден бирин сайлап алды.

Аланы кьайсында не жазылгъанын тиширыу кёлден окъуна биледи. «Ма бу кьагъытда Андрей бла Гриша чеченли тенглерини юсюнден жаза эдиле. Ким биледи, ол сау болуп, болушур эсе уа?» – деп, Мария асыры кёп окъулгъандан кыйырлары тозурагъан кьагъыт кысымны ичинден сайлап бирин алды да, кьалгъанларын, сылап, артха салды.

Тиширыу тюненеден, бирси кюнденми, ким билсин, кьалгъан гыржын жартыны, бишлакъ, холодильникде тапхан эки чабакъ банканы желим хуржуннга салды. Бичакъ, кыпты да алды. Ала неге керек боллукъларын кеси да билмейди. Сора, нени унутама деп, кьарай келди да, кьабыргъада суратланы ичинде ахыр кере баш иеси тенгизден кьайтхан кезиуде, жашлары да мында болгъанда тюшген суратны айырып алды.

Ючюсю – аталары, тамата жашлары да тенгиз кийимлери бла, гитчеси Евгений а – бирини бескозыркасын кийип, ленталары да желде чайкъала суюле эдиле анда. Марияны юсюнде уа – кьолан крепдишин жыйрыгъы.

Хау, Саша тенгизден кьайтхан кюн эди ол. Андан бери жюз, минг жыл озгъанча кёрюндю тиширыугъа. Анданмы кьарады ол анга, тансыкълап, иги кесекни, ким билсин. Кючсюнюп, суратны кьабыргъадан алып, бочхасына салды. Хар бирини бирем-бирем тюшген суратлары да бар эди, алай, къалай эсе да Мария, юйюрю бирге болурун сюйгенденми, бу суратны сайлады жолоучулукъгъа. Жангыз болмасын дегенча, анга кьошагъы Андрей бла Гришаны Афганистанда тюшген суратларын да кьошду анга.

Сора, эрттеден бери жау сюртюлмесе да, тиширыуну бушууларына, аны кьайгъысына жарсып, аны ангылап, кыжылдамай, тынгылап тургъан эшикни ачып, уллу дуниягъа атлады. Кьоншусу Полина бла салам-

лашып кетерге керек болур эди деп да бир келди акъылына, не десенг да ала бир бири бла кѣп жылланы ариу жашап келедиле, бир бирден жашырған затлары жокъду. Алай, ол жашагъан уллу юйде алыкъа чыракъ жарыкъ жокъ эди да, тиширыу къоншусун уятмады.

Къайры барыргъа боллукъду хапарсыз баласын излей чыкыгъан ана – бу затны сау уллу дуняда киши да билмей эди. Мариядан сора. Ол узакъ таулада, Чеченде, излерики баласын. Жолун а Дагъыстандан башларыкъды. Андан барады Шимал жанындан Каспий тенгиз таба – Кавказгъа жууукъгъа. Самолѣт бла учарыкъды.

Самолѣт не поезд болмаса уа, жаяу да барлыкъ эди. Ким тыяллыкъды баласын излей чыкыгъан ананы?

Тоханасындан тюшюрюлген бийчелей, къысха эди Марияны насып ъмюрю.

Бары да суу тюбюнде жюрюучю къайыкъ хапарсыз болуп къалгъанда башланды. Сау кече шайтан тюшле кѣрюп чыкъды Мария. Узакъдан къолларын созуп, нени эсе да эсгерте эди Саша, алай тенгиз толкъунла кѣмюкю бурмалары бла жаба да, жангыдан ача, аны не айтханын эшитдирмей эдиле.

Эрттенликде уа ол ачы хапар келди.

Кюн сайын жыйыла эдиле ол кемедеги жашланы ата–аналары, юй бийчелери, сабийлери тенгиз жагъасына. Портну таматасы, андан–мындан келген башха таматала да жапсарыргъа, кѣл этдирирге кюреше эдиле тенгизчилени ахлуларын. Болсада Марияны жүреги уа сезген эди – энди Саша, тенгизде угъай, кѣкде болгъанын. Андан къарап сѣлеше эди аны бла Саша. Жанында аны «ауанасын» – Володяны да эслеген эди Мария. Хау, Володя эди ол.

Юйдегиси жокъ эди Володяны. Къалай эсе да къураялмагъан эди. Алай жангыз а, Аллах кѣреди, бир заманда да болмагъанды – бир юйюр эдиле, татлы юйюр ала бары да. Тас болгъанланы барына да Уллу Аллахдан саулукъ–эсенлик тилей, Мария ненча кере къараса да кѣкге, анда булутла арасында сабийлерини атасыны къайгылы къарамын эслей эди. Жанында уа – антлы шуѣху.

Суу тюбюнде жюрюучю къайыкъланы къалай жашау этгенлери, кетгенлери, келгенлери да, анда не болгъаны да жашырынлай къалыучуларын биледи Мария. Тенгиз не шагъат, не ыз къоймайды. Болсада Андрей бла Гриша, тынчаймай, кѣп изледиле къайыкъны не сылтау бла батханын. Ала, араларында жыл болгъан жашла, аскер училищени курсантлары эдиле.

Мариягъа айтмасала да, жашла ол бушууда кимни терслегенлерин ол биле эди. Тинтиуледен сора, болушлукъ заманында жетсе, кѣпле сау къалыргъа боллукълары ачыкъланган эди. Анданмы болду, ким биледи, аланы экисин да, окъууларын бошай келгенлей, узакъ Афганистаннга, уруш бара тургъан Афганистаннга жибердиле. Кѣзден узакъ.

Ала от-окъ жауа тургъан Кабулдан къаллай жарыкъ къагъытла жа-

зычулары эсине тюшюп, Мария ышаргъан окъуна этди. Сора, жангыдан мудах болуп, кеси кесине: «Къагъытлары, суратлары – жарыкъ, хапарлары уа – къара...» – деди.

Машина Магаданны аэропортуна жетип келе эди.

Москвагъа дери билет алып, Мария сакълаучула тургъан жерде олтурду. Самолёт учаргъа юч сагъат тенгли бар эди. Тиширыу не бек ашыкъса да, аны ёнчеленмеген, саналмагъан, сыйланмагъан ёмюрюнде юч сагъат дегенинг неди? Сакълар.

Москвагъа дери жол узун эди. Самолёт бла окъуна беш-алты сагъат. Марияны жанында олтургъан солдат жашчыкъ тынгысызды. Тёгерекге къарап арыса, кёз къысып, жукъларгъа да кюрешеди, болалмайды ансы. Мария аны ангылайды: адам, бек къууанса да, тюз жарсыгъанындача, къайгъылы болады да, анданды жашчыкъны тынчаялмагъаны.

– Юйюнге къайтыпмы бараса? – деди ол жашха.

– Хау. Аскер къуллугъуму кезиюу тауусулгъанды.

– Къайда къуллукъ эте эдинг?

– Ольский районда.

– Къыйналдынгмы?

– Тынч туююл эди – тутмакъланы сакълагъан эди жумушубуз.

– Къыйналгъанса сора.

– Къыйналып да... хау, бир кере, къачханланы ызларындан барып, ажашып, алтаулан болуп, онжети кюн айланган эдик агъачда... Ач, суукъ да болуп, чибин, каска да жунчутуп... Алай, насыпха, сау къалгъан эдик. Солургъа да ийген эдиле артда...

Жаш, ушакъ нёгер тапханына къууанып, кёп хапар айтды Мариягъа. Билмей эди ол, бу заман ариулугъун онгдуралмагъан тиширыу ма аны кесича, быллай аскерчи жашланы анасы болгъанын, кеси да кичи жашын излей, уруш аулагъына атланнганын.

Айырыла туруп, Мария жашха кёп алгъыш этди, анасыны къолуна сау жетдир баласын деп Аллахдан тиледи.

Москвагъа келип тюшгенде, Мария туугъан шахарын танымады – ол алгъынча таныулу туююл эди. Орам узуну тизилген чыракълары чакъыргъан тюкенлери, аш-азыкъ жюрютген мекамлары, булжуу юйлери, анда жоллагъа жангы бет алдырып, аны жулдуз жарыкълы европалы шахарлагъа ушатып къойгъандыла. Ол зат Марияны бирча къууандыргъан, жартсыгъан да этди. Ол эски Москваны таный эди, аны сие эди. Бу уа – башхады, кимни да ажашдырырча, орамлары ашыкъ-бушукъ ары-бери баргъан адамладан толу шахар. Ол адамланы барыны да бетлери бир бирге былай бек ушагъанына сейир этди Мария: «Эгечле бла къарындашлача...». Къайдан да эседи – баш кётюрген аз эди. «Была кёкге къарай болмазла, – деп келди тиширыуну кёлуне. – Ары къарамай а, къалай жашайдыла сора? Жулдузланы кёрмей, ала бла сёлешмей...» Жангы Жылны байрамына жасалып, унутулуп къалгъан, алай жылтырап тургъан оюнчакъгъа ушай эди аны туугъан шахары.

Мария жашы ишлеген газетни адреси бла келип, аны таматасына

тубер акьылда эди. Таксиле таба да андан ашыкьды.

Газетни редакциясы, ол уллу жасалгъан юйлеге ушамай, эски экикьатлы юйде болгъаны, аны арбазын да къарт эменлени ауаналары жапханы Марияны жүрегин къалай эсе да тынчайтды. Эски Москва былайда, ма былайчыкъда сакъланган эди. Баям, анга таукеллик берирге деп.

Эшик сакълагъан казна кийимли жашладан бири, тиширыуну къагъытларына къарап, телефон чолпуну алып, кимге эсе да сёлешди да, Мариягъа:

– Бир кесек сакълагъыз, – деп, жалгъан тери бла тышланган къара шинтиклени кёргюзтдю.

Кёп да бармай, бир жарыкъ къызчыкъ, тюшюп келди да, Марияны аллында тохтап:

– Сау келигиз, мен сизни таматагъа элтейим, – деп, алда тебиреди.

Тамата узун столдан туруп, Марияны аллына келип, саламлашды:

– Къалайсыз? – деп сорду, къолун узатды. – Тынч жетдигизми?

Соруугъа жууап этерни орунуна тиширыу:

– Мен Марияма, Светлова Мария, – деп, хапарын айтыргъа ашыкьды.

Бери келе, бу тубешиуню ненча кере кёзюне кёргюзтсе да, хар жолдан да Марияны суратлары башха болуп, бир бирге ушагъан ыз къалмай эди эсинде. Былайда да башха тюрлю болду.

– Мен Марияма, Евгений Светловну анасы. Сизде ишлеген, ол Дагъыстаннга кетген журналист жашны анасы.

– Ангылагъанма... Таныгъанма. Жашыгъыз сизге бек ушайды, – деди тамата.

– Угъай, ол атасына ушайды, – деди нек эсе да Мария. – Мени жашларым ючюсю да аталарына ушай эдиле, – деп да къошду, аланы бир бирден айыра юйренмегенденми, алай болса суйгенденми, ким биледи.

– Алай да болур, – деди газет редактор. – Алай болмай амалы да жокьду. Эр кишиле аталарына ушаргъа керекдиле.

Ол кёп затны биле эди бу тиширыуну жашауундан. «Евгений Светлов Чеченде тас болду», – деген ачы къуугъун келгенлей окьуна, жыйгъан эди аны юсюнден хапар.

Башха кезиуде тубесе ол бу ариулугъу къоюп кеталмагъан тиширыугъа кёп лакьырда этер эди, чай не кофе ичирир эди. Бусагъатда уа ол къонакъбайлыкьны окьуна эталмады. Тили айланмай, болалмай, аны кёллендирир жапсарыу сёзле излей. Алай аланы къалай тапхын, тиширыуну ачы къадарын биле тургъанынглай.

Аны орунуна, Марияны инжилген кёзлерине къарап, кёпню кёрген Семён Семёнович:

– Излейбиз, – деди. – Излейбиз Евгенийни. Дагъыстандан Чеченнге ётген хапары келгенди. Андан ары уа... табарыкъбыз, – деп ийнандырыргъа жүрешди ол ананы.

– Тутулупду, – деди тиширыу. – Мен аны билеме.

«Къайдан билесе?» – деп сорлукь эди Семён Семёнович, алай айталмады – ана жүрек нени да къайдан сезгенин ким айталлыкьды?

Чеченлиле тутхан адамларыны асламына жасакъ тѣлеуню излегенлери туурады. Бютюнда журналистлеге. Алай Светлов Женядан алыкъа алай хапар да келмегенди. Кабинетни шошлукъ бийледи.

– Женяны мында ишлегенине шагъатлыкъ къагъыт беригиз деп келгенме, – деди Мария.

– Аны не айтыры барды, – деп, редактор секретарын чакъырып, ол жумушну анга буюрду.

Мария, къагъытны къолунда тутуп, къайтарып окъуп, редакторгъа:

– Сау болугъуз, – деп, кетип тебирегенде, Семѣн Семѣнович, жукъудан уянганча:

– Тохтагъыз, – деди. – Узакъ жол келгенсиз. Бир кесек солугъуз. Суйсегиз, къонакъ юйде отоу алайыкъ, башха жерге барыргъа сую эсегиз да, машина бла ашырайыкъ.

– Угъай, – деди Мария. – Заманым жокъду. Женяны табаргъа керекме. Битеу бу уллу дуня бла жаланда ол байлайды мени. Ансыз... жашауумда магъана къалмаз. Болушлугъум керекди анга...

Мария босагъагъа жетерге, ызындан ол узун жарыкъ къызчыкъ чабып жетди да:

– Мен да сизни бла барайым, – деди.

– Къайры? – деп, сейир этди Мария.

– Женяны излей.

– Да сен алыкъа сабийсе. Атанг-ананг да унамазла. Анда уруш барды, балам, – деди Мария, аны ким болгъанына энди тюшюне.

– Мен Настяма, редакцияны къагъытла бѣлжюнде ишлейме... Женя къайтыргъа айтханды, мен а – аны сакъларгъа.

– Кел, былай этейик: мен барайым да, Женядан санга хапар билдирирме. Сен а... бизни экибизни да сакъла. Сакълары болмагъан адам артха къайталмайды. Ангылайса да аны? Мѣлеклени ауазлары уа манга Женя сауду деп, аны айтады. Менбек ийнанама алагъа, сен да ийнан, балам.

Къызчыкъны кѣзлери, кѣкден акъгъан тамычылача, мылы болдула. Анга къарап, Мария: «Сабийди, – деп сагъыш этди. – Алыкъа жолну ахыры бир заманда да кѣрюнмегенин эслеялмайды. Мен а билеме, не заманлы барама, жеталмайма... Тохтаргъа жарамагъанын а ангылайма».

– Алай эсе, – деди къызчыкъ. – Махачкъалада сизнича тиширыулагъа болушхан адамла бардыла. Аладан бирини аты Мазлоева Ирады. Анга тюбегиз. Атам анга Женяны юсюнден айтханды. Семѣн Семѣнович мени атамды, – деп да къошду.

Мария, Махачкъалагъа дери билет алып, аэровокзалны сакълагъанла олтуруучу залына ѳтдю. Алай къайдан тынчайсын. Ата-анасыны къабырларыны юсю бла, алагъа къайтмай, къалай кетип къалайым деп, къабыргъада тагъылгъан уллу сагъатха къарай, бир кесекни сагъыш этди да, таукел болуп, таксиле тургъан жерге атланды. Алты сагъат барды самолѣт учаргъа, ол замангъа къабырлагъа барып, аланы ыразылыкъла-

рын алып, кьайталлыкьды аэропортха.

Аны атасы, анасы да бир жерде жатадыла. Домодедово деген кьабырлада, аэропортдан узакь болмай. Ол алагьа терк-терк келмесе да, кьайта уа тургьанды. Эки тамата, Женяча болмай, иги таный эдиле кьартланы, бек сыйлай эдиле – мында окьугьанда, Андрей бла Гриша солуу кюнлерин айтхылыкь аппалары бла, ынналары бла ётдюрюп тургьандыла. Кичи жашы Евгений туугьанда уа, ала дунияларын алышхан эдиле да, жашчыкь аланы жаланда таматаланы хапарларындан таный эди.

– Андрей бла Гриша хапарсыз болгьанда, ёчюлген эди сизни да кёз жарыгыгызыз, – деди Мария шош, ала аны алайда эшитгенлерин кьайдан эсе да теренден сезип, билип.

Ол кьоркьгьанча болмай, бир чалдиште тургьан эки кьабырны тегереклери тизгинли эди. Буруулары да, агьач шинтик да боялып. Кёп болмай эки жанына да салынган гюлле бери ким эсе да келип кетгенин, бу эки кьабыргьа кьайгырып, жюрюп тургьанын айтдыла да, Мария сунмай тургьанлай эсине Андрейни суйген кьызы Наташаны тюшюрдю. «Алайды, ол жюрюй болур бери ансы, кьоншу–таныш да унутханда (азы – сау, алай кьарт-кьарыусуз, кёбю – шау), ким эсине тюшюрлюк эди бу эки кьартны кьабырларын?» – деп келди эсине.

Кёп хапар айтырыкь эди Мария атасына бла анасына. Алай, аланы да тынчлыкьсыз этип не этеме деген хыйсапдан, тынгылады. Болсада, ала билселе игиди деген акьыл женгип:

– Женяны излей барама, – деди. – Ол андады, Чеченде. Дагьыстаннга барама деп билдирген эди.

– Табарыкьса, – деп ышандырды анасы.

– Тапмай а! – деп кьошду ызы бла атасы.

Анасыны жумушакь, атасыны таукел ауазлары бла бирге Мария кьайсыны эсе да аны башын сылагьан кьол жылыуун сезди да, тегерегине кьарады. Киши да жокь эди. Тёзалмады, сорду:

– Андрей бла Гриша уа сизни бла болурла?

Ёлгенле жукь айтмадыла.

– Билеме, ала сизнибладыла. Тас болгьандыла деп, мен анга ийнанмайма. Экиси да бирге... Сау болсала, анча жылны ичинде бир хапар берир эдиле. Саша бла биргедиле ала. Сизни бла бирге. Тюшлериме да алай келиучюсюз. Бирге.

– Хау, – дедиле экиси да арсарлы, аланы Машенькалары, жарыкь ариу кьызчыкьлары, кьалай сур кьадарлы болгьанына жарсый.

Баям, мудахмы, жарыкьмы болургьа керекдиле, аны айыралмагьандан.

– Аланы кьабырлары болмагьанына жарсыйма, сизнича, – деди Мария. – Ансы, ары барып, бир тегюлюп, жюрегими женгил этер эдим.

Ол, кьабырлары болгьанлагьа не заманда да сукьланып туруучусун энди ангылады да, жангыдан кюйдю. Шо аладан да, кьабырладан, юлюшюсюз этген Аллахха жюреги кьайтып кьыйналды. Алай жугь'а айтмады.

Кьартла да тынгыладыла. Энди жер юсюнде тюбемезлик, кёрмез-

лик баласына тансыктыгы кюйдюрген анагъа не бла болушурукса, не бла жапсараллыкъса аны? Баям, ол затны ангылагъандан тынгыладыла – къабырдагыла жукъ айтмадыла.

– Саша бла сѣлеширге суйсем а, тенгиз жагъасына барычума. Меничала кѣпдюле. Кюнден угъай, анда Шималда кюн азды, къарыусузду, ол биз элтген гюлледен кызарады тенгиз. Жашла уа узакъда къалгъандыла, баралмайма ажашхан къабырларына, сѣлешалмайма ала бла. Барыр эдим, билсем... Айтыр эдим... – деп, жилияды Мария.

– Угъай! – дедиле Марияны атасы бла анасы, бир бир ауузларына чаба. – Айт! Ала сени эшитип турадыла. Мында, биз келген жерде, чекле болмагъанларын билмеймисе сен?! – деп урушдула ала кызларына.

Марияны жанына тиймеди. «Ийсагъан, кюн сайын урушуп да тургъа эдиле да, биргеме бирлери болгъа эди...»

– Бу сизге жюрюген а кимди? Бу болур деп айтырча да... Алай сау болсун, – деди Мария, къабырлагъа кирген жерде сатып алгъан гюллерин тап жарашдыра.

Сора, анасы акъ гюллени суйюучюсю эсине тюшюп, кызылланы нек алгъанына сейир этди:

– Кесим да билмейме, – деди ол, – анам, сен акъ гюллени суйюучюнг эсимде тургъанлай, кызыл гюлле нек алгъанымы. Акъла да бар эдиле... Кеч мени.

– Сейирсе сен, – деди анасы. – Жюреги къанагъан адам, кызыл тургъанлай, акъны эслеймиди?!

Эрттерек окъуна къайтды Мария вокзалгъа. Кеч къалыргъа къоркъгъандан ансы... Аллы Дагъыстаннгады.

Мария Махачкъалагъа келип тюшгенде, кече ортасы эди. Аэропорту вокзалын шошлукъ бийлесе да, бир къайгы уа айлана эди хауада. Адам кѣзо бла кѣралмаз, къолу бла туталмаз, алай эслемей да туралмаз къайгы. Милиционер къатына келгенде, Мария терк окъуна шагъатлыкъ къагъытын чыгъарып кѣргюзтдю. Бери нек келгенин соргъанда уа, кеси да эслемей:

– Мазлоева Ирагъа, – деди. – Жумушум болуп.

Милиционер жашны ол тиширыудан хапары болур эди. Жукъ айтмай, Марияны къагъытларын къайтарды. «Баям, бу жыл саны келген ушагъыулу акъчач тиширыу бу къыйын кезиуде башын алып бошдан айлана болмаз», – деп келди аны кѣлюне.

Танг атаргъа Мария аэропорту вокзалындан чыкъды. Чыкъды да, сейирге къалды. Кѣк былай чууакъ болуп, таулагъа былай энишге тюшюп, ол бир заманда кѣрмегенди. Мында тенгиз хауа да, олсагъат танылса да, башхаракъ эди.

Мария эшик юсюнде сюелген тюненеги милиционер жашха:

– Шахаргъа не бла барыргъа боллукъду? – деп сорду.

– Маршрут такси жюройдю. Сиз шахарда къайры барлыгыгъызны билемисиз?

– Угъай, мен биринчи кере келеме бери.

– Алай эсе, мени иш кезиуюм бошала турады, сакълагъыз да, бирге барырбыз.

Жашны ауазында къоркъур зат эслемей, Мария тынчайды. Бюгечели бери аны оюмларын алып тургъан ауур сагъышла женилирек болгъанча кёрюндю. Къалай аз керекди адамгъа! Гитче къайгъырыу окъуна къууандырады жүрекленди. Баям, адамлыкъны эсгерте.

Милиционер жаш, аны аты Вагит эди, Марияны эски «Волга» машинасы бла келтирип, уллу колонналы юйню аллында тюшюрдю.

– Ира Расуловна мында ишлейди. Ким биледи, алыкъа ишге келген да болмаз, – деди ол жумушакъ ауаз бла. – Асыры эрттеди.

– Сау бол, жашым, Аллах къурасын насыбынгы, – деп тюшдю Мария машинадан.

Хау, алыкъа эртте эди. Тёгерекге къарай келип, кеси да эслемей, Мария тенгиз хау ургъан жанына атлады. Мында тенгиз, Шималдача болмай, башха эди – жумушакъ бетли. Эртте Коктебельдеча...

Кёп къарап турду анга Мария, гитче чайхананы терезесинден.

Ира Мазлоева, арыкъсуу, тизгинли адам, Мариягъа, къайгъырыу-ун жашырмай, жандауурлу, жумушакъ тюбеди. Баям, ол бери келиучю тиширыула къууанч хапар айттыргъа келмеучюлерине эртте тюшоннген болур эди. Марияны аллына чай салып, хапарына тынгыларгъа олтурду. Бу келген тиширыу жукъ айтмаса да, ангылай эди ол аны нек къуууп айланнганын, ол не иште болушлукъ излегенин. Жаланда аты башха эди аны жарсыууну – Евгений.

Балалары тас болгъан ненча ана атлагъанды бу босагъадан! Аланы хар бирине да табаргъа керек эди ариу сёз, жапсарыу.

– Сора сени жашынг журналистди?

– Хау. Евгений Светлов.

Ирина, жазыуларына къарап, анда Евгенийни атын тапды да:

– Хау, аллай адам барды, – деди. – Аны излеп, Москвадан кёп кере да сёлешгендиде. Биз билгеннге кёре, сизни жашыгъызны ызы Чеченде юзюлгенди. Кесигиз билесиз, уруш барады. Аны тапхан тынч болмаса да, адам ийне туйюлдю, ийнаныуугъузну тас этмегиз. Сиз солугъуз. Къонакъ юйде сизнича келгенлеге жерле алыныпдыла. Мен таматалыкъ этген «Солдатланы аналарыны биригиую» сизнича адамлагъа болушханны борчуна санайды. Жаланда бир-эки кюн сакъларгъа тюшерикди...

– Мындан Чеченнге уа не барады? – деп сорду Мария.

– Не да барады. Алай, айтханымча, уруш кезиудю. Ингушетияда, Чеченни кесинде да бизни адамларыбыз кече-кюн демей ишлейдиде. Ийнаныгъыз, алагъа хакъ киши тѐлемесе да, сууаплыкъ ючюн этедиде. Аллахны аллында быллай жумушларын. Кеслери да агала, анала болгъанлары ючюн. Жаланда бу эки айны ичинде ондан артыкъ солдатны чыгъаргъанбыз жесирликден...

Къонакъ юйде да Мария кёз къысмай чыкъды тангнга. Сагъышлары, узакъ кете да, артха къайта, аны кеси жангыз къоймадыла. Танг атханда уа, Мария Назраньнга баргъан автобусха минди.

Жанында олтургъан къаракёз, къаракъаш, жарыкъ мангылайлы тиширыу, Мариягъа айланып:

– Жууукъларынгамы бараса? – деп сорду.

– Хау, – деди Мария. – Жалан бир жууугъум къалгъанды да жер юсюнде, анга барама.

– Бир жууугъумму дейсе? Жангыз бир жууугъунгму?!

– Хау, жашым.

– Аллах жангызынгы кёп этсин, – деди да, тиширыу, Мариягъа жакъсыныулу къарап: – Бир бирден былай узагъ’а нексиз? – деп сорду.

– Чечендеди жашым.

– Урушму этеди? – тиширыуну бети нек эсе да тюрленди, сууукъ, къаты болду. – Оруслуланы жанындан?

– Журналистди. Хапарсызды. Ийнан анга, солдат туююлдо. Чеченде баргъан урушну юсюнден тюзюн билирге суйюп атланган эди бери.

– Ой, ананг, ананг! Ананг сенден алгъа ёлсюн! – деди да тиширыу Мария ангыламагъан бир тилде, жангыздан жумушап, къолун узатды. – Мен ингушлума, атым Тамарады.

– Мени атым а Марияды.

Алай болады – танымагъан адамынга жолоучулукъда кесинги юсюнден тюз, болгъаныча хапар айтхан тынчыракъды, таныгъанларынга айтхандан эсе. Мария юйюрюню – баш иесини, жашларыны, кесини хапарларын айтды, суратларын да кёргюзтдю Тамарагъа.

Тамара, ингушлу тиширыу, Москвада окъугъан жашын кёрюп, андан къайтып келе эди.

– Ол таматамды, – деди Тамара. – Докторгъа окъуйду. Иги доктор болургъады мураты. Бизде уа тынгылы билим алгъан тынч туююлдо. Сени жашынг а къайда окъугъанды?

– Москвада журналистге окъугъан эди. Ишлеген да анда газетде этеди. Бир тап жерде. Суйген къызы да барды, Настя деп. Дагъыстан бла Чечен арасында тас болгъанды. Баям, жесирликге тюшгенди ... Таматарарым а, Андрей бла Гриша, ма была, аскерчиле эдиле. Афганистанда жоулгъандыла экиси да...

Тамара, саргългъан суратдан жарыкъ къарагъан сабий жашчыкъланы кёрюп, терен ахтынды.

– Къырал дегенинг кимден, неден да кючлюдо. Аны жорукълары не терс болсала да, алагъа бойсундурады ол. Бютюнда аскерчилени. Анам алай айтыучу эди: «Юч зат барды дуния башында адам къарыу эталмагъан, – деп. – Бири – Уллу Аллах, экинчиси – къырал, ючюнчюсю уа – баласы, анга суймеклик. Аладыла адамны хорлагъан кючле».

Тамам бу заманда жер юйле ишлерге агъач къыра эди Чеченде Марианы жашы. Ол бу урушну юсюнден дунягъа керти хапар айтыргъа сую эди. Алай эсе уа, тѣзерге керекди, ач, сууукъ болсанг да, аурусанг да, къолунгу кѣтюрюр тенгли къарыуунг къалмаса да, суусапдан эринлеринг къанай турсала да...

Ёлюмден, окъдан-отдан къоркъа билмеген, алай миллетлерине, нѣгерлерине, къарындашларына этилген къыйынлыкъланы кѣтюралмай, бѣрюча улугъанг, итча сынсыгъан жашланы кѣргенди ол мында. Ёлюмно жандауурсуз бетине къарагъан не заманда да тынч туююлдо. Бу жанимде уа – бютюнда.

«Сейирди, бир адамны ёлтюрген мурдаргъа саналады. Халкъланы къыргъан, жокъ этген а – хорлам алгъаннга. Алай келеди, Александр Македонскийни, Чингизни, Тамерланны, Наполеонну заманларындан бери да... – деп сагъыш эте эди ол. – Аллах, сен болуш, тѣзюмлюк бер! – деп тилей эди. – Мындан сау чыкъсам, кѣп затны тюрлендирир эдим жашаумда...»

Ингирде уа жыйылырла, ёле-къала, жер къазгъанла, агъач къыргъанла, душманнга жер юйле ишлегенле... олтурурла агъач тапчанларына, ачдан, сууукъдан къалтырай.

Грозныйде ауур урушла бара эдиле. Хар арбаз ючюн, орам ючюн. Хауадан келген окъ-от жерни кюйдюре эди, чача эди, адамланы жаралы, сакъат эте эди, ёлтюре эди.

Ма ол кюнледе тюшдю Евгений Светлов жесирликге. Кесингики ким, душман ким болгъанын ангылагъан къыйын эди. Ата журтунгда, кеси къыралында кеси жерингде баргъан урушда алай болмай амалы да жокъ эди.

Тюненеги шуёхла бир бирине автомат быргъыларын бургъанда, аны кѣрген жауун, асыры ачыу этгенден, элияла бла тую эди жерни юсюн.

Ма аллай кюнлени биринде, гранатометла бла атып, журналистле баргъан машинаны журютген жашны ёлтюрдюле. Дыркъ деп, тохтап къалгъан машинадан секирип тюшюп, Евгений анга атылгъан окъладан машинаны бирси къабыргъасыны артына букъду. Алай, ол эслемеген жанындан келип, биреу, анга автоматын буруп:

– Аллымда бар! – деп буйрукъ этди. – Къайдады сауутунг?

– Мени сауутум жокъду, – деди Евгений. – Мен журналистме. Ара шахардан келгенме.

– Бери келгенле барыгъыз да журналистлесиз, – деп, кюлдо акътиш къарамыйыкъ жаш. – Хуржунларында болгъанны чыгъар.

Евгений хуржунларын ичи тышына бурду. Андан жерге ачхычла бла телефон, диктофон тюшдюле. Аланы да къолгъа этип, чечен аскерчи:

– Насыбынг да бар эди манга тюбегенинге ансы, санга ким тынгылап турлукъ эди, – деди. – Кертиси бла да сен ара шахардан келген журналист эсенг, ким биледи, штабда керек окъуна болурса.

Евгений арда кѣп кере эсине тюшюргенди ол чеченли аскерчини,

анга ыразы болуп. Нек десенг, кёплени кьагъып ёлтюрюп окъуна кьоя эдиле, тюз тьубегенлей.

Ол кюн, Евгений билип, аны бла бирге болуп, ондан артыкъ адам тышген эдиле бери. Бары да жаш адамла.

Ондан артыкъ инсан, ондан артыкъ кьадар, ондан артыкъ дунягъа насып келтирлик адам, ондан артыкъ энди кьураллыкь юйюр, алагъа тууарыкъ сабийле...

– Аш – аз, кьургъакь паёкла, суу – жокьну орунунда, – деди жесир жашладан бири, – юч кюн тургъанбыз, темир жолну станциясындан чыгълмай, чеченлиле, тегерегибизни алып, кесибизникиледен а болушлукь келмей. Была асыры окь-топ атхандан, ачдан, суусапдан болалмай, эки жаш акь быстыр такьгъан эдиле вокзалны терезесине. Аланы кёз аллыбызда майор кеси ёлтюрген эди...

– Кьоркьма, – деди негерлеринден бири, Евгенийге бурулуп, – сени, тьойселе да, алыкьа ёлтюрген а этерик тьойюлдоле. Керек боллукьса. Сени ючюн кёп ахча алыргъа боллукьдула, бьютюнда керти да сен ара сахарда газетден эсенг.

– Мында жесирлени сатып, ахча этедиле. Ол ахчагъа уа сауут аладыла, бизни кибиклени ёлтюрюп ючюн, – деп кьошду башхасы.

– Аз ахча уа сурамазла. Жесирлени багъларын была бек чыгъарадыла дейдиле. Ма, мен эшитгеннге кёре, бир журналист тиширыу ючюн эки миллион доллар излегендиле. Солдатланы уа, ёлтюрюп кьоймасала, кёп да учуз сатадыла...

Евгенийни киши да тьоймеди.

Кьарангьлыкь алай тьошеди таулагъа, бек алгъа теренирек, ташаракь жерлени кьаралта, кёкден угъай, жерден чыкьгъанча. Сора, кётюрюле барып, ай бла жерни ортасында тохтап, танг жулдузгъа дери хауада тагьылып турады. Артда уа эрийди.

Тангнга дери заман кёп эди. Белгисизлик кьыйнай эди жербаш юйде жасы урулгъан кьанга шинтикледе олтургъан жаш адамланы барын да.

– Не бутум, не кьолум кетип, сакьат болгъандан эсе, ёлюрге да ыразыма.

Муну айтхан жаш адамды – жьыйырма жылдан энди атлагъан солдат.

– Ананг а?

– Анам а... Кьоншубузда бир жаш бар эди, саны ишлемеген. Аны оналты жылында да арбачыкъ бла жюрютюп, кьашыкъ бла ашатып туруучу эди анасы. Энтта тура болур. Алай болгъандан эсе...

– Мени уа анам жокьду, – деп, кьууанганмы этди, жарсыгъанмы этди жанындагьы, ким билсин, ауаузындан ангьларча тьойюл эди, мында ауазла бир бирге асыры ушагъандан. – Ёксюзме. Ёксюзле тургъан юйде ёсгенме. Артда кьурулуш училищеде окьуп, усталыкъ ала тура эдим. Бошарыкъ эдим быйыл, аскерге чакьырмасала.

– Айхай, уруш этгенден ары, душман бла урушсанг. Бир да ангьламайма бизни бери нек келтиргенлерин, – деди инбашында жарасы ачытхандан бети агьаргъан бурмабаш жаш, тегерекге соруулу кьарай.

– Мен да... Бери ие туруп, таматабыз бизге мамыр халкьны бандит-

леден кьорууларгъа, низамны сакъларгъа керекди деген эди.

– Хоу ма, эт тартхан машинагъа атхандыла ансы. Кёрмеймисе, башларындан окъ-от къуя турадыла сора... бизникиле.

– Оюлгъан не жана тургъан юйле, сабий ёлюкле...

– Мен урушну быллай сунмай эдим, – деди сарычач арыкъсуу жашчыкъ. – Ёмюрден бери да жигитлик этерге термиле эдим. Алай... къартаха, тиширыгъа, сабийге автомат кётюраллыкъ туююлме. Ол сатхычылыкъ эсе да, мен алай эталлыкъ туююлме.

Ауаз жашчыкъны жюрексиннгенин кёргюзтдю.

– Мен а... бизни солдатланы ёлюклерин кёргенме. Кёп солдатны... Итле да къатларында айлана.

– Бу иссиликде ёлюкле терк бузуладыла деп... бензин къуюп кюйдюрген эдик... бизникилени. Кюллерин а хуржунчукълагъа жыйгъанбыз, ата-аналарына жиберирге...

Евгений, алагъа тынгылай, кесини адыргы болумун ангылай эди. Жангыз ол терслемей эди къырал таматаланы, аллайла уруш этген солдатланы арасында къайда кёп кёре эдим.

Ол анасын къайтып-къайтып тюшюредди эсине. Аны жангызлыгъы къара таш болуп тюшгенди жюрегине. Къарындашлары не атасы сау болсала, бир иш... Марияны мудах кёзлери ашыра эдиле аны баргъан жолунда. Ма бюгюн да къарап турдула аны тутулгъанына. Хапар билдирича онг болса уа... Сау къайтыргъа керек эди, аланы – анасыны кёзлерин, соймеклик жарытырча.

Евгений Светловну жесирлиги алай башланды.

Танг атханда, жесирлени хар бирине, къумгъандан къуюп, бирер стакан суу бердиле.

Сакълаучуладан бири, автоматын да тутуп кирди да, Евгенийге:

– Аллымда бар! – деп буйрукъ берди.

Ёлюмден кьоркъмайбыз дегенле ётюрюк айтадыла. Ол затны былайда Евгений толу ангылагъанды. Аны да бир жерде мёхелге санамагъандыла. Бусагъатда уа... жюреги жеринден тепгенча болду, алай билдирмезге кюрешди. Жер юйден къалауурну аллында жарыкъгъа чыкъды. Ол тёпелерин акъ къарла басхан тауланы башында кюн жылтырап чыгъа келгенин кёрдю. Алай ол ариу сурат терк эриди – олсагъатлай аны кёзлерин къара быстыр бла байладыла.

Евгенийни жербаш юйге келтирдиле. Олтура эдиле анда аскер кийимли чеченли кишиле. Бирлери, таматалары болур эди, сакъалына акъ ургъан жютюкёз киши къолу бла кёргюзтдю да, Евгенийни агъач шинтикге олтуртдула. Сора, бир кесек тынгылап, жашха айланып:

– Кимсе? – деп сорду къарасакъал.

Жаш атын, тукъумун айтды.

– Журналистме, – деп да къошду. – Газетде ишлейме. Дагъыстандан бери ётюп келе, тюшгенме жесирликге.

– Не излей эдинг Дагъыстанда?

– Мында болгъан ишлени кеси кёзюм бла кёрюп, аны юсюнден газетге жазаргъа, дунягъа билдирирге эди муратым.

Соруу этген, стол юсюнден кёзюм алмай, къолунда карандаш бла

ойнай, бир кесек сакълады. Ызы бла, Евгенийге жютю къарап, олтурганладан бири – арыкъсуу бийик киши:

– Къалай оюм этесе сора бизни болумубуздан? – деп сорду.

– Жарсыйма, – деди Евгений, жерге къарап. Сора, башын кетюрюп: – Мени тюз ангыласагъыз сюеме, ийнаныгъыз, мен терслик жанлы бир заманда да болмагъанма. Боллукъ да туююлме, – деп къошду. – Мен совет офицерни жашыма.

– Совет офицерни?! Сора... сени атангча офицерле башлагъандыла бу урушну! Нек? Аны айтмагъанмыды атанг санга?

– Мени атам, Светлов Александр, намысын сакълагъан офицер эди. Ол суу тубюнде журюючю къайыкъны капитаны болгъанды. Ол къыйын сагъатлада кеп матросну жанын сакълагъанды. Кеси уа экипажы бла бирге суу тубюнде къалгъанды. Ол кимден да, кесинден а бютюнда бек, тюзлюкню излегенди.

Отоуда осагъатда кычыра тургъан даулары унутдургъан шошлукъ орналды. Болса да ол узакъгъа бармады.

– Тюзлюк – ол неди? Къайдады? – соргъанны ауазы къаты болду. – Сен мында аны керемиесе?! Бизге да бир кергюзт, – деп, жайды ол узун бармакылы къоллары.

– Кермейме, – Евгенийни ауазы шош эди. – Жарсыугъа, аны мында кепле кермейдиле. Журналистле, солдатла да.

– Сора нек аладыла къолларына автомат? Нек бурадыла аны сабийлеге, къартлагъа, тиширулагъа?

– Къазауат солдатла этгенликге, урушну башлагъан, бошагъан да уллу саясат къуллукъчула этедиле, – деди журналист мудух ауаз бла. – Ёлген а, жарсыугъа, сатыу бла кюрешген, харам ахча жуудургъан саясатха бир да тиежагъы болмагъанла этедиле.

– Туугъан жеринде мамырлыкъ ючюн, аны эркинлиги ючюн сермешген – ол терсликмиди?

– Угъай, – деди Евгений. – Биреу адамны журтун, жашауун, ырысхысын, эркинлигин сыйырыгъа суйюп, андан этеди уруш. Биреу а – журтун, адамын, къоншусун кыралын къоруулай. Хар заманда ада алай баргъанды жашау.

– Жашауму, амалсыз къазауатмы? Жашаугъа да... тийишли болургъа керекди.

Евгений анга жууап этмеди. Къоркъгъандан угъай, оюмлары аны бла келишгенден.

Соруу этгенни бети, ауазы да къаты болдула:

– Кимди сора мында, сен оюм этгеннге кере, сыйыргъан? Кимди кесин къоруулагъан?

Евгений биягъы кесгин жууап бералмады, инбашларын жыйырып, жерге къарады.

– Кертини айыргъан, аны юсюнден жазгъан, къарайма да, сизге да тынч туююлдо, – деди тамата, ачыулу кюлюмсюреп.

– Хау, аны айыргъан бюгюн къыйынды, – деди Евгений. – Бек къыйын.

– Къайданса?

– Москвадан.

– Атанг-ананг да москвачыламыдыла?

– Ала Магадандандыла. Атам, айтханымча, – тенгизчи офицер. Анам – докторду. Къарындашларым, ала экиси да офицерле эдиле, Афганистан урушдан къайтмагъандыла.

– Афганистан урушдан... – сакъаллыны ауазы жумушады. – Къалайда эдиле къарындашларынг?

– Паншер ауузундан келе эди биринчи айда къагъытлары. Артда келмей къалды, тохтап.

– Шуравийле... Сора Москвамы ийгенди сени бери?

– Кесим тилеп келгенме.

– Тилеп? Урушха?! Не кёрдюнг да?

– Барын да, – деди, кёз къакъмай, Евгений.

Санаяллыкъ эди ол жолда жатхан ёлюклени – къаракёз сабий къызчыкъны, бир затха сейирсингенча, кенг ачылып тургъан къарамын, сабий жашчыкъны, анга туберге излегенча, кёкден алынып, артха термилгенча, бийикге къарагъан кём-кёк кёзлерин, тюзелмей, къынгырына кетип неда тёрт бюкленип жатхан къартланы, къачха керилген солдатланы... хапарларын.

– Орус генералладан бири – эрттегили шуёхум, мени юйюмде къонакъда кёп кеп болгъан адам, биз аны бла бирге окъугъан эдик аскер училищедде, бирге башлагъан эдик аскер карьерабызны, мени бла тубеширге, кенгеширге суйгенин билдирген эди кёп болмай. Тубеширге керек эдик ортада. Алай ол, сёлешди да, таматалары ол затны къабыл кёрмегенлерин, келалмазлыгъын билдирди. Мен анга не дегеними билемисе?

– Угъай.

– Билирге уа суюемисе?

– Айтсагъыз, билир эдим.

– Мен анга: «Сени таматаларынг, бизни мамыр жерибизде уруш ачханлагъа, саула, ёлгенле да керек туююлдюле. Ала къазауатда мамыр халкъ, аскерчиле, жесирле, жаралыла да ёлюп барсала суюедиле. Аны чеченлиле этгендиле деп айтыр ючюн дунягъа», – деген эдим. Генерал шуёхум манга саулукъ тилеген эди ахыр сёзюнде. Артда уа кеси кесин ёлтюргенди деген хапар келди.

Къарасакъал белги берди да, жашны аллына бишген къой эт салдыла, сора... керти акъ ётмек. Евгений ашаргъа унамады. Къолу бла сау болугъуз деп кёргюзтдю. Ач эди, бек ач. Алай ётмек бла сыналмазгъа керек эди аны адамлыгъы, кишилиги да. Тюнене школну бошагъан жашчыкъла жер юйде ач болуп тургъанлай, ол аузуна бир къабын да алаалма. Ол керти офицерни жашы эди.

Къарасакъал, ышарды да, кеслерича бир затла айтды. Жашны биягъы кёзлерин байладыла, алгъынча хыны этмей, келтирдиле артха – тургъан жерине. Келтирдиле да, быстыр хуржунну къолуна тутдурдула.

Ол бымтыр хуржунда болгъан эки ётмек бла Евгений, эртте Ийисус Христосча (Исса файгъамбарча), эл бла бир адамны тойдурду.

Назраньнга келип тюшгенде, Чеченнге барыр улоу излерге эди Марияны мурагы. Алай Тамара кьоймады:

– Бизге кьайтып, алай, – деп тохтады ол. – Барыр жеринги билгенинг жокь, сени сакьлагьан жокь...

Кеси да ёсдюре эди Тамара жашла. Урушха деп угьай – мамыр жашаугьа деп, ала бийик юйле ишлерча, терек бахчала салырча, ариу бийчелери бла бирге акьыллы сабийле ёсдюрюрча...

Биле эди ол, кьоншуларында, чеченлиледе, не бола тургьанын. Жан-кьан аямай кюреше эдиле эки жаны да. Бир жанындан – Ата журтларын тас этерге кьоркьгьан чеченлиле, ала Ату журт бла айырылыуну бир кере сынагьандыла да, ёлселе да кьайгьырмазла, жерлерин кьучакьлап жатарла. Экинчи жанындан а – Россей аскер. Асламында не тюрлю буйрукьну да жалчытыргьа, таматарыны аллында жойкьулланыргьа хазыр болуп тургьан кьутургьан офицерле, ала бла бирге базманны бирси жанында – алыкьа мыйыкь урмагьан сабий жашчыкьла бла бу урушну тюзге санамагьан, алай этер онглары кьуругьандан терк окьуна кьарт болуп кьалгьан бетлерин мудахлыкь кьысхан таматала...

Чеченде уруш бара эди. Тюнене бир бирге кьарындаш болуп тургьан кёп миллетли кьырал бла чеченлиле энди душман эдиле бир бирге, окь-топ ата эдиле эки жаны да. Ала жукь да юлешмей эдиле. Юлеше эдиле, баям, кьуллукьлада олтургьан таматала, кеси жашларын букьдуруп, бери уруш этерге тюз адамланы сабийлерин атханла. Кьыралларын суйген, анда мамырлыкьны кьорууларгьа ант этген жашланы алдагьан эдиле ала. Артда уа сокьуранырла, кечгинлик тилерле, эсгериу китапла жазарла бу кишилик сыналгьан азап урушну юсюнден.

Алай андан Мариягьа не? Ол жашын сау табаргьа сьое эди. Евгенийни.

Жаш журналист аллындан окьуна ангылашыныусуз болгьан урушну юсюнден тюзюн жазаргьа суйюп атланган эди бери. Анда, политикадан узакь болгьан, аман адамланы оноулары бла кьазауатха атылып, жесирликге тюшген сабий жашчыкьланы, ала бла ёлком кьазауат этген чеченлилени да, дунягьа хапарларын айтып, аланы, эки жанындагьыланы да, бу отдан хатасыз чьгьарыр онгла излей эди ол. Узакь Афганистанда жоюлгьан кьарындашларыны хурметлерин этипми, кеси тюзлюгюн кьоруулаймы, адамлыгьын сынайма? Ким билсин, не хыйсапдан этиледи жаргьа атлам? Евгенийде бары да бирден болуп, баям.

Дагьыда... ол урушну суймей эди. Быллай кьыйынлыкь келгенде – кеси кьыралыны аскери кеси халкьын кьыргьанда, тынгылап туруу – ол адамлыкь шартны тас этгенни белгиси эди анга. Аны юсюнден жазгьан эди журналист кьыз, аны иги танышы. Ол, чечен аскерни таматасы бла тюбеп, аны айтханын басмалагьан эди газетде. Ол зат ючюн хапарсыз да жоюлду.

Тамараны Аллах тубетген эди Мариягъа. Ол болмаса, жесирликде тургъан жашын къайдан табар эди ана?

Бийсолтан да, Тамараны баш иеси, жарыкъ тубеди келгенлеге:

– Бир ариуну ийген эдим да Москвагъа, эки ариу келдиле ююме! – деди ол, тиширыулары жюклерин ала.

Артда ушхуур артында да ол жукъ сормады не бийчесинден, не къонакъдан.

Мария, ол жатхан жер терезе аллында эди да, кѣп къарап турду жулдузлагъа терезе кѣзден. Ала мында алай жууукъ кѣроне эдиле, къолунг бла узалсанг, жетип къаллыкъча. Аланы былай жууукъ кѣргенине сейир этип, тансыкълады Мария. Сора алагъа эрттеден бери да къарамагъанын эсине тюшюрдю. Кѣкде жулдузлары жарыкълыкъларын окъуна унутдургъан эди тиширыугъа кѣрген къыйынлыкъларыны тизмеси. Ай а нек эсе да сары эди, сап-сары...

Къоншу отоуда ауазла эрттенликге дери тынчаймадыла. Къонакъбайла не айтханларын ангыламаса да, Мария бу юйге къайгъы келтиргенин сезе эди. Алай баласы ючюн ана не да этер. Алай болмаса, киши жеринде, киши элинде, бу ауазлары, тиширыуну – тилеген, эр кишини – ачыуланган ауазларын эшите, сагъат да кечиналмаз эди ол.

Эрттенликде, этичюсоча, Мария эртте къопду. Жатхан жерин жыйып, арбазгъа чыкъды. Танг жарыкъ эди, кѣк – чууакъ болуп келе, кюн да тау башында тохтап. «Ма бусагъат тѣнгереп кетер да, кюйдюрюр тау бетни!» – деп, къоркъду Мария. Алай ол бош къоркъа эди. Кюн, юйренген ызына тюшюп, алтын жарыгъын чыкълы инжилеге тѣкдю да, дуняны жылтыратды, элни ортасы бла баргъан сууну да кюмюш бетли этди. Ийнекле мѣнгюрдедиле, бузоула ѳкюрдюле, къоншу арбазлада челек тауушла эшитилдиле.

Элни тѣгерегин алып тургъан таулагъа къарап, Мария: «Къайсы тауну ары жанында болур балам? – деп, термилди. – Ол не эте тура болур бусагъатда?»

Мария суу жагъадан юйге къайтмады – ѳрге айланып, таугъа кѣл алды. Аны бек бийигине чыкъса, андан къарап, дуняны кѣрюр ючюн. Анда ажашхан жашын да.

Алай ол узакъ кетмеди. Бийсолтан аллына чыкъды да, тиширыуну къайры атланнганын алгъадан окъуна билсе да, жукъ да болмагъанча, тѣгерекге кѣз жетдирип, Мариягъа:

– Ма былайды бизни жашауубуз, – деди.

Юйге экиси да бирге къайтдыла.

Ала келгенде, Тамара, аны эгчи Фарида да аш къайгъыгъа кирип эдиле. Къарама Тамараны ышаргъан къарама бла тубегенинде, Марианы къоркъуулары къалай эсе да эрип кетдиле. Ол да, тиширыулагъа жууукъ келип, четенден уллу сары соханны алып, артып башлады.

Эрттен азыкъгъа Бийсолтанны къарындашы – Тамараны къайыны да къошулду. Мария къарамамын Бийсолтандан букъдурургъа кюрешсе да, кѣзлери уа аны сагъышлы бетинде терк-терк тохтай эдиле. Не сакълай

эди аны – баласын излей айланган насыпсыз ананы?

Бийсолтан бла къарындашы Ахмет, анда-мында кеслерича бир сёз айтсала да, тиширыула тынгылауу ийип ашадыла.

Эр кишиле, Бийсолтан бла аны кичи къарындашы Ахмет, жапма тюбюнде олтуруп, кёп ушакъ этдиле. Сауут жууа тургъан Тамара уа, Марияны жапсара:

– Къоркъма, – деди. – Бийсолтан да, Ахмет да санга болушурукъдула. Ала, былай къарагъанда къаты кёрюннгенликге, халал адамладыла. Чеченде танышлары да кёпдү.

Артда эр кишиле, аны жашындан бир хапар билирге айтып, юйден чыкыгъанда, Мария жүреги бла сезген эди ала анга болушурукъларын.

Бек алгъа жесирлени къайда тутханларын билирге керек эди. Бийсолтан, къарындашы бла саламлашып, район арагъа жол алды.

Балаларын бу урушда тас этген тиширыулары биригиулеру тургъан мекамны аллы къара жаулукулу, къара жыйрыкылы тиширыуладан толу эди. Бери келгенлени асламысы балаларын тас этген тиширыула болгъанлары тасха туююл эди. Бийсолтанны кёрюп, анга намыс этгенлерин билдире, узун агъач шинтикде олтуруп тургъан тиширыула бирча ёрге кьопдула. Алагъа да башы бла салам берип, Бийсолтан ачылып тургъан эшикни босагъасына келип суюлды.

– Киригиз, киригиз! – деди алыкъа къартлыкъ бетин тозуратмагъан ушагъыулу тиширыу. – Олтуругъуз, – деп, ол стол артында сахтиян бла тышланган шинтикни кёргюзтдю.

Бийсолтан бери бийчесин алып келмегенине сокъуранды, – тиширыу теркирек тюшондюрлюк эди, тынгылы эталлыкъ эди бу жумушну. Ол, мангылайы къалай терлегенин сезип, кьол жаулугъун алып, аны сыйпады да, аны сёзюн сакълап тургъан тиширыугъа айланып:

– Амалсыздан келгенме, – деди. – Билеме, сизни андан сора да кёпдү жумушугъуз. Алай... Ол юйдегини кьонагъы, Шималдан келген тиширыу... жашын излейди, – деп, солууун алды.

– Кимди ол? Аны жашы мында некди? – деди отоуну иеси.

– Жашы журналистди. Москвадан келген эди. Тюзюн жазаргъа сюе эди чечен урушну юсюнден.

Тиширыу, стол юсюнде акъ кьагъытха къарап, тынгылады.

– Анасы айтханнга кёре... ол аскерчи туююлдю! – деди Бийсолтан кызыу, ашыгъышлы, бирле аны сёзюн тыйып кьояргъа боллукъча. – Бусагъатда бошагъанды окъууун адабият институтда. Эки къарындашы да Афганистанда ёлгендиле. Аталары – суу тюбюнде жүрюючю къайыкда жоулгъанды... Тиширыу жангызды.

– Аты, тукъуму уа санга белгилимиди?

– Хау, аты Марияды. Тукъуму Светлова.

– Жашны дейме.

– Женя, Евгений Светлов...

Тиширыула биригип, кеслери этген тинтиулеге кёре, Женя агъач кыыргъан жерде табылды – мындан узакъ болмай.

Бийсолтан ингир алада ол хапарны келтиргенинде, Мария аны аллында тобукъланнган эди. Эр киши уялып, аны юй бийчеси уа кёзлери мылы тартып, сюеген эдиле аны ёрге, экиси эки жанындан кьолтукъ тюплеринден тутуп.

Мария хазыр эди жашы болгъан жерге жаяулай барыргъа. Аны, ананы, жашларына, баш иесине жилий, башы акъ болгъан ананы, къадар, кыырал да кьубултмагъан ананы, башхаланы аскерге чакъырылгъан сабийлерин ийнакълаучу ананы ёлтюрлюк жан бармы эди бу уллу дуняда?

Женяны андан чыгъарып ючюн, таныш, ахча да керек болгъанын энди ангылап башлагъан эди Мария. Жолгъа чыгъаргъа дегенинде, ол затны эсине тюшюрегенине, юйюн сатып келмегенине Мария бек сокьуранды. Алай болса, жетерми эди? Не хазна. Баласыны жашаууну багъасын ким биледи, ким айталлыкъды? Билсе да, аллай бир ахчаны, аны уа санымы боллукъду, адам кьайдан табарыкъды?

Мария ёшюнюнде букьдургъан, кьачан эсе да эртте заманда атаанасы, Саша да алгъан алтын саугъаланы чыгъарып, Тамарагъа узатды. Нечик иги этген эди аланы ала чыкыгъанын юйюнден! Ол аз зат жукъгъа жетмезин биле эди Мария, болсада...

Ахмет арбазгъа киргенде, Алийсолтан абдез ала тура эди. Туудукъчугъу жез кьумгъандан кьуйгъан чокьуракъ суу сары багъыр тазгъа ариу таууш этип агъа эди. Юйге кирирге унамады Ахмет. Алийсолтан да, абдезин алып, жапма тюбюнде кыызчыкъ атхан намазлыкъгъа сюелди.

Намазын бошاپ чыкыгъан Алийсолтан Ахмет бла жангыдан кьол тутушуп саламлашды:

– Салам алейкум, жигит!

– Алейкум салам, эфенди! – деди Ахмет да.

– Кел, юйге жууукъ бол. Аш кьанганы артында, ауузланнган да эте, бардырайыкъ ушакъны, – деди кьарт.

– Угъай, – деди Ахмет. – Жумушум уллуду. Шагъатсыз айтыргъа сюе эдим.

Къызчыкъ столгъа жылы кьатдырмала бла сууукъ айран чыгъарып салгъанда, экиси да узалдыла.

– Быйыл кёгет кёпдю, – деди, арбазны огъары жанында бастырыкълары бла алмаларын кючден кётюрюп сюелген алма терекге кьарай, Ахмет.

– Жер да берекетлиди. Заман кьайгылыды ансы, – деп кьошду эфенди.

– Ол кьайгылы болмагъан кезиуню билмейме, – деди Ахмет. – ХХ-чы ёмюр ол жаны бла байды. Гитче, уллу урушла да жунчутхандыла адам улун. аякъ юсюне болалмай кьалды... – Сора, кьалай эсе да таукел болуп, – Чеченде бир журналист жашны табаргъа керекди, болуш. Ана-

сы келип турады. Къарындашымы къонагъыды, – деп къошду.

Къарт тынгылады. Ахмет аны ангылай эди: орус аскерчиле мамыр шахарлагъа, элlege кирип, ёлюм себе тургъанда, оруслугъа болушур адам тапхан къыйын эди бу жерде.

– Жангызды. Эки жашы Афганистанда жоюлгъандыла. Баш иеси – тенгиз тюбюнде жюрюучю къайыкъда къалгъанды. Насыпсызды.

Эки сагъатдан артыкъ баргъан ушакъдан Ахмет умутлу къайтды.

Эфенди Алийсолтан селешген адам аны бла тюбеширге суйгенин билгенде, къуанды Мария. Къоркъмады киши жеринден, киши адамындан. Къайдан къоркъсун, жюреги башха, унутулмазлыкъ, жутулмазлыкъ, эримезлик къайгъыдан толуп тургъанлай? Къонакъ тиширыуну кеси жангыз ийип къоймай, чеченлиге тюберге Мария бла Тамараны эгечи – чеченли келин Зура, бардыла. Ала анга ингир бола эл къыйырында тюбедиле.

Ол арыкъсуу киши, тынгылагъанлай, арыгъан кёзлери бла мудах къарап, эки тиширыуну да машинасына миндирди. Къайры элтиригин а ала къайдан билсинле? Ышангылы адамгъа тюбетирге сёз бергенин а Алийсолтан билдирген эди.

Жолда ненча жерде тохтатханларын ким айтыр – тиширыула ол затны санаялмагъандыла. Зура, не батыр болургъа кюрешсе да, къоркъа эди, адыргы къайгысы кетмей эди жюрегинден. Мария уа – жашы бла аны аралары жууукъдан-жууукъ бола баргъанын сезип, анга къууаннгандан, ашыкъдыра эди керексиз созулгъан, заманны.

Ала, бир элге кирип, къыйыр юйню къатында тохтагъанларында, баям, кече ортасы бола болур эди. Аланы келтирген адам, тиширыулагъа жукъ айтмай, юйге кирип кетди да, бир кесекден чыгып, жолоучу нёгерлерине башха машинагъа кёчюгюз деп билдирди. Ала да олсагъатда алайда келип тохтагъан машинагъа минерге, окъ учхан, сызгыргъан тауушла башлары бла ётдюле. Мария ангылагъан да этмеди не болгъанын, Зура уа терк окъуна энишге чёкдю. Аны алай этгенин кёрюп, Мария, не болгъанын толу да ангылагъынчы, кеси да чёкдю, бугъунду окъ сызгыргъандан.

– Башынгы энишге тут. Снайперле болургъа боллукъдула тегерекде, – деп шыбырдады Зура.

Артда кёп сагъыш этгенди Мария, бу тиширыу, аны ючюн деп, кесини жашауун сан этмей, жанын аямай, окъ-от тюбюнде нек айланнганын а ангылаялмагъанды. Аны ким айталсын бу дуняда? Акъыл бла жюрек къалай жарашып жашасынла бу къазаутла тохтамагъан жерни юсюнде?

Машинаны къарангы терезелеринден жана тургъан танкланы, оюлгъан юйлени кёре эди Мария. Адам а жокъ тегерекде. Жаланди жол жанларында тыя эдиле машиналары къалауурла. Машина тохтагъан сагъатлада ачыкъ эшитиле эди окъ-от атылгъаны. Ол баргъанда уа – анда-мында, учхан жулдузлача, жанып, ёчюле эдиле кимге эсе да ёлюм тежеген жилтинчикле.

Жетер жерлерине жетгенде, машинаны жюриютген чыгыгыз де-меди. Алгъа къарангыгъа кирип кетди да, ызы бла къайтып, тиширыу-лагъа, келигиз деп, белги берди.

Ала кирген отоу, жер тюбюнде болгъанлыкъгъа, мында адамгъа керекли не да болгъанча кёрюндю Марияны кёзюне – бет-къол жуугъан жер, шкафла, китапла, пианино окъуна! Къабыргъалада, аякъ тюпде – кюйюзле. Отоуну бёлген жабыу къымылдады да, бирси жанындан къолунда да минчакълары бла, башында тегерек хажи бёркю бла акъсакъл бийик адам чыкъды. Тиширыула бла кеси тилинде саламлашды да, олту-ругъуз деген белги берди. Эр киши, минчакълдан кёзюн алмай, Зураны хапарына сабыр тынгылады. Ол сёзюн бошагъанда да, жукъ айтмай кёп турду. Сора, Мариягъа айланып, таза ариу орус тилде:

– Я понял, что привело Вас к нам, – деди. – Однако, не все сегодня позволяют себе просить только о том, что разумно. Не знаю, смогу ли Вам помочь... Трудно сделать такое, не обременяя своей совестью и веры.

Мария тынгылады. Не айталлыкъ эди ол – тилекчи, жал баргъан адам, алыкъа ушакъ нёгерини акъылында не болгъанын билмесе. Алай къартны акъыллы кёзлери жарытхан бетинде огъурсузлукъ ызы жокъ эди да, ол да бир кесек жапсарды жүрегин. Бир ауукъ заманны тынгы-лагъандан сора:

– Скажите, Ваш сын воюет против нас? – деп сорду акъсакъл.

– Он не воюет, – деди Мария. – Он журналист. Мой сын хочет рассказать миру о том, что происходит у вас здесь. Он честный человек. Я уверяю Вас, он напишет правду.

– Какую же правду он напишет? Ту, которая угодна военным политикам, чиновникам нашей страны или ту, за которую воюет мой народ?

– Одно я знаю точно: он будет справедлив, – деди Мария.

– Этого качества не всегда хватает людям. Чтобы быть справедливым, сегодня, в первую очередь, надо быть мужественным. А впрочем, так было всегда.

Андан ары Зура сёлешди чечен тилде. Иги кесек барды ушакъ. Сора Зура, Мариягъа айтды да, аны юйюрюню, жашларыны суратларын алып, къартха узатды.

Суратлагъа къарап, Махмут хажи сагъышлы болду, аны нюрлю бетин мудахлыкъ ауанасы жапды. Ол, олсагъат жарсыу алгъан кёзлерин ёрге этерге къоркъгъанча, жерге къарап тохтады. Бир кесекден, ауазын артыкъ бек кётюрмей:

– Возможно, Ваши сыновья воевали рядом с моими в Афганистане, – деди ол. – Мои тоже были молоды и красивы. За что же они погибли? Вы можете ответить мне на этот вопрос?

– Нет, – деди Мария. – Этот вопрос я давно задаю себе. Но за столько лет так и не нашла ответа на него.

– Их погубили такие же бездарные политики... Сегодня они уже других детей, другое поколение посылают на смерть... Ахмат! – деп чакъырды кимни эсе да Махмут хажи.

Къарт чакъыргъан жаш адам, Ахмат, отоугъа кирди да, эшик аллында тохтады. Сора, къарт берген къагъыт журунну алып, аны сёзсюз жумушун ангылап, тиширыулагъа жол кёргюзтдю.

Чыракъ жарыгъын хырлы бота букъдурургъа кюрешген терезеде Мария къартны ауанасын машина арлакъгъа кетгинчи кёрюп турду.

Ахмат тиширыуланы биргелерине тебиреди. Ала келген машинагъа минип, аллында олтурду. Тохтатхан жерлеринде кеси чеченча сёлеше, танг аласына жесирле болгъан жерге жетдирип, Марияны бла Зураны алайда тюшюрдю. Ахмат къалауурлагъа араб харфла бла жазылгъан къагъытны кёргюзтгенлей, алагъа жесирле болгъан жерге кирирге эркинлик бердиле.

Танг жарыгъы кирмеген жер юйде, аз-маз ургъан чыракъ жарыкъда Мария агъач тапчанлада, жатаргъа онглары болмай, кючден сыйынып олтургъан, жыл санларын жесирлик сыйыргъан, акъсылбет, къара, сары къызыл, узун, къысха, тюрлю-тюрлю сакъаллы арыкъсуу жашланы кёрдю. Ол, асыры жаны ауругъандан, аланы хар бирин да кесине къысар эди, башларын сылар эди, ариу айтыр эди, алай... аны бир бек ашыкъдыра эдиле ансы. Болалмады.

Эки жанында эки къатлы салынган агъач тапчанланы аралары бла бара эди жарлы ана, кёзлерин туман басып, жилямукъладан. Къалай таныгъын балангы, ол тузлу кёз жашланы ичинден къарап? Адыргы эте эди жаны, сахиник ура эди жүреги. Абына-абына бара эди Мария – ана, жашын излей, сурай, чакъыра.

Ол адыргы жарыкъда жашы аны кеси таныды. Таныды да, къургъакъсыгъан эринлери бла:

– Анам! – деп сёлешди.

Башха заманда аны ол къарыусуз ауазын ким эштирик эди? Былайда уа эшитди Мария, къулагъы бла угъай, жүреги бла эшитди. Эшитди да, атды кесин баласына. Кесине къысды аны мутхуз чыракъ жарыгъында агъаргъан къансыз бетин.

Нечик иги болгъан эди ол эки хуржунлу огъары жанын кийгени – ала, ол хуржунла болмасала, жесирле анга узатхан къагъыт журунланы къайры букъдурлукъ эди Мария? Аллаила уа кёп эдиле, къанатлары сынган къанатлылача, бюгюлген къагъыт журунла. Мария жатмаланы орталары бла баргъанда, жесир сабийле, къалауурлагъа билдирмезге кюреше, сугъа эдиле аны терен хуржунларына жууукъ-ахлуларына, атааналарына жазгъан къагъыт журунларын.

Бирге чыкъдыла ала танг жарыгъына. Атаргъа унамай тургъан танг, кечени къара жабыуун бир жанына атып, чыгъа келген кюню бла жер юйден чыкъгъанланы кёзлерин къаматды.

Сора ашыкъдыла ала алайдан узагъыракъ кетерге.

Ала, андан чыгып, узакъ да кетгинчи, онг жанында төшден машина баргъан зыгыр жолгъа тюшюп келген жашил-къолан кийимли адамланы эседиле.

– Сол жанына бурул! Терк! – деп юйретди шофёрну Ахмат.

Машина, жолдан бир жанына бурулуп, гитче төбечиклени юслерине мине, чунгурлагъа тюше, кесин былайдан бир жары атды. Олсагъат, аны марап, автоматла от-окъ жаудурдула. Тиширыула, Евгений да, башларын энишге этип, жыйырылып, чёкдюле...

Трезелери ууалгъан машина элге келип тохтагъанда, аны жюрютген жаш олтургъан жеринде, башы тийген жерде, шинтикни тышлагъан териден ётюп, аны ичинде темирни тешип, алайда тохтап тургъан окъну тапды. Мария къоркъду. Къалгъанла уа: «Насыбынг да бар эди! Экинчи кере туугъаннга сана кесинги!» – деп, ойнап-кюлюп къойдула.

Ингир алагъа дери Махмут хажи аланы кесини юйюнде букъдурду. Жесирге жылы суу, таз да хазырлап, таза кийимле келтирдиле. Ол бир кесек эс жыйгъандан сора, къарт аны бла кёп хапар айтды. Евгений иги ушакъ нёгер эди. Кавказны юсюнден ол кёп биле эди.

Орусну бла Чеченни арасы не заманда да бош болмагъанды. Евгений аны ангылай эди, алай ол тюшюналмагъан бир зат бар эди – къаллай бир тереннге кире барсала да ушакъларында была, аллай бир акъыл сёз айта эди къарт. Ол билмеген зат болмаз эди дуняда, сора... дуняда быллай акъылманла барда, нек башланды бу къазауат, бу къыяма? Махмут хажича, артдагъын, алдагъын билген къартлары болгъан халкъ кеси оноуун кеси этерге суйгени сейирмиди?

Бу жаханымден чыгъар жолланы излей эди Махмут хажи. Кеси къыралыны аскери (ненчанчы кере!) жокъ этерге кюрешген чечен халкъны къадары, кёп жыл мындан алгъадача, бюгюн да ажымлы эди. Сюргюнде Азияда бла Къазахстанда ачдан, жаланнгачдан, аурууладан, хауа жарашмагъандан ючден экиси къырылгъан чеченлилени бюгюн, бомбала атып, жокъ эте турадыла.

– Биз не? Сауут бла келгеннге сауут кётюрген адетди, – деди къарт.

– Жарсыугъа, къазауат бир башланса, анда жоюлмазлыкъла да жоюладыла ансы. Бу уруш жашауларын къысхартхан сабийледен бири ала-мат инженер болургъа боллукъ эди, башхасы – къурулушчу, ючюнчюсю – жазыгучу, Пушкинча, Хайямча...

– Керти айтаса. Болсада... уруш дегенинг алайды – хурнотсуз, жандауурсуз, алдаулу... Игилени, факмулуланы, хунерлилени да айырмай жыгъады.

Махмут хажи, къолунда таягъы бла полда кёрюнмеген төгерек ызыкъла ызлай:

– Чириген тамырла жангы саулукълу бутакъла берирле деп ышанганлыкъгъа, алай боламыды? – деп къошду. – Узакъ душманынгдан эсе, жанындагъы, ышанган къыралынг, аны ючюн къан төкген къыралынг къоркъуулу болгъан кюнлеге къайтханбыз жангыдан. Биз къыралгъа

соймеклигибизни жигитлик этип кёргозтген эдик Ата журтубузну кьоруулай, уруш аулакьлада, была уа... сабийлени, тиширыулары, кьартлары кьырып... «азат» этедиле бизни. Аны юсюнден айталырмыса?

– Жюрегим ургъан кьадарда... Унутмам...

Ахмет аланы Грозныйде бир жарты оюлгъан юйге жууукьда тюшюрдю. Зура, шош кьагъып, неле эсе да айтханда, темир эшик ачылды да, тиширыула, жаш да ары атладыла. Ол уллу юйню тюбюнде подвал эди, жер юй. Жау чыракьны мутхуз жарыгьында ауанала, киргенни кьоркьутурча, алай уллу, мазаллы кёрюне эдиле. Мында жетген эр киши жокь эди, жаланда тиширыула бла сабийле.

Келгенлени кёргенде, аланы бетлери артыкь бек жарымады. Марягьа уа ала бютюнда мудах, андан озуп, огьурсуз болгъанча окьуна кёрюндю. Алай кёрюндю да, тиширыу жунчуду, кьоркьуду. Кесинден да бек жашына кьайгьы этди: «Келтире келип, былайда жоюпму кьояма баламы?» – деп келди аны акьылына. Болсада, Зураны хапарына шумсуз тынгылап, мудах кьонакьбайла келгенлени алларына сууукь картоф салдыла. Жашны, аскерчи угьай, журналист болгъанын билгенде уа, жангьдан кьозгьалып, хар бири анга кесини хапарын айтып башлады.

– Мени юйюме бомба тюшгенди. Алай ары дери да, ма бу терезчикден кьарап, кёрюп тургъанма, керек затыбызны алыргьа баргъан баш ием арбазда кьалай жыгьылгъанын, аны бир жанына тюртюп, юсю бла атлап, анда болгъан ырысхыбызны чыгьарып, башы жабылгъан машинагьа жюклегенлерин да. Жашларымдан а хапарсызма. Урушдадыла ючюсю да, – деп, кьолларын ууа, жерге кьарады ушагьыулу арыкьсуу тиширыу. – Ала кьайтсала, менден насыплы болмаз эди. Алай... кьайтмасынла. Бир кесек турсунла... узагьыракьда. Ансы аланы да ёлтюрюрле. Кьайда болгъанларын а билмейме. Кьайдан билгин... Урушда болгъанларына уа ишексызма.

– Зейитни жашы уа керти да жигит кёре эдим, биз аны билмей тургъанлыкьгьа, – деди жаулугьун терен кьысып тургъан жашаулу тиширыу. – Да, кьайдан билгин? Кезиюу келип, жигитлик этгенде билинеди адамны ётгюрлюгю. Биз ёлсек, кьалсакь да, сен аны эсингде тут: анга, Мансургьа, жаланда онбеш жыл бола эди. Ол а, душманнга бой салмагьанды, аталарыбыз этген жигитликлени юлгюсюн кьатлагьанды. Жол кьыйырында ол кюл болуп тургъан юйню жаны бла ётгенсиз сиз. Ма анда жашай эди Зейит юйюрю бла. Кьарт аналары тёшек эди да, аны кёлюн сакьлап, кьалып кьалгъан эдиле эки жашы да юйюнде. Юйдегилери да – биргелерине. Эки юйюрюню да сабийлери – ууакьла. Кюрешген эдиле, аланы да алып, кьачыгьыз деп, бугьунугьуз деп. Айхай, ала арсар бола тургьунчу, была жетдиле да кьалдыла. Келе келип, эки кьарындашны, Зейитни бла Сагидни, босагьа аллында бири бири ызындан кьаплап, юйде тёшекде тургъан кьартдан башлап, экижыллыкь сабийге дери кьыргьанда, уллу юйюрдөн жангьыз кеси сау кьалгъан Мансур, кьонакь юйге ычхынып кетип, анда букьдурулуп тургъан сауутланы алып, бир

ненча сагъат тургъанды душманланы ары иймей. Онтёртюсюн жыкыгъанды! Онтёртюсюн! – деп, ёхтем къатлады тиширыу. – Кеси уа андан сора ёлдю, гранат атылгъанда...

Келгенлеге узакъдан къарап тургъан жашчыкъ, Евгенийни къатына келип:

– Сен мени атамы юсюнден да жаз, – деди. – Ол жигит эди. Командир. Ол кёп оруслуну... дейме да душманны ёлтюргенди. Анам ючюн, эки гитче къарындашчыгъым ючюн, эгечим ючюн... Уруш бошалса, мен анга мермер ташдан ай, жулдуз сураты да болгъан сынташ саллыкъма...

Урушну аты бир болгъанлыкъгъа, хар кимни да кеси урушу, кеси къазауаты, эсгериулери бар эди.

– Ол алайда жатхан мени эгечимди, – деди тиширыуладан бири, къарангы мюйюшеде темир ундурукъну кёргюзте. – Аны эрин, ол малчы болуучу эди, россей солдатла ёлтюргендиле. Кесин а жаралы этгендиле. Букъгъан жерлерине кирип, от ачып. Окъ, келип, тобукъ башы бла ётгенди. Сабийлерин а, юч жашчыгъын да, таматасына жети жыл болады, шахардан урушну биринчи кюнлринде окъуна ашыргъан эдик къоншу республикагъа, къарачай жууукъларыбызгъа. Энди ала келселе, Аллах айтып, уруш бошалып, мен алагъа не айтырыкъма? Жыйырма бешжыллыкъ эгечими жаны ичинде кючден турады. Аны къагъанакъ сабийлерине: «Атагъызны биз жашагъан Россей къыралны аскерчилери ёлтюргендиле, анагъыз а ёмюрде тёшекден турлукъ болмаз», – депми айтырыкъма? Ауузум къалай айланыр алай айтыргъа?!

Женяны анга жууабы жокъ эди. Къайдан болсун? Мария уа, олсагъат туруп, жаралы тиширыуну къатына келди.

– Не заманда болгъанды бу иш?

– Ыйыкъ бола болур, – деди, ауазын кючден чыгъара, ауруу къызыуу къарыусуз этген жаш тиширыу.

– Къоркъма, мен докторма, – деди Мария, тиширыуну жаралы бутун ача.

«Окъ жарадан да къоркъуулуду бу санга бола тургъан, жазыкъ», – деди ол ичинден.

Радиманы, жаралы тиширыуну аты алай эди, буту къан тулукъ болуп, къаралып бара тура эди, мангылайын тер басып. Болушлукъ болмаса, ол кёпге бармазлыкъны белгили эди.

– Дарман табар амал болмазмы? – деп сорду, амалсыз болуп, Мария Зурадан.

– Бардыла дарманла, алай къайсы неге жарагъанын къайдан билгин, – деп, саусуз тиширыуну эгечи юсюнде да къызыл жор сураты бла бир пластмасс чемоданчыкъны келтирди.

Мария, аны ачып, дарманлагъа къарады. Сора, тиширыулагъа айланып:

– Уллу стол керекди, тюз жер, – деди. – Аны, жабыу тагъып, бёлюгюз. Жылы суу хазырлагъыз.

Сюрмеленмеген къангаладан урулгъан столну юсюне таза жабыу жайып, жаралыны ары кёчюрюп, жатдырдыла. Мария тиширыуну, укол этип, тынчайтды. Сора къаралып тургъан аягъыны табанын спирт бла

сюртюлген скальпель бла тешди. Олсагъат андан къан къатыш ирин тѣюлдю. Саусузну окъ жарасын эки жанындан да «Перекись водорода» деп жазылып тургъан шешачыкъда суу бла жуууп, кѣмюк этдирип, байлады. Сора саусузну къаралгъан бутун, ирини кетип барырча, столдан энишге салындырып, аны тер басхан ариу бетин сылады.

– Хар не да иги боллукъду, къоркъма, – деп жапсарды къарыуу къойгъан тиширыуну.

Сора Уллу Аллахха этилген тилекле тынчайтхан отоуда сабийле окъуна шумсуз олтургъанларына сейир этди. Сабий болгъанлыкъгъа, баям, ала да ангылай эдиле былайда бусагъатда жашау бла ёлюм бири бирин хорларгъа кюрешгенлерин.

– Бюгюн биз мындан кеталлыкъ туююлбюз, – деди Мария.

Жашынамы айтды алай, Зурагъамы, башхалагъамы, ким билсин. Угъай деген чыкъмады. Къалай чыгъар эди, ол мѣлек эди сора.

Эрттенликде Радим, уянганда, ол жатхан стол къыйырына башын салып, къалкъып тургъан Марияны кѣрдю. Аны уятыргъа къоркъуп, ынычхагъан окъуна этмеди саусуз, тѣздю. Алай доктор, къайдан да билди аны уянганын, секирип турду да:

– Къалайды халинг? – деп сорду. – Тапмыса?

– Хау, – деди Радима къарыусуз ауаз бла, – сау бол! Бек сау бол!

Саусузгъа сабийле тутуп келген тауукъ баланы шорпасын ичиргенден сора, Мария жангъидан укол этип, аны жарасын байлады. Радиманы бутуну къаралгъаны энишге кѣчюп баргъанын кѣрюп, къууанды. Сау кюнню узуну, аны къатындан кетмей, халине къарап турду.

Энди Марияны бла жашын Грозныйден ажымсыз чыгъарыргъа керек эди. Бек къыйыны ол эди. Бир жанындан – чеченлиле сакълай эдиле жолланы, бирси жанындан – оруслула. Къайсы бирин, къалай бла тюшондюргюн жаш хата этмегенине? Аны жарсыу келтирмезлигине? Къалай ийнандыргъын тюнене оруслу шуѣхларын, сыйлы кѣрюп, тѣрге ѣтдюрген, бюгюн а ол къонакъларындан азап сынагъан адамланы бу жаш, оруслу болгъанлыкъгъа, душман болмагъанына? Къалай, киши кишиге ийнанмагъан заманда?

– Элли адамны кийимлерин кийдирсек, артыкъ эс бурмазла, – деди терезе къатында олтургъан жаш тиширыу. – Ингир алагъа экигизге да жангы къагъытла келтирирге айтхандыла. Аллах алай буюрса...

Евгенийге, андан-мындан жыйып, артыкъ кѣзге урунмагъан кийимле кийдирдиле, башына жүнден ийленнген къалпакъ тапдыла. Аны сыфаты къалай тюрленнгенине къарай, сабийле угъай, жашаулары келген тиширыула окъуна ышардыла.

Шагъатлыкъ къагъытла да жетдиле. Аланы келтирген кѣзге кѣрюнмеди, къагъыт чулгъамны терезе жеписинден атып, къарангыгъа кирип, анда думп болду. Ол къагъытлада Евгенийни – Рахмет, Марияны да Мариям этип тура эдиле.

Танг агаргъа къонакъбайла келгенлени жолгъа салдыла.

Бара эдиле, бомбала чачып, жоллугъундан хазна жукъ къалмагъан чунгур ызны эки бирге ушагъан тиширыу. Бири – оруслу, бирси – ингушлу. Биргелерине да – бир арыкъсуу жаш адам. Аланы алда не сакълагъанын киши да айталмаз эди. Кюн – бир жарыкъ тие эди, бир, аны булут жапханча, къаралгъан ауанасы бла жаба эди жаралы жерни юсюн.

Жолоучулары ненча жерде тохтатсала да, ненча кере къоркъуу тышсе да, чеченча уста Зура мёлеклери болду.

– Кимсиз?

– Ингушлулабыз. Чеченли келинме. Бу мени эгечим Мариямды. Бу уа аны жашы – Рахмет.

– Къайры барасыз?

– Къартларыбызны кёрюрге.

– Жаш адам не бла кюрешеди?

– Къулакълары эшитмейдиле, ауузу сёлешмейди да, юй жумуш бла булжуй айланады элде. Башха неге жарасын?

Соргъанлагъа былай жууап эте, чыкъдыла Чеченни чеклеринден.

Жукъулары къачхан Бийсолтан бла Тамара олтура эдиле къарангы-да, чыракъ нек жандырмагъанларын кеслери да ангыламай.

Тиширыу тилек эте эди:

– Ар-Рахман, Ар-Рахим, Аль-Барр, Аль-Керим, Аль-Аафу, Аль-Гъафур, Ат-Тауаб, битеу нени да, дунияланы жаратхан Аллах, Сени бирлигинге битеу жашауум бла, саным бла, ишлерим бла ийнанам. Жаланда Сенден умут этеме, Сенден болушлукъ излейме, Санга махтау салама. Тилейме, юйюрюмю, сабийлерими, узакъда, жууукъда айланган адамларымы, миллетими къыйынлыкъдан, жарсыудан, ачыудан къутулт. Сени жол нёгер этип айланган аналары журеклерин жарыт. Аман хапардан сакъла бизни...

Бийсолтан минчакъ санай эди. Ол, сабийлиги ётген Къазахстанны эсине тышюрюп, анда къалгъанларына дууа этди. Узакъ аулакъда Ата журтларындан къысталып, ачдан, аурууладан ёлген анасын, къарындашчыкъларын бла эгешчигин, гыржын бурхуларын анга аяп, бир кечеде къол тутханлай кетген къартларын кёз аллына келтирип, бютюнда мудах болду. Сора, аны журегинде тутуп туралмай, адамына айланып:

– Къырал дегенинг – жыйымдыкъды, – деди. – Иги, аман да болады анда. Сыйлы, сыйсыз да. Аталадан да ол къалады келлик тёлюлеге. Адам а, кёрлюгюн кёрмей, ашар ашын, ичер сууун таусмай, кетмейди. Къазахстанда бир сууукъ эрттенде, аны сууукълугъу жанымдан бусагъатда да кетмегенди, уянганымда, анамы чакъыргъаным эсимдеди. Мен анга юйге къачан кетеригибизни сорлукъ эдим. Ол ётюрюк айтырыкъ туююл эди. Анам жууап этмегенинде, кючден туруп, къатына бардым. Анамы кёзлери юй башына аралып тура эдиле. Мен да къарадым ары. Анда уа – юсюне салам жайылгъан чалы... Анамы чачы бузлагъан къабыргъагъа жабышып эди. Эгешчигим а – аны ёшюнюн эме... Ёлген эди ол кюн окъуна. Аланы асырар адам табылмай, къарт анам, жалынып,

кызахлыгыга жүн жаулугун берген эди... Жилигъан а жокъ эди.

– Жилир кючю кимни бар эди анда? – Тамара нек эсе да, алайдан къарап, узакъ Азияны кёрлюкча, терезе артында къарангылыкъга тюрслеп къарады. – Къагъанакъ эдим, анам, поезд тохтагъан жерде къайнагъан суу алыргъа чыкыгъанлай, къайтмай кългъанда. Алай жазуу башха болгъанга Аллах бир тюрлю бир мадар юйретеди. Мени кыргызылылага берирге унамай, ачдан ёлтюрюрге да къркыуп, анам-атам бла кьоншуда жашагъан Нурсифат, кърмегени да кълмай, сакълады жанымы.

– Огъурлу адам эди. Жатхан жери Жаннетледе болсун! – деди Бийсолтан, ол алаамат тиширыуну эсине тюшюре. – «Аллай къайын анасы болгъан!» – деп, манга уа кёпле сукълангандыла. Ол, тыш юйюне да чыкмай, уруш отунда кюйген сюйгенини аллына къарай, кърт болгъанын билмей эдиле кёпле.

– Къайдан билсинле? Ий, Аллах хакъына, мени ушатып окъуна кюючу эдиле анга, кызы сунуп.

– Адамла, бирге кёп турсала, бир бирге ушап къладыла, – деди Бийсолтан.

– Юйге къайтханда уа... анда да бирге жашап кълдыкъ. Кёп тургъан эдим атамы сакълап. Мында уа – бютюнда. Анда, ажашып зат айлана болур, къайдан тапсын мени деп, кеси кесиме сылтаула къурай юйренген эдим. Арта билдим аны Акъ Килиса деген ариу аты болгъан украин шахарда концлагерьде ёлгенин. Ай, келмей да тургъа эди манга, жаны сау болуп жашагъы эди ансы.

– Бир ёмюрге сыйыналмагъан кыйынлыкъланы кълалай да кётюреди адам? – деп, къайтарып сейир этди, шукур этди кёпню кёрген Бийсолтан адам улуну кючюне.

Юч жолоучу уа келе эдиле. Хызыр бла Ильяс ууажипле уа тура эдиле аланы башларындан къарап. Тиширыула аны сезе эдиле ансы, сезмеселе, бу кюйген жолда бир атлам да эталмаз эдиле.

– Аллах биргебизгеди, – деди Зура. – Кёресиз да, кълалай болушады ол бизге. Мындан ары да болушур. Аллахха аманатса, – деди ол, Жениягъа бурулуп, кеси тилинде.

Мария да, жашы да ангыламадыла Зураны не дегенин, болсада экиси да ол алагъа тилек этгенин кълалай эсе да жүрекклери бла сезип, ыразылыкъларын бирча айтдыла:

– Сау бол, – деди Евгений шош.

– Сау бол, – Зурагъа ыразылыкъ Марияны жүрегин кълалай эсе да бирден алды. – Менден къайтмаса да, Аллахдан къайтыр бизге этген игилигинг. Жаным чыгып кетгинчи, тилерме андан санга, сени жууукъ-ахлуларынга игилик.

Орус аскерчиле, юзmez машокъланы артындан быргылыны буруп, келгенлени тохтатдыла:

– Кимсиз? Не айланасыз?

– Жашымы алып барама, – деди ана.

– Къайдан?

– Жесирликден.

Марияны орусча алай ариу сёлешгенин эшитип, чапыракъ чалманланы ичинден бир офицер чынлы бийик санлы эр киши чыкъды.

– Анабыз, былайда айланган къоркъуулуду, – деди ол.

– Бу мени мелегимди, – деди Мария, Зураны кёргюзте. – Ингушлуду. Жашымы жесирликден къутхарып келеди. Бу уа Женяды, жашым, – деп да къошду, аны аллына тура. – Къоюп кетерик туююлма.

– Сора хар бир мындагы солдатны да, аналары келип, алып кетерге эркин сунасыз сиз, алаймыды? – деди офицер шош, къалай эсе да терк окъуна мудах болуп. – Айт хапарынгы. Жесирликге къайда тюшгенсе? Къалайлыкъ бла? Къайда тутхандыла?

Евгений хапарын башдан-аякъ айта туруп, алыкъа мыйыкъ урмагъан солдат жашчыкъла да алайгъа жууукъ келип, тынгыладыла. Марияны алагъа, ол сабийлеге, жаны ауруду. Алгъада баш иеси къуллукъ этген жерде жангы келген жашчыкъланы къалай жапсарыучусу, кёллендириучюсю эсине тюшюп, къолунда аланы сыйларгъа заты болмагъанына жарсыды. Болсада бусагъатда аны кеси баласыны къадары жазыла тура эди. Къара бламы, акъ бламы этилир ол жазыу? Ана баласын къорууларгъа керек эди, анга болушургъа.

– Мени жашым солдат туююлду, журналистди, – деди ол. – Аршахарда газетде ишлейди. Баш ием а, сенича, офицер болуучу эди. Эки тамата жашым да. Аладан бири да къалмады мени бла. Баш ием тенгиз туюбюнде тынчайды. Эшитгенмисе, Мурманскийде тенгиз туюбюнде жюзюучю къайыкъны авария этгенин? Эшитгенмисе аны юсюнден? Ол анда эди. Эки жашым а – Афганистанда. Тилейме, эркинлик беригиз бу жангыз таянчагъыма мени бла барыргъа. Сени да ананг болур, балам. Сау къайт аны къучагъына.

Марияны ачыкъ къарамын кётюралмай, офицер жерге къарады. Анасы эсине тюшюп, ол Мария анга нечик ушагъанына сейир этди. Сора, андан тансыгъын алыргъа суюгенча, кёп къарап турду Марияны кём-кёк кёзлерине. Ахырында, эсин жыйып, чалман юйюне кирип кетди да, эки-юч такъыйкъа да озгунчу, андан ашыгъышлы чыгып, тиширыугъа бир къагъыт журунну узатды. Ызы бла, аны буйругъун сакълап тургъан солдатлагъа айланып:

– Экинчи къалауур постха дери ашырыгъыз, – деди.

Сора, тиширыулагъа бурулуп, онг къолун ёрге мангылай къыйырына жетдирип, честь берди.

Андан ары уа жолгъа атланыу. Такъыйкъа да тураллыкъ туююл эди мында Мария, жашын тапхандан сора. Тау адетде болгъаныча, жолгъа деп кёп аш-азыкъ хазырлап, алай ашырдыла ингушлула чакъырылмай келген къонакъларын.

Арта кеси кесине кёп кере сейир этгенди Мария ол алапат адам-

лагъа ыразылыкъ сёзюн толусунлай айтмай кетгенине. Ол эсгериулери жылытхан алтын туюмчек да биргесине эди аны. Алгъадан билсе, Аллах бирди, алгъан окъуна этмез эди артха.

Самолётда Москвагъа келе, тапчыкъ тюзетип, сылап, жыйды жесирле узатхан къагъыт журунланы. Аланы хар бирини жаны барча, сакъ тутду жюрегине жууукъда. Кёчюрюп алды. Артда уа, Москвада, аскер комитетге келип, анда таматаладан бирини къолуна берди.

Аскер таматала иги ийнана болмаз эдиле, Мария, ана, кеси аллына барып, жашын жесирликден чыгъарып келгенине ансы, бир кабинетден бирине чакъырып, төрт-беш кере айтдырдыла хапарын. Евгенийни къаратыргъа, кюч-къарыу алыргъа больницагъа салып, Марияны да аны къатында эки ыйыкъ чакълы тутдула. Ашыкъмай эди Мария, жашы биргесине болса, къайры ашыгъырыкъды? Хар кюн сайын Женяны кёре келиучю Настяны уа бютюнда бек суюдю.

Керек къагъытларын да жарашдырып, анагъа бла балагъа кетер кюнлерин билдиргенде, Мария атасы бла анасы жатхан къабырлагъа энтта бир кере барыргъа суюгенин айтды да, аланы ары аскер машина бла жетдирди.

– Евгенийни бла Настяны алып келеме сизге, – деди Мария, жете келгенлей, саламлашхан да этгинчи. – Юйге къайтып барабыз.

Марияны ауазы къайда жарыкъ эди алгъын жолдан. Андан болур, тегерекни ырахат шошлукъ бийлегенди.

– Энди, не билейим, жол тюшерми бери келирге... Къайтып кетейик деп, къууанчымы айтайым деп...

Не эсе да бир зат тыйгъанча, ашыгъалмай эди Мария кетерге. Настя, ариу ауаузчыгъы жоуюлдей, не бек таукел этдирирге кюрешсе да, Евгений да мудах эди. Алыкъа аны кёз аллындан кетмеген эди алтмышдан аслам адамны къайгъысын жыйгъан тузакъ – кенглиги юч метр, узунлугъу жети-сегиз метр болгъан жер юй...

Жууукълашып келген тиширыу арсар болуп тохтагъаны кёзге урунмаса, ким биледи, анга артыкъ эс да бурлукъ болмаз эдиле была. Алай тогъуз-онжыллыкъ жашчыкъ, анасындан айырылып, чабып, была сюелген къабырланы къатларына келгенде, Мария сын болуп къалды. Жашчыкъны бетинден аны Андрейини кёзлери къарап тура эдиле.

– Наташа, – деп чакъырды ол жашчыкъны анасын.

Аны былайда адам таныгъанына сейир эте, жашчыкъны анасы алгъа атлады да, саламлашды. Сора, ийилип, акъ гюлледен эки къысымны эки къартны къабырларына салды.

– Мен сени таныгъанма, – деди ана, аны кесине къыса. – Жюрегим айтып тура эди. – Сора, жашчыкъгъа бурулуп: – Жашым, атынгъ къалайды? – деп сорду.

– Андрей, – деди жашчыкъ, ышара.

Наташаны юсюнден Андрей жазгъан эди къагъытында. Андрей бла Гриша бирге бир къагъыт жазып ийиучю эдиле. Нелери да бир эди аланы, жашауларыча. Юйюне къайтханлай, ана ол къагъытланы жангыдан окъуп чыгъар. Окъур да, къууаныр, айтыр жашларына, аланы аталарына да, тенгиз жагъасына келип, бата баргъан кюннге къарап, Настяны, На-

ташаны таныгъанын, туудукъчугъу атасы Андрейге бла ата къарындашы Гришагъа къалай ушагъанын да.

Марияны бла Евгенийни Магаданнга баргъан самолётха кепле ашырдыла. Наташа, Андрей, Настя, Семён Семёнович, Евгенийни биргесине газетде ишлегенле... Семён Семёнович, Марияны – Ананы, къолун уппа этип, аны аллында тобукъланды...

Марияны алгъаракъда аркъасы гуппур бола да башлагъан эди – жерде жатханлары чакъыргъандан туююл эсе. Алай гитчеси – Евгений, аны суйген къызы Настя, туудукъчугъу Андрей, аны анасы Наташа да саудула. Ала эсине тюшгени сайын, тиширыу, тирирек болуп, энишге тартхан санларын ёрге атаргъа, атламын женгиллетирге кюрешеди: «Санга шукур!» – дейди, Аллаха айланып.

Бир челек суу бере эдиле кюннге. Евгений аны унуталмайды. Алтмышдан артыкъ адамгъа неди бир челек суу? Оймакъ тенгли бир жете болур эди. Угъай, андан асламыракъ. Иги бишмеген нартюхо не къудорусу бла аякъ... Ортада къалсанг, солууунг жетмей къыйнала эдинг, къыйыргъа тюшсенг – сууукъдан буз къатып... Кюндюз а окопла къазгъан, башха анга ушагъан эр киши ишле. Къарыусузлагъа аш къоратмай эдиле... Унуталмайды.

Хар байрым кюнде барады Мария килисагъа. Кеси да айталлыкъ туююлдо байрым кюнню сайлап нек баргъанын. Барады, жашагъанлагъа, кетгенлеге да килисада жау чыракъчыкъла жандырыргъа. Бирин бирине тиреп от алдыра, санайды жууукъ адамларыны атларын: Евгений, Алексей, Наташа, Настя... деп. Эсгереди жашауунда тюбеген иги адамланы, суйген адамларыны атларын: Тамара, Зура, Бийсолтан, Ахмет, Махмут хажи... – деп. Кеси танымагъан сабийлеге, солдат жашчыкълагъа да этеди ол тилек. Анга башха туююлдо урушну ким башлагъаны, ким бардыргъаны да, анда ким хорлагъаны, ким хорлатханы да. Ол къартды. Жашагъанды жашарын. Уруш къазауатында, аны балаларыча, энди къанат къатдыра келген жашчыкъла ёледиле да, юйле кюедиле да, къартла, ёксюзле ач-жаланнгач болуп айланадыла да, ол аны суймейди. Андан этеди тилек иги адамланы барына да. Уруш къазауаты болмасын деп бир жерде да.

Ол Мариямды. Кимни атын жюрютгенин алгъада ангылагъан да этмей эди, аны юсюнден сагъыш да этмегенди. Энди уа ыразыды атасына бла анасына анга алай атагъанларына: биледи айырма сыйлы атны – Исса файгъамбарны анасы Мариямны атын жюрютгенин. Тёгереди андан толуду мёлекледен.

Ёмюрлени алышындыра тургъан кюнню, айны жарыкларында кесин женгил элтип баргъан сагъышланы бетлери тюрлю-тюрлю болгъаны сейирмиди?

ЁКСЮЗ

(«Къара кюн» романдан юзюк)

Ёмюрню жартысын кемирген чалбаш киши болгъанында да, унутмагъанды Таукъан ол кюн тау жолда болгъан бушуулу ишни. Жик-жиги бла тутады эсинде аны къадарын тамыры бла тюрлендирген, кёзден эртте кетген эсе да, кёлден ахыры да кетерге унамагъан, жүрегине тийреуюч болуп тийрелгенлей, бирде сынтыл бола, бирде ачытханлай тургъан къара кюнню.

Тюгел төрт жылчыгъы да болмай эди Таукъанны ол чакъда. Атасы бла анасы, тау жолну ёрге, моторуну тауушун эшитдирмей, акъырын тартып баргъан кём-кёк бояулу жаппа-жангы «Ока» машиначыкъны алында олтуруп, шош лахор эте барадыла. Таукъан а анасыны тобукъларына олтуруп, къысылып барыргъа суймегенди, эркинни сайлап, арт шинтикlege сындырылып кетгенди да, къаты болмагъандыла. Анас, аягъындан тутуп, артха тартыргъа да бир болгъанды, атасы Асыу: «Кеси алай сую эсе, кьой турма. Мешина ичинде не боллукъду анга», – деп, тыйгъан эди да, андан арысында Таукъанны ала бла иши жокъ эди.

Мында уа, арт шинтикде, эркинди. Суйсенг, узун тюшюп, жатып бар, суйсенг, эки жанындагъы терезе кёзледен кезиу-кезиу къара.

Алай эте да келди Таукъан бир ауукъну. Сора Асыу юч жылчыгъы болгъанында саугъагъа берген къап-къара сабий керохну чыгъарды хуржунундан. Мен муну къалай унутуп тургъанма дегенча, тансыкълап, ары бла бери буруп, къарады, къол аязы бла сылап-сыйпап, керохну огъары аягъына миндирди да, бармакъчыгъын сампалына салып, бир кёзюн къысып, ким чыгъып къалса да аллына, арсарсыз атаргъа хазыр болду. Ол кезиучюкде жол жанында узун тюшюп жатхан къарт тырмылы ташны къаты бла озуп тебиреди мешина. Таукъанны марап келген кёзюне алайда таш угъай, айыу жатып тургъанча кёрюндю да, ауузу бла «тарх, тарх!» дей, керохуну сампалындан терк-терк басып, «айыуну» ёлтюрюп, асыры къууаннгандан ёрге-ёрге секирди. Алайдан ёргерекге келе келген жерде тукъузгю терекни бутагъына къонуп тургъан къаргъаны да «агъызды».

Алай эте, уста марап атханына къууана, кеси кесин жубата келеди Таукъан, бир киши бла да иши болмай, атасы бла анасы сабийге кёзкъулакъ бола, артха къарап, не эсе да бир затла айтханларына эс бурмай. Кийик марагъандан эрикгенден сора, талай замандан бери кёрмей тургъан аппасы бла ыннасы тюшдюле аны эсине. Бирден бирге алып, къорсадагъа бола ийнакълаучулары, не татлы къабынчыкъны да анга къапыдырыргъа кюрешуочюлери да. «Тейри, аппа бла ынна орамгъа чыгъып окъуна тура болурла, асыры ашыкъгъандан мени кёрюрге. Ой ала къалай

кыуанычудула мен барсам. Кампетле да бериучюдюле. Жаппа жангы чурукъла да алып тура болурла, манга деп. Аппа уа, эшекге миндирип, отун этерге да элтичюдю. Къалай игиди аппа бла, ынна бла тургъан. Ала урушхан да этмейле...»

Аллай тюрлю сагъышлагъа кетип тургъан кезиучюгюнде туююл эсе, Таукъан андан ары не болуп къалгъанын сабий акъылчыгъына толу келтиралмайды. Жангыз да мешина, тюп-баш болуп, къайры эсе да бир тереннге кетип бара туруп, атасы бла анасы аны къайгъылы болуп, къолларын сабийлерине адыргы узатыргъа кюрешгенлери, мешина, топ бла ойнагъанча, асыры ары бла бери атхандан, ол да алагъа къолун жетди-ралмай, къазауатда келе келип, черекни жагъасында уллу ташха ауур тийип тохтагъанларындан сора, тегерекни къалай эсе да бир къужур шошлукъ бийлеп, юсюнден бир ауур таш басханча болуп, санлары хыраланып, бир терен къарангы уругъа кетгени къалгъанды эсинде.

Атадан бла анадан толу ёксюзлюкню «татыуун» ма андан бери сынап келеди Таукъан, сау заманларындагъы бет сыфатларын, не бек кюре-ше эсе да, кёз аллына келтиралмай. Аны себепли атасыны бла анасыны сурагларына кезиу-кезиу къарап, алай алычуду тансыгъын. Аланы уа, къадары къайры атхан эсе да, не тюрлю ауаралагъа тубетген эсе да, жюрегине жууукъда кёз инжисинча сакълап тургъанды, къыйын сагъатын-да сунмай тургъанлай тау жолда жашыртын жетген кюйсюз ажал, жаш-лыкъларына да къарамай, бир такъыйкъаны ичинде жокъ этип къойгъан мархумланы ариу ышара тургъан жарыкъ бетлерине суююмлю къарай, ала бла шургулу ушакъ эте, кюйсюзлюк къара кёмюр этген жюрегин алай бла суууга келгенди.

Дагъыда Таукъанны эсинде къалгъаны къартлыгъында да къарыу-ун-сарыуун, тирилигин сакълагъан аппасы Солтан, жашын бла келинин къара жерге салып къайтхандан сора, кесин ала бла бирге кетгеннге са-нап, отун жаргъан жерде эрттеден бери да атылып тургъан, асыры бу-такълыдан киши жараталмай къойгъан эски тёммекге ушар къалгъаны, бирде уа къара сагъышларындан чыгъып, жайыгъа келсе: «Келчи манга, балам», – деп, сабийни къойнуна алып, аны жаякъчыгъын кесини зыбыр жаягъына къысып, кёз жашлары сакъалыны эки жаны бла саркъа, эр ки-шича, шош сытылып жилигъаны эди.

Ынна уа, харип кеси, саудан ёлю болуп, асыры кёп тёкгенден, кёз жашларын тауусуп олтура эди, келгенни, кетгенни да кёрмей, аллын-да чёгюп жилигъанланы, къайгъы сёз бергенлени бетлерине бир тюр-лю сансыз къарай, была не этедиле, не къайгъы барды мында дегенча, армау болгъанлай. Бешикге салыргъа кёзю къыймай, жылы ёшонюнде жукълатып, сабийни шош хурулдагъанчыгъына тынгылай, бешиклик эте туруучу ыннасы бюгюн жанындан да бек суюген туудукъчугъун унутханды, алгъын этиучюсюча, ёшонюне къысып, уппа-чуппа этип, къубултмайды. Жашлай окъуна жашауну ауур арбасына жегиле келген эсе да, бет нюрюн сакълагъан эди ынна. Бюгюн аны бети къара-мор бо-луп къалгъанды, бушуу отунда кюйюп, къарт тыкыр терекни къабугъу-на ушаш, тырмы басып.

Арада ыйыкъ озгъанда да, келе-кете турдула бу ачыулу хапарны ке-

чигип эшитген, анда-мында жолоучулукта кялган жууук-ахлу, тенг-таныш болуп хазна адам кялмай. Сора кюнден-кюннге селейе, аздан аз бола, таркяйып тохтады адамланы Солтанны юйюне жюрюулери, тийре-кюншуну айтмасаць. Сау болсунла, кезиу-кезиу келип, кёз-кюлак бола турадыла, башларын ёрге кётюрюп, дунягя кёз ачалмай турган кяртланы жапсарадыла, отларын жаггып, жерлерин жыйып кетедиле, ашларын тапдырадыла, малларына кярайдыла, тау жамауатда бурунладан бери жюрюй келген адетни эте, не жаны бла да эс тапдырыгя, таянчакь болургя кюрешедиле. Олду Солтанны бла Халиматны аяггы юслеринде турургя болушхан ансы, кяртлыкларына, сунмай турганлай келип, башларына тюшген уллу кыйынлыкны ауурлугун кётюралмай, тешек болуп кяллыкь эдиле.

Бегирек да Ариубатды былагя сакь болуп турган. Орталарында юй болмаган кябыргя кюншуларыды Ариубат. Жыл саны кыркгя жете келген эсе да, бетинден кыз ариулугун атмаган, узун бойлу, чырайлы тиширыду. Ариубатны эрини аты да Солтанды, колхозну кюйчу кюшуну таматасыды. Ол себепден, былайгя келин болуп келген кядарында, тау адетде атын букьдуруп, аппагя Олтан деучюдю, жангы ат атап. Алай, андан бери талай заман озган эсе да, «Олтан» дегенни ауузундан алай кёп чыгярмаганды Ариубат, бир керти адамыча намыс-сый берип, «аппа» деген болмаса. Кертиси да алайды, Солтан бла Халимат бу огьурлу тиширыуну алагя кюншу этип берген Аллахха кюн сайын да шукур этгенлей турадыла, ол болмаса, бизге не кюн келлик болуп эди кяртлыгыбызда деп.

Таукан да бек сюеди Ариубатны. Ол келсе, аппаны бла ыннаны кёзлери жарып, тирилген этедиле, Ариубатны жаш кючу аланы тюнгюлген санларына синггенча, суууп турган юйге жылыу бергенча болуп. Ол келе турганын кёргенлей, асыры кюуангандан, ёрге-ёрге секире, улакьча ойнай, аллына чабып чыгыучусу да анданды.

Дагыда бирле терк-терк келип тебирегендиле бу арт кюнледе ыннагя бла аппагя. Омаць кийинген уллу санлы, токь кёкюрекли, кенг жауурунлу эр киши бла тиширыу. Таукан танымайды бу жангы кюнакяланы. Ийнакялап, кеслерине жууушдурургя, тартыргя не кёп кюреше эселе да, кятларына барыргя унамайды, ыннаны этегине жабышып тохтаган болмаса. Эр кишини юсюнде багялы кюмачдан уллу кюллыкчула кийиучю кяп-кяра жылтырауукь костюму, алтын накышлы галстугу, кенг кянатлы кялпаггы, кьундуз тюгюча жылтыраган кяра чурукялары бёкем санларына кепге урганча тап жарашыпдыла. Тиширыуна кярасанг а, эрини белине да жетмейди. Кеси да андан иги да абадан кёрюнеди, арыкьдан туююл эсе. Чюйке кыйырына ушагяны иничке буруну, кызгылдым-моргя тартхан жука эринлери аны бетин бютюн арыкь кёргюзтедиле. Тереннге кетген кёзлери «ишленген» кяшларыны тюбюнден адамгя бир тюрлю сансыз кяраганча кёрюнедиле. Ол да, адетде болганыча, кяра жыйрыкь кийип келгенди бушуугя, башына да кяра жаурукь кысып. Бир заманлада юсюне тап жарашыучу жыйрыгы энди анга эркин болганы этеклери жерге жетгенден, инбашлары энише тюшгенден кёрюнюп турады. Ан-

да-санда инбашларын ёрге тарта-тарта тургъаны да аны ючюн болур.

... Не замандан бери ушакъ этеди аппа ол къалпакълы киши бла... Ынна бла къонакъ тиширыу да, печь аллында алаша шинтиклеге чёгюп, узун этеклерин бутларына чёргеп, гурт тауукълача шошайып олтурадыла. Кеси аллына къалып, эриге башлагъан сабий таба къарагъан а жокъ. Таукъан кесин жубата турду ал кезиуде. Артдан-артха уа эриге башлады. Сора, бирде аппагъа жанлай, бирде ыннагъа къысылыргъа кюреше те-биреди, кесин билдирир акъылда. Алай жашчыкъ этген умутла болмадыла – анга эс бурмадыла да, ёпкелеп, кеси кесине не эсе да бир затла мурулдай: «Мен сизни бла энди ойнарыкъ туююлме», – деген болур эди, не бла жубанайым энди уа дегенча, тегерек-башха къарай, коридоргъа чыгып кетди. Олсагъатда Ариубат алайда болса эди, аны алай сансыз этип къоймазлыгъы эсине тюшдю да: «Андан бери нек келмей тура болур бизге Ариубат?» – деп, ала таба соруулу къарады. Ол а, ауруп жатхан жууугъун сора, Тёбен элге кетгенин билмей эди Таукъан. Бир Эл Советге къарагъанлыкъгъа, Огъары элни бла Тёбен элни араларында жаяугъа терк барып къайтырча жууукъ туююлду – кюнюнг жолда кетип къалады, ётген-сётген арба неда сельпону тюкеннге товар алып келген машинасы чыгып къалмасала.

Бу жол Ариубатны насыбы тутхан болмаз эди ансы, кёз байлана келди, ух-тух эте, кеч къалгъанына кечгинлик тилей, кире келгенлей окъуна, отха-суугъа къармаша. «Ма бусагъатчыкъда жыйыша келеме Аллахакъына. Тёбен элге барып къайтхандан эсе, сау кюнню жер къазып, таш ташып тургъан окъуна тынч болур эди, анам ёлмесин. Ий таланмагъан, жаяу нёгер окъуна чыкъмады да сау кюнню узунуна жол кесерге, къыйырда атылып тургъан бир къынгыр таякъдан сора, арба, машина дегенинг а думп болгъан эдиле, бююннге къарагъан киби», – деди ол.

– Айтхан эдинг, Салимат аурупду деп. Къалайды, кёрдю эсенг? – деп сорду Солтан.

– Аллахха шукур, жётел къыйнап тура эди да, дохтур айтханнга кёре, игиге айланып тебирегенди, оздурмай келгенини себебинден, ансы, тереннге кетсе, кырты болуп къаллыкъ эди. Кёпмю керек сунаса адамгъа, жыл саны бир келе келсе. Урушханма кесине да: «Шулпуду, сууукъду деп къарамай, юйде не тюрлю жумушха да тюртюле айланаса, кесинги тыймай, къарыуунгу билмей, къартлыгъынгда юй сибиртгиси болуп. Этер адамынг болмаса – бир иш. Сени уа, Аллахны ахшылыгъындан эл багъасы жашларынг, хайт деген келинлеринг, аллынгда ёсюп келген туудукъларынг, «ынна, ынна» дегенлейин турадыла, къол аязландача тутадыла», – дегенме...

– Не деди да Салимат, тынгылапмы къойду? – деп сорду Солтан, Ариубатны андан ары айтырыгъын бёлдюрюп.

– «Ауурлугъуму жетдирирге суймейме сабийлериме. Мен да бир тёммек болуп къошулмасам да, жетерикди аланы колхозда туююлгенлери, не кече, не кюн деп болмай», – деди да къойду. Не айтырыкъса анга?.. Къартлыкъ борбайларына кишен салып турады, эркин атларгъа къоймай, дагъыда сабийлерим, сабийлерим дегенлей турады, кесин аяп,

тынч олтурур орунуна. Алай айтханлыгыма, къарайма да кесин аягъан кёрмейме мен, жашда, къартда да.

– Хау, алайды, кызым, алайды, – деди Солтан, – тау адамыны кызылыгыды ол. Ауруу онглап башлагъанын ангылагъандан сора, тюшоучюю дохтур эсине.

– Мухарны къара «Волгасын» кёрген эдим, эл кыйырына жете келенимде, – деди Ариубат, сёзню андан ары ышыра. – Сау болсун, жокълай-жокълай турады.

Солтан, айтырыгыны юсюнден сагъыш эте, артыкъ узуннга бошланмагъан, къара тюгюнден эсе агъы хорлай тебиреген сакъалын акъырын-акъырын сылай, биразны тынгылап тургъандан сора, терезе таба къарап, мудах бет алып:

– Тюз айтаса, ол кюнден бери келе-кете турады, – деди. – Алай сен да былайда бир балам кибиксе, башха болмай. Аллахдан букъдурмагъанымы сенден букъдурлукъ туююлме, Мухарны келгени мени жүрегими кюе тургъанын сууутмайды, ышыргъан этеди ансы. Кесинг билесе, мен артыкъ жайылгъан тукъумдан туююлме. Жууугъум-ахлум, санап тебиресем, беш бармакъдан ары бармайды. Юйюмю чигинжиси, бир таянчагъым, артыма аягъаным жангыз Асыу эди да, Аллах аны да кыймады манга. Юйюмю кюнча жарытыучу келиними окъуна кыйса эди уа, жерден айырылмагъан сабийине жан аурутуп. Не амал, жазулары кысха болуп, учхан жулдузча, терк ёчюлдюле да кетдиле. Бизге уа ма бу алтын токмакъчыкыны кыйгандыла саугагъа. Мен бучукъну кёзчюклерине къарасам, жашны бетин, аны менден кечгинлик тилегенча, мудах къарамын кёреме. Сора жүрегиме хошлукъ, ырахатлыкъ келеди да, Аллах шукур этеме, жангыз сабийими чирчиксиз кыймагъаны ючюн. Энди бучукъду мени юйюмю тутуругъу, аяулу таянчагъым, ахыр кюномде бачхычымы тутарыкъ. Ма олду кыйгымы унутдургъан. Ийнанамыса, ойнагъан да этеме, кесчиги бла тенг болуп, ол къара кюн кёргенин унутсун, жүрекчигини такъырлыгы тешилсин деп. Кёбюсюнде бугъумуч ойнаучубуз, аны да, мени да билген оюнубуз ол болгъаны себепли. «Аппа, сен уллуса, аны ючюн кёзлеринги сен кысаргъа керексе», – деп, кеси бугъуучуду алгъа, кошт баласы. Сора бир кесекден «Ач кёзлеринги, Аппа, мен букъгъанма!» – деп, стол тюбюнден кычырыучуду. Табалмагъанча этип: «Кыйры букъгъан болур жашым?» – деп, кёп излерге къалсам, кеси чыгып келиучюю, асыры кюуаннгандан, къол аязчыклары бир бирге ура: «Табалмадынг, алай эсе, энтта да мен бугъарыкъма!» – дей, сютден тойгъан улакъча, ёрге-ёрге секире. Ийнан сен манга, ол чакъда, жерге бауурун салып тургъан къалын туман чачылгъандан сора, кюн жарыгы кьудуретни къалай жарыта эсе да, ма алай жарыкъ болуп къалады юйюм. Мухар а юйюмю ол ахыр чырагъын бизден алып кетерге умут этеди. Къаратонну кёзю тоймаучуду, къара кёрге кёмюлгюнчю. Андан айтадыла: «Къаратонну «ма» деген кьолу – кысха, «бер» деген кьолу – узун», – деп.

– Сора Таукаанчыкыны кесине жаш этергеди умуту Мухарны, – деди Ариубат, ма ол а хапар дегенча, сейирсинип. – Ол гыпыаууз къатынды кьозутхан ансы, Мухарны эсине келлик туююл эди ол, аппа. Бир

кёргенлей окъуна ангылагъан эдим ол уубет, Мухаргъа жюген салып, сыртына минип тургъанын, жууаш адам болгъанын хайырланып.

– Къарт болгъансыз, къараяллыкъ тюйюлсюз. Тамбла, бирсиюн не болады, аны бир Аллахдан сора киши билмейди. Ол затны сагъышын этигиз. Окъургъа да керекди сабий. Мында уа, къаяла ичинде, ол адамыча билим алмай, къаллай эсе да мен ангыламагъан бир къыйын сёзню айтхан эди, анга къошулмай, кесигизча къарангы, жахил болуп къаллыкъды деп, ырбынга тыяргъа аямагъанды, оллахий, Мухар.

– Ол сен ангыламагъан сёз а къаллай болур эди, аппа? «Цивилизациягъа къошулмай къаллыкъды», – деген болурму эди? – деп сорду Ариубат.

– Ма сау бол да къал, тапдынг. «Чибинзация» эсе да, не эсе да, тилим айланмай къалды, аны айтхан эди, аман чибин къапмаз эсе бурунундан, – деди Солтан, ышармиш кибик эте.

– Алай айтхан этесе ансы, Мухарны суйгенинги кёре турама, аппа.

– Не жашырлыгы барды, сюеме. Жаннетли болсун харип, Жамийни юйюрюнден жангыз ол къалгъанды. Атасы Османни уруш башланган ал кюнледе окъуна алып кетген эдиле да, къайтмады андан, атычуу чыкъмай, жокъ болуп къалды, белгисиз тас болгъаннга саналып. Жамий бла мен эки къарындашдан туугъаныбызны билесе. Эки жаш болуп, гитчечиклей къалган эдиле, Зуфар бла Мухар, жарлы эгечими кёз жарыклары. Къуру да алагъа къор-садагъа болгъанлай, ары-бери кетип, кечирек къалсала, юйге жыйышхынчы, къайгъы этгенлей, тым тапмай туруучу эди харип кеси. Търман да этиучю эдим къайгъыны ызындан асыры бек боласа, ол иги тюйюлдю деп. Алай тынгыламаучу эди. Бир жол а: «Ичим бусагъатда къалай ачыгъанын билсенг эди, сен манга тырман этерик тюйюл эдинг, къарындашым», – деген эди да, андан сора абери айтмаучу эди. Бу затланы нек айта тураса десенг, аман къууум этген иги тюйюлдю, къызым. Къайгъыны ызындан къуугъанлай айланнганы бара-бара Жамийни саулугъуна татыгъан эди, жашлай окъуна бутларындан ауруулу болуп, таякъгъа таянып тохтагъан эди. Къадары алай болуп, Зуфар ол къурурукъ Афганда жоюлгъан эди. Аман къууум иги тюйюлдю деген акъылда айта турама аны. Бир жылда туугъанла болгъанлары себепли, Зуфар бла Асыу школну бирге бошагъан эдиле. Андан сора, аланы экисин да Нальчикде уллу школгъа жиберген эдиле окъургъа, аны тауусхандан сора, артха къайтып, колхозда ишлериксиз алгъан усталыгъыгъызгъа кёре деп. Аны бошаргъа къоймагъан эдиле, окъуудан аскерде къуллукъ этерге алып кетген эдиле. Жашланы ашыргъан кюн, ананы жюреги биле болур эди жашын андан ары кёрмезлигин ансы, Жамийни чачын-башын жыртып жилягъаны алайда болгъан жамауатны барын жерге къаратхан эди.

Афган урушну башланган кезиую эди. Жамийни не айта турама, кесими да ичим ол жалынды, жашла ары тюшмеги эдиле деп. Кече-кюн да Аллахдан тилегемин олду. Жамий ол кюнден сора тёшекеге тюшген эди да, ол да бир жанымдан тынчлыгъымы алгъанды. Аны жапсарыргъа, кёл этдирирге кюрешгенлигиме, кесим да тюшюпме кёлсюзлюкню аууна.

Холамлыгъа уа айтмагъанма Асыуну бла Зуфарны аскерге ашырганыбызны, жюреги ауруйду да, кётюралмаз деп кьоркьгъандан. Окъуунда сунуп турады. «Къалай тура болур? «Сен этген аш артыкъ да татыулу кёрюнеди манга, амма», – деучю эди да, аны тапмай, ачдан къыйнала болур анасы кёрлюк. Ал кезиуде терк-терк бара туруучу эдинг. Энди уа тохтап къалгъанса, нек эсе да», – дегенлей, сагъына-сагъына турады. «Сен къайгъы этерча тюйюлдюле, ашлары-суулары – эркин, тынч-ырахат окъуп турадыла. Кесинг билесе, ишни къыстау кезиуюдю. Иш бир кесек селейгенлей, барыргъады акъылым», – дей, аллай-быллай сылтаула таба, кюнлени оздура барама.

Жашла кетгенли бери кюнлени санагъанлай тургъаным себепли, жангылмай айталлыкъма, ма толу беш ай озду, бир-эки деп. Къыйын аты барды да, эсимде туталмаучума, Москвадан узакъ болмагъан, нарат агъачны ичинде тумаланган бир элде къуллукъ этип башлагъанларын айтып жазгъан эдиле: «Тынчбыз, командирлерибиз да бизге игидиле. Тюрттю-мюрттю этген деген зат жокъду, ашыбыз-сууубуз эркинди», – деп. Аладан къагъыт алгъаным сайын, Жамийге окъуп, кёлюн кётюрюрге кюрешип турдум, алай бла аягъы юсюне болур эсе да деген умутда. Жашла ийген къагъытла, кертиси бла да, не иги дармандан да бек жаргъан эдиле. Бара-бара жюрегиме хошлукъ келген эди. Жамий да аздан аягъы юсюне бола башлагъан эди.

Алай айтханлыгъыма, сабийинги алып кетдиле эсе аллындан, закон бла белгили болжалда къыралгъа къуллукъ этерге борчу барды дегенни айтып, ол кезиуню ичинде сабийинг сеники тюйюлдю. Уруш баргъан къыралгъа неда бу аман заманда анда-мында къаугъала чыгъачыгъа тургъан жерлеге тюшмей, къыралны кесинде тынч-ырахат къуллукъ эте эсе, сабийинг юйюнде-къолунда тургъаннга, насыбынг тутханнга сана да къой. Биз да къошхан эдик кесибизни, ол жаны бла къарагъанда, насыбы тутханлагъа, охо, ол къурурукъ Афганнга жибермей, мында, Москва тийресинде тохтагъан эселе, алайдан хазна тепдирмезле деген хыйсапта...

Алайгъа жетгенлей Солтан тыкъыл болуп тохтады. Хуржунундан тёртгюл салынып тургъан къолан палатогун чыгъарды да, ашыкъмай жайып, жибиген кёзлерин кьургъакъсыта:

– Хапаргъа болуп, тыйып турама сени, къызым, айып этме. Кесинги юйюнгю ауурлугъу да жетеди санга, биз къошакъ болмасакъ да, – деди. – Башханы бир тюрлю жарсыуу, къайгъысы болмагъанча, къуру да кесини къаранчхасын къагъып, ёз къайгъысыны аууна тюшюп тургъанны сюймегенме ёмюрюмде. Бюгюн а, кёресе, кесим тюшюп къалгъанма анга, губу аугъа тюшген гебенец кибик болуп...

– Охо, бара барайым, аппа. Биз былайда бир юй кибик жашайбыз. Жашлай келген эдим бери, кесинг кёргенсе, жашаудан, юй тутхандан хазна ангылауум болмай. Кёп тырман да эшите келгенме аны ючюн. Жастыгъымы жибитип чыкьгъан кечелерим да аз болмагъандыла. Алай алагъа тёзгенме, тюрттюню да кётюргенме, сизни ахшылыгъыгъыздан. Хау, алайды, аппа. Сени бла ыннаны мангъалай жарыкылыгъыгъыз, ариу сёзлеригиз, насыатыгъыз берип тургъандыла манга тёзюмлюк, сабыр-

лыкь да. Сизни бир биригизге, чыран суууча, таза суймеклигизден, адамгъа не жаны бла да себеплик этерге, эс тапдырыгъа итингенлей тургъаныгъыздан юлгю алыргъа насыбым тутханына къууанганлай жашайма. Аллах сизге мындан ары да узакъ ёмюр берип, ол насыбымы алмасын деп, тилек этгенлей турама къуру да.

Ариубат, ыннасыны къойнунда къалкъып къалгъан Таукъанны бетчигине суйюмлю къарап, уятып къоймайым дегенча, шош-шош атлай, акъырын чыгъып кетди. Ол кетгенден сора, алыкъа кюн толу батмагъан эсе да, юйню ичи къарангы болгъанча кёрюндю. «Кёк жарып ушайды да», – деп, ишекли бола, терезеден тышына къарады да, чыракъны жандырды. Къызып тургъан печеге отунла атып, уянып къалмасын деп, алаша шинтикде къымсыз олтуруп тургъан Холамлыны къолундан акъырын алып, сабийни жерине жатдырды. Сора, аны шош жукъугъа батылып тургъан бетчигине къарагъанлай, ундурукъ аллында танг кесекни сюелгенден сора: «Бу дуниягъа келе келгенлей, ата-ана жылыуундан айырылгъан бу ёксюз жанны аягъы юсюне салып, адам этип, жамауатха къошхунчу дери жашаргъа Аллах насып этерми бизге?» – деп сорду кеси кесине. «Не хазна, жашау къыйындан-къыйын, тынгысыздан-тынгысыз бола баргъан заманды. Анда-мында къаугъала чыгъа-чыгъа турадыла. Ала, бара-бара бирге къошулсала, жауун суучукъла жыйыла келип уллу ырхыгъа айланганча, дунияны уллу ёртеннге алдырырла деп, къоркъама»...

Аллай шургулу сагъышлагъа кетип, аягъы юсюнде кёп сюелди Солтан, тобукъларыны аууругъанларын да унутуп. Болсада кёзю къыймады кетип къалыргъа, бу татлы жукълап тургъан туудукъчугъун къоюп. Ундуругъуну аягъына чёкдю да, къол аязы бла ауругъан тобукъларын кезиу-кезиу сылай, бу арт кезиуледе ахыры да тынчайтмай, башын урчукъ кибик айландырып тургъан сагъышларына батылды жангыдан. Ала, киногъа къарагъан кибик, акъылына биринден сора бири келип, эм ахырында Асыугъа бла Зуфаргъа жетдиле.

Ала бла бирге нек эсе да аны эсине жаш заманында бир тюбешиу тюшюп къалды. Ол кюн, жууукъ къоншусу болуп къалмай, бирге ёсген, бир бирден айырылмай, тюз туугъан къарындашлача, бирге бола, билеклик эте келген татлы тенги Адыл да нёгери болуп, Нальчикни уллу базарыны къабакъ эшигинден чыгъып келе эдиле. Къабакъдан тышына атлагъанлай, бир къара шинли къаражаулукъ, узунетек алаша къатынчыкъ, къара жин кибик, алларын тыйып тохтамаймыды: «Касатик, давай погадаю», – деп, Солтанны къолундан тутуп, жиберлик туююлме, мен айтханны этмесенг дегенча. «Атангдан да уста билеме мен болгъанны, боллугъун да», – деп ойлай, къатындан къутулур сылтау излей: «Денег нету, нету денег!», – дей, къолун андан айырыргъа кюрешди. Чыган къатын а Солтанны къолун бошлар акъылда туююлдо – бютюн къаты къысып, бетине къадалып къараргъа къалды. Ол такыйкъада Солтан къолун артха тартханын къойду, не сюе эсенг да эт, аман сагъатлы бол дегенча, не этгенин да билмей, бой салып, шошайып тохтады. «Озолоти ручку» – деди къатын. Солтан, жан хуржунундан чыгъарып, къатынны къол аязына къызыл тюенни, кетип иш къалмасын, маржа, дегенча,

муштухул салды. Чыганлы кьатынны обурлугъу Адылны да кьымылда-мазча этген болур эди ансы, кьой-кьал дегени болмай, не бла бошаллыкь болур бу ишни ахыры дегенча, сагъышлы болуп, биле-билмез ышармиш эте, сир болгъанлай сюеледи.

– Кьол аязынгы тутчу бери, – деди чыганлы кьатын, Солтанны кьолун кесине тарта. – Сен юйдегили болгъанлы алай кёп заман озмагъанды, туура юч ай да болмайды, – деди кьатын.

– Алайды, – деди Солтан, кьайдан билди бу аны деп ойлай, кесини кьол аязына сейирсинип кьарай.

– Сьюгенинги тапханса, аны бла насыбынг тутханды...

– Хау, алайды.

– Аны бла кьыркь жыл жашарыкъса. Алай, букьдурмай айтайым, ёмюрюгюз тынчлыкь бла ётерик тьойюлдо. Сабийигиз да боллукь тьойюлдо...

Анымы эшитди Солтан, андан ары да бир затла айтыргъа ауузун ача тебиреген кьатынны сермеп билегинден тутду да:

– Сен кьаллайла жаншай тураса, нала?! Кьайдан билесе сен тамбла кимни кьалай боллугъун? Андан башха хапар айталлыкь тьойюл эсенг, кьайтар бери ахчамы! – деп, кьысып тохтады.

– Мен сени кьол аязынгда кёргеними айтханма. Сени кьууандырып зат кёрмегенме кьол аязынгы ызлыкьларында. Сора менде не терслик барды! – деп, чыган кьатын ачыкъдан жиляргъа кьалды.

– Барма кьой муну, не кьаты болуп тураса. Терслик анда тьойюлдо, кесибиздеди, – деди Адыл. – Тохтай турмай, кетип кьалсакь боллукь эди.

– Кьып-кьызыл тюменчигими, ма сени болсун деп, ыспас-бюсюреу болмай, кьапдырыпмы кьоярыкъма сора бу обургъа? – деп сорду Солтан, аугъа тюшген кёгюрчюн кирик, кьутулургъа адыргы эте, сынсып, жилимсырап, тартына тургъан кьатынны билегинден кьаты тутханлай.

– Ол кьызыл тюменчигинг буюрулгъан болмаз эди санга. Аз жерде аз кьыйыныбыз кьалмагъанды. Ала бары да жыйылып турсала эди, бакы бай болуп кьалыр эдик. Жибер, шагъырей адам кёрсе, айып этер, бир кьарамедра чыганлы кьатынны билегине жабышып тура эдиле дер, хапарыбызны жаяр. Сёз а, кесинг билгенден, эркинге кьутулса, сахиник желни аллында барады, тюрлене, кьошула, башха тюрлю магъана ала. Аны себепли, айыпха кьалгъандан эсе, барма кьой, аман сагъатлы болсун.

Нёгери алай айтхандан сора, кьаты болмады Солтан, чыганлы кьатынны кьолун бошлады. Ол да, эркин болгъанлай, эрлай кьабакь таба жумулуп, узун этеклери букьуну кётюре, халкъны кьалынына ташайып кетди.

Насыбына, чыган кьатын айтханча болмагъан эди – жаш туугъан эди Солтаннга. Асыу атагъан эдиле кесине да, асыулукь бере жашасын атасыны бла анасыны жүреклерине, элине, кьыралына, жарагъан киши болсун деп, тилек эте.

Кьууанчына чек жокь эди Солтанны, кьуу тюзде жангыз сюелген чёп башча, кьуу болуп, кьуру болуп кьалмагъаны ючюн. Жарагъ-

ан ючлю бугъа союп, сау элни жыйып, той этген эди. Къобуз тартыула, къарсла, жырчыланы ариу макъамлары, элни къуршалагъан къаяладан артха къайтып, тойну, къууанчны битеу ауузгъа эшитдиргенча эте эдиле.

Той да, къууанч да тохтап, эл шошайгъандан сора, Солтан шахаргъа энерге акъыл этди, ол обурну табып, ётюрюгюн къолуна тутдуруп умут-да. Адылгъа да билдирди шахаргъа энерге умут этгенин.

– Не жумушунг барды шахарда? – деп сорду Адыл.

– Ол хайырсызгъа, чыганлы къатыннга дейме, тюбеп, кёзюне-кёзюне тебинирек эдим, ёппе-ётюрюк айтып, ахчамы къымып кетгени ючюн, – деди Солтан нёгерине, не айтырыкъ болур дегенча, соруулу къарап.

– Къарайма да, къызыл тюменчикни унуталмайса, – деди Адыл, ышармиш эте.

– Къой, къой, аз тюменлерим кетмегендиле суугъа, баш иги ишле-мегенини хатасындан. Ол да аладан бири эди, от тёбеси болсун. «Энди уа не айтырыкъса?» – деп, сабийни суратын ол обурну кёзюне тутарыкъ эдим. Андан сора, хош боллукъ эди жүрегим.

– Ол хыйла билген къатынды, ёмюрю алдау бла жашагъан, юйюрюн-юйдегисин аны бла кечиндирген. Тюбесенг, энтта этер обурлугъун, дагъыда бир къызыл тюменчигинг аны къолуна къалай тюшгенин билмей къалырса тейри, шуёхум, – деди Адыл. – Шахаргъа бошдан энип, сууукъ сырадан тарта, эрикгенибизни кетерип къайтайыкъ дей эсенг, Аллах-Аллах.

– Ол айтхан болуп, чирчиксиз къалмагъаныма къуунгандан айта турама ансы, ай башындан сагъына, артыкъ тартынган жерим жокъду шахаргъа, кёрмеген, танымагъан жерибиз туююлдо. Шахарда элдеча болмагъанын, жашагъан жерин, тукъумун билмесенг, излеген адамынгы тапхан къыйын болгъанын билеме, адыргыдан жаншай тургъанлыгъымды ансы.

– Неди сени алай адыргы этдирген? – деп сорду Адыл.

– Жашны аскерге ашыргъаныбызны билесе. Жюреги ауруйду да, бир палах болуп къалыр деп къоркъгъандан, Холамлыгъа айтмагъанма. Окъууунда сунуп турады. Алгъа артыкъ къаты болмай тургъанды. Энди уа тынчлыгъымы алып тебирегенди. «Асыу анча айны кёзюнде келмей, кёрюнмей нек турады? Мындан шахаргъа алай узакъ туююл ушайды да, барып, хапарын нек билмейсе? Бир чырмыкъгъа тюбеп турады ансы, аллай бир заманны турлукъ туююл эди», – деп, сормагъан, жилимагъан кюню жокъду.

Къалай-алай болса да, Солтан Холамлыны жүрегин жапсарыр сёзле таба: «Не боллукъ сунаса, сени кёлонг балангда болгъанлыкъгъа, бала кёлоу къайда да болур, аны бир Аллахдан сора киши да билмейди», – дей, тынчайта турду. Аллай сылтаулары терк-терк айта тургъандан туююл эсе, артдан-артха кеси айтханнга Солтан кеси ийнанып, эндиге дери жүрегин ачытып, жукъсуз этип тургъан къайгъылы сагъышланы иги къууумла хорлап тебиреген эдиле – Аллахха жаным къурман болсун, жашла тынч-ырахатдыла, болжаллары бошалгъынчы алайда тур-

сала, кьайгы этер кереги жокьду деген кьууумла. Аллаи кюнлеринде Солтаннга жангы кьарыу кьошулганча болуп, юйде не ауур ишни да кьарап кьарагьынчы тамам этип кьояды, кьарыуу санларына сыйынмай тургьан жаш адамча.

Не медет, артыкь кёпге бармайдыла иги кьууумла, эртте жаз башында, кьыш сууукь бла жаз жылыу бийлик ючюн талаша, хауаны тюрлендире, бирде бурдум эте, бирде жауун жауа тургьан кезиудеча, тюрлене-тюрлене турадыла, тутхучсуздула, кьайгылы сагьышлагьа хорлатып кьоядыла. Ала Солтанны жүрегин жангыдан бийлейдиле да, жукьусуз кечеле жангыдан башланадыла. Артыкьда бу ахыр эки айда жашладан кьагьыт келмей тургьан чакьда. Бир тюрлю хапар билмегени, ёчюле баргьан отха чыракь суу кьуйгьанча, жүрегинде ёчюле баргьан отну жангыдан ышыргьандыла да, Солтан тауусула билмеген кечелени кёз кьакьмай ашырып тебиреди.

«Охо да, кёпге тёзгенбиз, азгьада тёзербиз. Аллах айтса, кёп бармай жашладан хапар келир», – деп ойлай, жүрегине хошлукь берирге кюрешди, сора нек эсе да Мухарны ахыр кере келгени, аны бла этген ушагьыны ахыр сёзлери эсине тюшоуп кьалдыла. Мухар ауузун ачханлай окьуна чам жапдырып, тюнгюлтюп кьоймагьаны, хыралыкь этгени ючюн кеси кесине тырман эте: «Энди кьайтаргьы эди ол айтханларын, ичинде жаны бар эсе, тонун чюйре кийдирип, келгенин бла кетгенин бир этип жиберир эдим, хау, сен ёлмегин ансы, ол харип кеси орунуна кьоюп кетген жангызымы санга берип, тёрт мюйюшге кьарап кьаллыкь эдим кьартлыгьымда», – деди.

Ол жол а айталмагьан эди Солтан алай, кьалай эсе да армау кибики болуп, не хау, не угьай дерге сёз табалмай кьалган эди, Мухарны хар айтхан сёзюн тюзге санап. Адам болушун болушунлай айта эсе, анга алай тюйюлдю деп, даулашып, тюзню-терсни айырмай, кьаты болуп, аякь тиреп тургьанны не ыспаслыгьы барды. Алай ойлагьан эди Солтан ол заманда, тынгылап кьойгьаны да аны ючюн эди. Бир да, эки да айтма деп, сёзню чорт кесип кьояргьа кьыйын эди жашау талкьысы аяусуз ийлей кетип, замансыз кьарт этген адамгьа.

Эгей кетсенг, темир да бой салады, салта жетсе, не кьаты таш да жарылады. Адам а тёзеди, кётюреди, чыдайды, не кьыйын, не ныхытлы болса да, жашаудан тоймай, аны этегинден кьаты тутханлай барып турады, ахыр ууахтысы жетгинчи. Солтанны жолу да алай болгьанды. Терсликни кюйсюз арбасын тартыргьа, кьамичини ачы кюйдюргенин сынаргьа да тюшгенди. Анасын, алыкьа жерден айырылмагьан эгешчиклерин кеси кьолу бла кьара жерге басдырып, дууал гьыгыны оюла тургьан кьабыргьаларына кьарап да кьалгьанды.

Солтан, не бек кюреше эсе да жашагьан кьадарында аллай кюнлерин унутургьа, акьылындан ахыры да кетерип, юсюнден агып, женгилленирге, жүрек тынчлыкь, ырахатлыкь табып жашаргьа, не медет, болалмайды, басып тургьан таш ауурлукьну юсюнден аталмайды. Ма олду аны сакьалы бла тенг агьаргьан кьашларын бирге жетдиргенлей тургьан, тау ауузгьа туман кьондурмаучу сахеник кьызартхан уууртларынын сазгьа айландыргьан.

Бу арт кезиуде атасы Алибек да эсинден кетмейди Солтанны нек эсе да. Андан туююл эсе, тюшюнде кёрюп чыкыгъанды озгъан кече. Тейри ахшыгъа жораласын ансы, дуппуру-чунгуру болмагъан тюз аулакны бара тургъанча болады да, къайры, не жумуш бла баргъанындан хапары жокъду, бир жерлеге келе келгенинлей, жер жарылып, кенгге кетип, бир терен къарангы чатны башындан къарап къалады. Аны теренинден а: «Ой адамла, болушугъуз, бизни мындан чыгъарыгъыз!» – деген ауазла эшитилгенча боладыла. Солтан къулакъ салады. Атасыны ауазын эшитгенча болады да, жүрегине къоркъуу кирип: «Бусагъат, бусагъат... Къоркъма, мен мындама, бусагъат чыгъарама!» – деп, къарангыгъа ташайып кетеди. Анда уа, башындан къарагъанча болмай, къудуретге жапжарыкъ кюн тийипди. Терекле, къурмач чартлагъанча, къалын чагъыпдыла. Бал чибинле, чакыгъан тереклеге басынып, тегерекни зууулдагъан тауушха алдырып, гюлден-гюлге кече, аяусуз бал кыядыла. Къанатлыла да, кюн жарыгына, къудуретни жашнагъанына къууана, кеп тюрюл тилледе жырлайдыла.

Бу ариулукыгъа, тамашалыкыгъа кетип акылы, Солтан бу терен чатха нек тюшгенин унутуп къойгъанча окъуна болады. Тегерек-башха къарайды, абери кёрмейди, адам ауазын да эшитмейди. «Таууш чатны теренинден чыкыгъан сунуп, жангылгъанмы этдим, ярабий», – деп ойлай, артха бурулургъа да бир тебиреди. Ол чакъда алашаны келген къара тютюн кюнню бетин жапды да, чатны **къапша къарангы** этип къойду. Ол а, узуннга созулгъан сыйдам этекге жыйылып, чыр-чыр эте, жан-жаныуарны ахын ала, жетген жерин кюйдюрюп, кюл-кёмюр этип келген ёртенни тютюню эди.

«Тунчукдурады бу мени, къарайма да», – деп, къоркъуп, Солтан, чатдан чыгъар акылда, келген жолуна бурулады да, эрлай ёрлеп, башына чыкъса, анда уа атасы бла жашы бир къара ташны юсюнде олтуруп тура эдиле. Асыуну бети, къоллары куюнюп, хыппил-хыппил болуп. Алибег' а, не жашын, не туудугъун кёрмей, аулакыгъа къарагъанлай олтурады.

«Не болгъанды санга, жашым? Бу жаханым отуна ким атханды сени, жарлы бала?» – деп сора, талай замандан бери кёрмей тургъан сабийинден тансыгъын ала, къолларын кенг жайып, къучакъларгъа ашыкъды. Алай Асыу бла Алибек жокъ болуп къалдыла, Солтан атасы бла жашы олтургъан сууукъ къара ташны къучакълап къалды.

Къоркъунуп уянды Солтан, жүреги асыры терк тепгенден, орунундан чыгыппы кетеди дерча чекге жетип. Турур акылда, жууургъанын юсюнден атды да, аякъларын ундурукъдан энишге салындырып, тюшю неге кёрюнгенини сагышын эте, бир ары, бир бери жоралай, сууукъсурап башлагъынчы дери олтурду. Алыкъа тангны атар умуту жокъду. Ауузну къарангы бийлепди. Анда-санда ит юрген, адакыа кычыргъан тунукъ тауушла эшитиледиле ансы, эл тынчайыпды.

Солтан къайтып жылы тешегине кирди, ырахат жукълап тургъан жеринде алайсызлай да жашы аскерде къуллукъ этерге кетген кюнден

бери тынчлыкь тапмагъан жюрегине жангыдан от салып, элгендирип уятхан къайгылы тюшюн унутур умутда. Сыртындан тюшюп, чырдыгъа къарагъанлай, иги кесек турду. Жукъу къайры эсе да думп болгъанды, къайтмазгъа ант этип кетген кибик. Амалсызындан, былай этип да бир кёрейим, Аллах болушуп, бир кесек кълккыр эсем а деп, кълбыргъагъа бурулуп, башын жууургъан тюбюне тумалады. Алай басдырылгъанлай турду бир ауукъну, жукъу аны жууургъан тюбюнде да излемезлигине ийнаннгынчы дери.

Болмаздан кългъанда, туруп кълыргъа къаст этип, биягъыча сыртындан тюшдю. Уянганлы бери да мыйысына тюйрелгенлей, кёз алындан кетмей, кълйта да келе, кълйта да кёрюне тургъан тюшюн унутурча амал излей келип, атасы Алибек тюшюп кълалды эсине. «Не манга, не Асыугъа къларамай, кёзлерин аламдан айырмай нек сюеле болур эди? Харип кеси менден ёпкелеген ишми эте болур эди. Угъай, ёлген адам сёлешмесе игиди, сёлешсе, игиге жораламайдыла». Алай ойлады да, Солтан кеси кесин жапсарды. Атасындан тансыгъын алалмай кългъанына жангыдан жарсыды, аны кълсха, жарсылуу кълдары эсине тюшдю да, мудах сагъышха кирди.

Нарт кълрыуу болгъан адам эди Алибек. «Алф Алибек» деучю эдиле кесине да эллилер, кълбултуп. Чалгъыны кезиунде гектарны аудуруп чыгъыучу эди солумай, жыйында алчыладан бири болуп. Бичени бла аугъан арбаны жангыз кётюрюп аягъы юсуне салгъаны да болгъанды. Бир жол, Тыкырлада, чалгъычы жыйын, зурнук сюрюуча, тизилип, тикни сёдегей тутуп чала тургъанлай, алайдан узакъ болмагъан малчы кълшдан бир жаш ёпке солуу этип жетеди да, колхозну кълнажини терен чатха кетгенин жарсып билдиреди. Арсарсыз тебирейди Алибек жашны биргесине. Келип кълараса, юйреннген ат бир жанындан башха жанына секирип ётерча тар чат эди, асыры теренден тюбю кёрюнмеген. Ма андан кётюрюп чыгъаргъан эди экижашар кълнажинни саппа-саулай.

Бир жолда уа сау гебенни кётюрген эди Алибек ёчешип. Кълш, кетмезге ант этген кибик, кълры бла, сууугъу бла узакъгъа созулгъан эди ол жыл. Жаз башыны келгенин сан этмеген сууукъла тутуп, кюн бетлени ачылыргъа, малланы халжарладан чыгъарыргъа кълймай тура эдиле. Анга кёре, элде бичен аз-аздан тауусула бара эди. Биченлери тауусулуп, мулхаргъа таянып, аппакайты болуп кългъанла да аз тюйюл эдиле. Таулуну уа, кесигиз билгенликден, малы ач болмасын ансы, кеси ач болгъанын тюкге санамайды. Ёмюрлени теренинден бери аны жашау тиричилигинде бола келгени да алайды.

Алибек да кългъан эди ол жыл бичен тарлыгъына. Эрттен сайын кёкге умутлу кълрай, Аллахдан тилек эте, мулхар бла кечиндире турду малны ауукъ заманны, ол дыккы тауусулгъунчу, кюн ачылыр эсе уа деген ышаныулукъда. Кълрны уа эрир акъллы жокъду, тар ауузгъа туман кълндурмаучу сахиник аны жанлы болгъанды да бу жол, сууугъу бла сымарлагъанлай, кълбырчакъландыргъанлай турады. Жаз башын не айтаса, кълш айлада окъуна эл малын кечиндириучю кюн бетлени къллын кълр жабып тургъаны да ол сахиникни, кетерге унамай, аякъ тиреп тургъаныны хатасынданды.

Биле эди Алибек ол адыргы мулхар да кёпге жетмезлигин. Эл эрт-теден сакълагъан самал жел, бу хайырсызны къыстап, кюн бетледе къауданны ачмаса, бу къысха кюнледе халжар башланы чачаргъа тюшеригин да. Алайгъа къалгъандан а Аллах сакъласын. Ёмюрюнде Огъары элни адамын адыргыгъа къойгъан аллай кезиулени кёре келген кишиди Алибек.

Къара танымаса да, кесини заманына кёре энди боллукъну кёре билген, ангылаулу адам эди. Огъары элде колхоз къуралгъанда, ол бар малын арагъа сёз айтдырмай къошхан эди, энди кеси кесибизге ие болайыкъ, бирлеге жалчы-жалынчакъ болуп турмай дегенни айтып. Къолунда сенек туталгъан болуп, юйюрюн да чыгъаргъан эди ара ишге.

Эсли адам къадарында, жангы власть жарлыланы власты, тенгликни, тюзлюкню жакъчысы болгъанын кёре билген эди. Аны ючюн эди жаны-къаны бла берилгени ара ишге. Сёзю, юлгюсю бла да ангылата эди ол эллилерине бирликни, биригип, мюлк жюрютююню онглулугъун. Сабанчы къошха, колхозну бек жууаплы бёлюмюне тамата этип салгъанлары да аны ючюн эди. Уруш аллы жыллада районда, саулай республикада да огъары элчиле социалист эришиуде биринчи жерни алып тургъан эселе, ол Алибек кибик тюз ниетли адамла башчылыкъ этгенлерини себбинден болгъанына не сёз.

«Жаратылгъан кюнюнден бюгюнлеге дери, мюлкюбюзню байыкъдырыр ючюн, юйюбюзге жыйылмай, къазауат этип кюрешдик. Анга кюч-къарыу да бердик, махтаулу да этдик. Энди бу къыйын кюнюбюзде ол болушургъа, таянчакълыкъ этерге керек тюйюлмюдю кесини колхозчуларына, жетишмегенлерине къараргъа?» – деп ойлады Алибек. Аллай акъылгъа келгенлей, унутуп иш къоймайым дегенча, ашыгъышлы болду да, мюлкню саулукъ ийнеклери тургъан фермасына тебиреди.

Анга уа Алибекни антлы тенги Хашим таматалыкъ эте эди. Жарыкъ тюбеди ол тенгине, жылы саламлашды. Оюнну, чамны суйген адам болгъаны ючюн, эллилери «Чамчы Хашим» деучюдюле, къубултуп. Аны соргъан ким болса да: «Чамчы Хашимними» излейсиз», – демей къоймаучудула, бу гитче тау элчикде Хашимле бир кёп болгъан кибик.

Къонакъ не кёп олтурса да, нек келгенин соргъан төре болмагъанды таулада. Алибек да тейри-ахшылыкъдан, саулукъ-эсенликден хапар алгъандан ары барыргъа ашыкъмайды. Тамакълагъа баргъан уллу жолну тюбюндеди ферма. Алибек ары бурулгъанлай окъуна билген эди Хашим ол бери нек келгенин, сорургъа иймекленип тура эди ансы.

– Къарайма да, Абулла улу, сени бери таматагъа эртте салыргъа керек эди, – деди Алибек, төгерекеге-башха кёз жетдире. – Мындагъы тазалыкъгъа бюсюредим. Кёплени мал орунларында да кёрлюк тюйюлсе мында болгъан тазалыкъны. Маладес, жаша! Кёзюнге къарап айтханым ючюн кёлюнге башха келмесин, кёзбау этген сунма. Мен аллайны суймегеними билесе.

– Сау бол, Алибек. Къолдан келгенни этебиз ортагъа, андан сора къалтагъа дегенлей, – деди Хашим, тенгини махтагъаны хычыуун тийгенин букъдурмай. – Кёзбауну, кокаланыуну кёрюп болмагъанынгы сен туугъунчу да биле эдим, шуёхум...

– Ант жетмесин санга, ойнагъанынгы бир да кьоймайса. Мен сенден алты айгъа тамата ушайма да, – деди Алибек, тенгине суююмлю къарап.

– Келгенинг бошдан болмагъанын кёрюп турама. Айт не керек эсе да, санга бойнум къылдан иничгеди, къарындашым.

– Ай Аллах ыразы болсун. Ол айтханынг да барды жараулу ат багъасы. Тюзсе, соза туруп кереги жокъду. Таулуну жаны бла малы бир болгъанын билесе, шуёхум. Мал ач кьалгъандан эсе, кеси ушхууурсуз кьалса сюеди ол. Мен да ушхуууруму унутуп турама, мал ашым тауусулуп. Ийнансанг, халжар башына узалып тебирегенме сенек бла, амалсыздан. Ышанып, келгеними хыйсабы да олду, сен бир амал этерсе деп.

– Биченни кыыстау заманында шахаргъа терк-терк энерге кьалгъанынг татыгъанды дейме, жангылмай эсем.

– Жангылмайса. Мени чола кьалдыргъан ол жюрюу болгъанды. Пабеска келсе, бармай бир кёр.

– Билеме-билеме. Бош ойнап айта тургъанлыгъымды ансы, – деди Хашим, нёгерини инбашына кьолун салып, ариу ышара. Ызы бла, кьалай болсун сора дегенча, Алибек бир кесекни сагъышлы къарагъанлай турду да: – Абулла улу бек кьаты эсертгенди, менден кьагъыт болмай, ким болса да, бир чёп берме деп. Тенг тенгнге тюбесе, кюн тохтап кьарайды дейдиле, бир бир ауузларына тюкюрюп ёсген тенгле бир бирлерине билеклик эталлыкъ болурламы деп. Ол себепден кьагъыт сурай турлугъум жокъду сенден, председатель кыыстап кьоярыкъ эсе да. Ол кыйырда алаша гебенни кёресе да, башындан бир сенек аууз алыннганды да, андан алаша кёрюнеди ансы, хазна тийилмегенди. Ма андан эталгъанынг сеникиди, – деди туурасындан Хашим.

– Эталгъанынг сенидими дейсе? Айтханынгдан кьайтырыкъ туюлсе да? – деп, кьатлап-кьатлап сорду Алибек.

Алибекни гынттысын ангылады Хашим. «Гебенни кётюрюп кетергеди умуту хайырсызны», – деп ойлады да.

– Иги олтургъан лыппыр гебенди, дингилге кючден сыйындырып келтиргендиле, – деди. Ол Хашимни «Сен аны хазна кётюр, шуёхум», – дегенлиги эди.

– Ма ол иги олтургъан гебенинги кётюрюп кетсем, не айтырыкъса? – деп дагъыда сорду Алибек, хыйла кюлюмсюрей.

– Аны кётюралгъан эт ансы, аны ючюн сюдлюк-кьоллукъ этерик эселе да, дагъыда бир гебен берирге ант этеме, – деп, арсарсыз сёз берди Хашим.

Огъары элде къарыуу бла Алибекге жетген болмагъанын биледи Хашим. Биченни заманында Алибек гектарны кыйналмай аудуруп кетиуюсюне кёп кере шагъат болгъанды, чалгъычы жыйыннга кьошулуп ишлеучю заманында. Алибек жыйынны аллында кьалын дуру тюшюре, чалгъысын «жырлатып» женгил баргъанына сукъланып къарай, ызындан жетерге кёп кере кезеннгенди Хашим, алай, не бек кюрешген эсе да, жууукъ окъуна баралмагъанды.

Болсада ийнаныргъы келмей эди Хашимни Алибек гебенни кётюраллыгъына. «Гашиперт болгъан – бир, гебенни кётюрген – башха», –

дей эди ол кеси акъылында.

– Алай эсе, иги жаш кибик, узун къурукъ келтирчи, табарыкъ эсенг, гебенни кётюрюп, тюрбюне жип атаргъа керек боллукъду, – деди Алибек, нёгери анга ийнанмай къарагъанын кёрюп.

Хашим кёп мычымай узун къурукъ алып келди. Алибек къурукъну гебенни тюрбю бла ётдюрдю да, къыйырын инбашына салып, ёрге кётюрдю. Хашим жипни атып, гебенни ары жанындан тартып алырча этди. Алибек гебенни эки жанындан эки жип ётдюрюп, Хашимни да болушдуруп, кючюнден келгенича тартды. Ызы бла, айыплы болуп къалмагъы эдим дегенча, гебенни тегерегине сагъышлы айланып чыкъды. Сора Хашимге:

– Этген ахшылыгъынг ахшылыкъды, шуёхум. Энди бу гыстыны ёрге сюерге болуш да, тюрбюне кирейим, – деди Алибек, – аркъасын гебеннге жарашдыра.

Хашим, къурукъну сугъуп, гебен гыстыны аз ёрге кётюргенлей, Алибек, эрлай тюрбюне кирип, аркъасын жарашдырды да, эки жипни да инбашларындан ётдюрюп, гебенни жерден айырды. Тюрбюнде адам болгъаны кёрюнмей, гебен кеси аллына баргъанча кёрюнюп, ферманы къабакъ эшиги таба акъырын тебиреди. Ол кезиуде кеси аллына шош бара тургъан гебенни кёрген адам болса, кёзлерине ийнанмай, къоркъуп къачаргъа боллукъ эди алайдан.

Алайды. Гебенни биреу кётюрюп барады дерик туйюл эди аны кёрген адам. Хашим окъуна, ауаралы болуп, ызындан къарап къалгъан эди, кёре тургъанына ийнаныргъы келмей, кёзлерин терк-терк ууа, керти окъуна, гебеннге жан кирип, кесими барады, эки жанына ууакъ-ууакъ жантая, дей, ишекли болуп, энишге ийилип, бир-эки кере да къарагъанды. Гебен къабакъгъа жетеди энди дегенде, чапды Хашим ызындан, эс жыйып.

– Тохта, энди кёрдюм сени къарыуунг жетеригин. Мындан ары жиберлик туйюлме, – деп, кёкюрегин салып, гебенни аллын тыйып тохтады Хашим.

Ферма башчы алай этеригин, эл кёре тургъанлай, анга сау гебенни кётюртюрп жибермезлигин алгъадан билген Алибек, аман акъылгъа кирип, чыкъмай тохтасам а, не этерик болур деп, чыгъаргъа ашыкъмай, тынгылауну салып биразны турду.

– Чыкъ бери, гебен тюрбюне кирип турма да, гылыу кибик, – деди Хашим, иги эшитдирейим дегенча, энишге ийилип сёлеше.

– «Омакъ сёзден эсе керти сёз игиди», – деп, бурунгулула бошдан айта болмаз эдиле. Кесими бир сынаым дегенлигим эди ансы, бу такъыр кезиуде эл кёзюнде гебенни кётюртюрп жибермезлигинги биле эдим, Аллахны бирлигин билгенча, шуёхум, – деди Алибек, гебен къысымны тюрбюнден башын къаратып, нёгерине ышармиш этип къарай. – Абулла улу билсе бу этгенибизни, ючаякъ атха миндирип, жети таудан аудуруп экибизни да. Мени хатамдан санга сёз жетерин да суймейме. Андан эсе, чёпсюз да, малсыз да къалсам игиди башыма, кесиме тап болсун деп, тенгими, элими отха сукъгъандан эсе. Ол себепден, къарындашым, гебенни къайтарып жерине салайыкъ.

– Борсукъ тешигинден къарагъанлай, башынгы гебен тюбюнден къаратып турма да, бери чыкъ, белинги тюзет. Андан сора этербиз аны оноуун, Абулла улу жети угъай, тогъуз таудан аудурлукъ эсе да, – деди Хашим.

Алибек гебен тюбюнден сыпдырылып чыкъды да, юсюн-башын къагъып, энди айтырыгъын бармыды дегенча, Хашимге соруулу къарап тохтады.

– Бош сымарлай тураса кесинги, муну тюбюне энтта да кирлик эсенг, – деди Хашим, кезлерин кысаракъ этип, хыйла кюлюмсюрей.

– Ол айтханынг да барды, шуёхум. Биягъыча кетюраракъ этчи, ётген-сётген кёргюнчю, жерине тапдырайыкъ, – деди Алибек, аркъасын гебен гыстыгъа жарашдыра. – Аман кез кёргенден Аллах сакъласын, мычымай жетдирип гепоугъа.

– Санга аны жангъдан кетюрте турмайма. Жашла келликдиле, алагъа жыйышдыртырма, – деди Хашим умут этдирмеген халда.

– Абулла улу ахырында былайгъа керти оноучу тапханына энди толу ийнандым, – деди Алибек: «Бу чымырдан гебенни унут, сенек аууз окъуна хазна алалгъын», – деп ойлай.

Ёпкелеген а этмеди Алибек, алай болгъанына къууанып окъуна кълды. Хашимни башын отха салгъанны къой, аягъы чёпге абынырын окъуна суймей эди ол.

– Тейри, жаш, Хожаны хапарын эсеме тюшюрдюнг бу жол а, – деди Алибек, кюлюмсюреп.

– Айт, маржа. Аны хапарларына тынгыларгъа бек суйюучюме, – деди Хашим, тенгини ёпкелемегенине къууана.

– Бир узакъ жолоучулукъдан келе болады Хожа. Кюн ахырзаман иссиди. Жаны болгъанны, болмагъанны да мугурайтханды, къабырчакъла-ныр чекге жетдиргенди. Аллаи иссиликде саплыкъ, ачлыкъ да кысып, аякъларын кючден-бутдан суйреп келе тургъанлай, Аллах сен болуш деп, тилек эте, ай сурат кибики тёп-тёгерек, асыры тазадан кём-кём кёлге тюбеп къалады. Кёлню төгерегинде жап жашил кырдык ёсюпдю, ортасында уа баппушла жюзюп айланадыла.

Сукъланып иги кесек къарап турду баппушлагъа Хожа: «Ах ана-сыны, бусагъатда аллыма тюшюп кълса эди аладан бири, бек семизи, кып-кызыл къуурулуп, этин ашап, шорпасын ичип, дуня зауукъ-лугъун аллыкъ эдим», – деп ойлай. Сора артмагъындан къатхан гирях-ны чыгъарып, кыйырындан сындыра да, суугъа жетдире, баппушладан кезлерин айырмагъанлай, ашап тебирегенди. Хожаны алай къужур ашай тургъанын алайтын озуп баргъан биреулен кёргенди да:

– Хожа, неди бу эте тургъанынг? – деп, сейир этип соргъанды.

– Семиз баппушдан тоюп, энди аны шорпасы бла гыржын ашай тура-рама, – дегенди Хожа.

– Аллаиын, кенген тутдуруп къойдунг сен да, шуёхум, – деди Алибек, Хашимни кюлуун тутуп, кетерге тебирей. – Сау бол, эрикгенибизни да кетердик, бир бирден тансыгъыбызны да алдыкъ.

Хашим, ауузунда къуууту болгъанча, тынгылагъанлай, хыйла кюлюмсюреун эте, Алибекни къабакъгъа дери ашырды. Дагъыда бир

бир кьолларын тутуп, жылы саламлашдыла тенгле. Алибек кьабакьдан орамгъа чыкъды дегенде:

– Чырмылтын болуп кьалма, маржа. Солуй-солуй бар, – деп сёлешди Хашим ызындан.

– Аны ючюн аз да жарсыма, шуёхум, энди уа бек женгил этгенсе жүгюмю, – деди Алибек, артха бурулуп, ойнагъанны ангылагъан жаш болгъанын билдире.

Алайдан айырылгъанлай, алгъа ююю таба бурулургъа да бир тебиреди Алибек, жол айырылгъаннга жетгенинде. Бираз мычыгъан да этди, экили болуп. «Тейри, кьурлай кьайтхандан хайыр болмаз. Андан эсе бу кьызыууум бла барып, Абулла улуну кесинден кьагъыт алып, Хашимни сылтаусуз этейим», – деп ойлады да, тири атлай, правлен таба тебиреди.

Юююню босагъасындан сол аягъы бла атлап чыкъгъан болур эди ансы, мында да болмады Алибекни иши. Тамата ары-бери кетип кьалгъынчы деп, алгъадан келип сакълагъанла айтхандан, Абулла улу районнга ашыгъып эди да, кеч кьала турама, тамбла келирсиз деп, портфелин да кьолтукъгъа уруп, фэтонуну ашыгъыш-бушугъуш олтуруп кетди.

Тамбла да табылырмы, Аллах биледи, дей, ишекли бола, правленнге келгенле, танг аласы бла туруп, бери не ючюн эннгенлерин бир бирлерине ачыкъ айта эдиле – барысын да тынчлыкъсыз этген бичен эди.

Бир бир жүреклерин жапсарыр, тынчайтыр ючюн айта тура эдиле ансы, правленнге нек келгенлерин сормай да биле эдиле былайгъа жыйылгъанла. Таулуну бичен кьайгъысы жыл узунуна да кетмеучюду. Бу жаз башы уа аны бютнонда жукъусуз этгенди. Аны бла кьалмай, жашау тынчлыгъын алып кьойгъан ауруу кирик, аллай бир зат болгъанды, кьытлыкъны аланла бу тарлагъа сугъулгъанлы бери озгъан кёп ёмюрлени юслеринден артылмай, кесин унуттурмай, жүрек сабырлыкъ бермей тургъан аурууду.

Ма ол тукъум кьайгъыда айлана, заманы бошуна кетгенине жарсый, кюнню багъырбет табагъы кьарабет чукуйну бурунуна илинип, арымы тёнгерейим огъесе былайда бир кесекми мычыйым дегенча, билине-билине тез тепчий тургъан кезиуюнде жыйылды Алибек юююне. Аягъы юсюнде кёп тургъандан арып-талып, ауур атлай, сехлеге жетгенинде, эм алгъа кёзю мал оруну аллында гебен гыстыгъа илинди да, ангылады Хашим аны, чам эте, женгиллетип бошдан ашырмагъанын. Алгъа кьууанды мал ашны кьайгъысы бошалгъанына. Ызы бла жүрегине кьаллай эсе да бир тюрлю кьоркьуу келди да, кьууанганын унуттурду – биченни хапары Абулла улуна, андан ары окьуна жетерге боллугъуну кьоркьууу.

Абулла улуна жетгени бла кьалса – бек ахшы. Тунчукьдуруп кьояргъа да болур, колхозда уллу кьыйыны болгъанын базманнга салып. Кьагъыды, сакъды, алай ангылагъан, халны билген башчыды. Алай кьоркьуу башхады, уллу кьоркьуу. Не кёребиз да, кимни абындырабыз деп, андан башха кьайгъылары, ишлери болмагъанла да бардыла – кьызылгагъаланы тасхачылары. Былай да былай, ма бу адамла колхозну ырысхысына кьол жетдиредиле, аны бла ара мюлкню тозурагырга кьорешедиле, алай эсе, ала кьурала тургъан жангы жашауну душманларыдыла деп, иги да

семиртип, гепоугъа жетдирселе, ма анда боллукъду иш. Аллай къагъыт тюшсюн къолларына ансы, къарамазла къызылжагъала ортагъа салгъан къыйынынга, махталгъанынга. Соруу-оруу эте турмазла, кѣзкѣрмезге ашырып жиберирле, сибирлик этип. Муну терслиги жокъду деп, сени акълап сѣлешир адам чыкъмаз, базынып, кеси башына къоркъмай.

Не жашырлыгъы барды, жетдириучюле уа бар эдиле Огъары элде. Кокуйну юйюрюн гунч этгенле ала туйюлмю эдиле? Ёмюрюн жалчылыкъда ашырып, айла-жылла бла жылы тѣшекге кирмей, малла бла бирге къалып тургъан, кеси да мал кибик болуп къалгъан бир къарангы кишини, малын ортагъа алгъан бла къалмай, кулакга чыгъарып, кеси къолу бла ишлеген эки къатлы таш юйюн, сыйырып, юйюрюн, хапчугун да орамгъа атып къойгъан эдиле. Аллай артыкълыкъны кѣрген тийре адамы, эллилери, гепоуладан къоркъуп, тышына атылып къалгъанланы жапсарыргъа, болушургъа амал тапмай, кенгден къарап, сытыла эдиле. Аны бла да тынмагъан эдиле къызылжагъала, Кокуйну кесин, жашлары Мазанны бла Ишиуну тутуп кетген эдиле.

Таматасы эди Мазан Кокуйну, онсегиз жылы болгъан узун бойлу, кенг жауурунлу жилтинкѣз жаш эди, атасыны биринчи таянчагъы. Онбешжыллыгъындан бери колхозда арбачы болуп тургъанды, ат сюрюп, арт кезиуде уа ишчи атлагъа къарай эди. Ат къорада ишлеген бла къалмай, Мазан, ингир сайын ликбезге жюрюп, къара танып башлагъан эди. Мал дохтур болургъа эди мураты. Ишиуну уа алыкъа оналты жылы да болмагъан эди.

Тюрме дерча да туйюл эди ол, къарангы, мылы, мугут ийисли терен подвал эди – гепоуну эки къатлы межамыны туюю. Ауур темир эшиги, ачылгъаны бла этилгени сайын, жаны болгъанны титирете эди, узалып къол бла жеталмазлыкъ бийикде эки тѣгерек терезечиги уку кѣзлеге ушай эдиле. Ичи адамдан тыкъ эди бу къарангы дуняны. Бери келтирип нек атханларын билген жокъ, сынсыгъан, улугъан да жокъ. Аллай бир армаулукъдадыла аны жесирлери. Къуруда мылылай тургъан суукъ полда чѣгерге жер тапхан кесин насыплыгъа санай эди.

Подвалны терезечиклерини бир кере да суу жетмеген кир миялаларыны аз-маз билдирген тунукъ жарыкъларындан айыра эдиле бу жазыкъла энтта да, бир къайгъылы кечени ашырып, кѣп жанындан тынгысыз соруула алып келген жангы кюннге чыкъгъанларын. Аны бла санай эдиле ала бу жаханымде не замандан бери тургъанларын, хар озгъан такъыйкъны, сагъатны тергеуюн эте. Ала уа, ёхчеге этгенча, бир бек акъырын бара эдиле.

Кюнлени биринде уа, властыны жауларына ол жарыкъ энди керек боллукъ туйюлдо дегенликлери болур эди, подвалны терезе кѣзлерин жабып, къурум къарангысы этип къойгъан эдиле. Алай бошдан этилмегенин кѣрдюле артдан-артха кюнледе. Арада кече оздурмай, бирем-бирем кенг арбазга чыгъарып, адамланы ёлтюрюп башладыла. Кимни тукъумун айтып къычырсала, ол: «Сау къалыгъыз, жолдашла! Бу жаханымден къутулгъаныгъыз болса, мени тукъум атым былайды, хапарымы

айтырсыз!» – деп, кете эди.

Кокуй да, эки жашын кезиу-кезиу кьучакълап: «Сиз жашсыз, жан аурутурла, башыгъызга эркин этерле. Мени ючюн властьха терс кьарамагъыз. Аман адамланы, кир ниетлилени сёзлерине алданып этедиле бу терс оноуланы ансы, бу власть кьара халкъны властыды. Тюзлюк хорларыкъды, ийнаныгъыз», – деп, насийхат этип кетген эди.

Аталарыны насийхаты кёл этдирген жашла ахшы умутлу болуп тургъанлай, Мазанны тукьумун айтып кьычырдыла бир кече. Къарындашыны тобугъуна башын салып, жарты жукьулу бола баргъан Ишиу, Мазанны атын айтып кьычыргъанларын эшитгенлей, жүреги бир тюрлю ачып, сууукъ кьалтырауукъ алып, къарындашын кьучакълады, иерик тьойюлме дегенча, кьаты болуп. Мазан, гитче къарындашчыгъына ариу айта, жапсарыргъа кьореше, эшик таба тебиреди. Ишиу да: «Мен да сени бла барама! Къойма мени мында!» – деп, анга тагъылгъанлай, жилий-сыгыла, эшикге жууукъ келди. Алайда сакълап тургъан эки бегеу-юлден бири жашчыкъны ушкок кьалагъы бла уруп аудурду да, Мазанны алып кетди. Ишиу, болушур, жапсарыр адамы кьалмай, къарындашыны ызындан кьычырыкъ этип жилий кьалды.

Ишиуну уа, бетинде сабий ингилиги кетмеген, жерден энди айырыла келген ёресын жашчыкъны, алыкъа акъылбалыкъ болмагъанды деп, «Тройка», жумушакълыкъ этип, сау кьалгъан тутмакъла бла бирге, къарангы кече ашыгъыш-бушугъуш сюрюп келип, малла ташыучу ийисли вагонлагъа уруп, Колымагъа ашыргъан эдиле. Аны бла, залимлики отунда Ишиу да сабийлей кьуйген эди, жангы чагъа келген гюлно буз уруп, жер къан этип кетгенча.

Аналары Сапи кьалгъан эди, торгга тюшген юйюн, мюлкюн тюкге санамай, баш иесини, жашларыны ызларындан сытыла, ала жаннган отха кесин атаргъа, ала ашагъан ачы гыржынны ала бла бирге ашаргъа тартдыра. Билмей эди не амал этерге, къайры барыргъа, кимге тарыгъыргъа. Жашау ортасына келген эсе да, жаш бетин атмагъан эди алыкъа. «Ариу Сапи» деучю эдиле кесине да, чырайлы, тизгинли тиширыу болгъандан сора да, ариу тилли болгъаны ючюн, гитчеге, уллугъа да къорсадагъа бола тургъан огъурлулугъу ючюн.

Кёпге чыдаймагъан эди ана жүреги сунмай тургъанлай, шош келип, юйюн талап, кьойсюз ырхы къабугъун сыдырып, жап-жалан этип, тутумсуз, учхалауукъ жагъагъа атып кьойгъан талыштакча, кьуру кеси атылып кьалгъанында. Кёп жилигъандан, ариу бетин бушуу ызлары бузгъан эдиле, кёз жаулары тауусулуп, сокьур болгъан эди. Жашлары олтурмагъан хант къангагъа олтурмазгъа ант этген эди да ачыкъдан, бир адамны айтханын этерге унамай, суу уртлагъандан башха ичине халы ётдюрмей, алышхан эди дуниясын харип ана...

Кече белине дери тынчаймай тургъаны себепли жукьуну арымтагъан эсе да, Алибек танг аласы бла уянды. Кьол-бет жууаргъа тышына чыкъды. Кече узуну ууакъ-ууакъ кьалтырай, аламгъа жан салып тургъан жулдузла жокъ болгъандыла, жарып келе тургъан кюнден букъгъанча.

Жангыз да Чолпан жулдуз кьалгьанды алам кенгликлеринде ёчюлмегенлей, теберик тьююлме жеримден, ким келсе да деп, аякъ тиреп тохтагьанча.

Налжан да чыкъды эрини ызындан, ботасын башына ашыгьышылы атаргьа кюреше, узун кьара жыйрыгьыны этеклери жерге суйреле, кьолан чилле жаулугьун башына женгил атып, от жагьар кьайгьыгьа кирди. Отун алыргьа баргьанында, тюнене ингирде урбасы Сюлей келтирген гебен кьысым чачылып тургьанын кёрюп, отунланы да унутуп, артха кьыстау кьайтды да:

– Э киши, бу кьыт заманда биченни алай зая нек этдиргенсе маллагьа? – деп, жарсып сорду.

– Ашап тауусуп кьойсала боллукь эди, андан эсе, – деди Алибек.

– Нек аурууунг? – деп, сагьайып сорду Налжан.

– Бар, ишинги эт. Нек болгьанын кесим билеме! – деди Алибек, сёзю алайда чорт кесерге суйгенин ангылата.

Ала алай жаншай тургьан чакьда, кюнню танг эрттен бла ахшамда кьызгьылдым бет алычу табагьыны кьыйыры, Огьары элни узунуна созулуп, кюнчыгьышны саулай да жабып, нарт кьалауурча суюлген бийик сыйдамбетни тёппесинден бери шош кьарады да, кюнлюм бетлени кьызартды. Юйледе бири бири ызындан чыракьла жандыла, ожакьладан тютюн чыгьа башлады. Мёнгюрдеген, макьыргьан, юрген тауушла мал кьууалай чыкьгьанланы гузабалары ауузну шошлугьун буздула.

Кьоркьгьанынга жолукьгьун дегенлей болгьан эди Алибек. Сюлей гебен кьысымны тьюшюрюп кетгенин эшитгенли бери, тынчлыгьы кьуругьанды. Жолда-кьолда кьалгьан малла чачхынчы, орунга жьыргьа да базынмай, кьойгьан эди тышында. Танг аласы бла, мал кьууалап кьайтханлай, Хашимге тюбеп: «Ий маржа, аман кёз жетгинчи биченни жерине кьайтар ансы хата азданды, манга болушама деп палахха кьалырынгы суймейме, андан эсе ёлген игиди манга,» – дер умут бла.

Мал кьууалап, артха кьайтып келе тургьанлай, кенгден окьуна юйюню кьатында жерленген атны кёрдю д, кьоркьуу кирди ичине, ол сагьыш эте, соза тургьунчу, тил алгьа болгьанын билип. Будуман болуп кирди юйге Алибек, кьайгьыдан эсе да, хылыф болгьандан эсе да, бети кьып-кьызыл болуп, гургун солуу эте. Ич отоуда кьызылжагьаладан биреулен, атны иеси ол болса керек, Хашимге соруу эте тура эди. Налжан а печь аллында суюле эди, эсинде болмай тургьанлай, гепоу кирип келгенинде кьоркьгьаны алыкьа кетмей, бети саргьалып.

Алибек киргенлей, кьонакь, олтургьан халында саулай тёммеги бла анга бурулуп:

– Жангылмай эсем, бу юйню иеси болурса сен, Хасымланы Алибек? – деп сорду.

– Жангылмайса, ол менме, – деди Алибек, кьонагьыны саргьылдым жукьа бетине кьарап: «Уубет адам кёрюнеди да, мындан ахшылыкь бир да сакьлама», – деп ойлай.

– Муну таныймыса? – деп сорду гепоу дагьыда, Хашимни кёргюзтөп.

– Таныйма. Бу гитче элчикде биз итине-киштигине дери да таный-

быз бир бирибизни.

– Хорошо... Бу санга колхозну мал фермасындан бичен бергенмиди?.. Саппа–сау бир гебен?

– Угъай, бермегенди. Мен муну кѳрген да этмегенме анда.

– Сора ким бергенди санга гебенни?

– Мал ашым тауусулуп, амалсызгъа къалгъанымда, тилерге баргъан эдим, бир сенек аууз окъуна болса да беригиз деп. Сѳлешген эдим ким бар, ким жокъ деп. Адам къымылдамагъанын кѳргенимден сора, жипле ала баргъан эдим да, къысым этип, кѳтюрдюм да кетдим.

Алибек алай айтхандан сора жеринден терк туруп, Алибекни энди кѳре тургъанча, тюбюнден ѳрге акъырын къарап чыкъды, огъурсуз бет алып, абызыратыргъа, жунчутургъа кюреше. Жашырын иши алай ачыкъгъа кетгенден арысында, Алибекни къоркъгъаны къалай эсе да кетип къалгъанды. Аны бусагъатда бек уллу къайгъысы кеси тюйюлдю. Бу сазбет, кертисин билирге итине, къыйын соруула берирге, къычырып къоркъутургъа, абызыратыргъа кюрешир, алагъа жунчумай жууап бере, кеси къалай болса да, бир тюрлю къайгъысы болмай, тынч тургъан жеринде аны хатасындан отха кире тургъан Хашимни акълап чыгъаргъады умуту.

– Мен тюз ангыладым эсе, сен бу гебенни сыртынга кѳтюрюп келтиргенсе?.. Эл къыйырындан бери дери?

– Хау, алайды.

Гепоу, анга ийнанырыкъмысыз сиз, деп соргъанча, отоудагъыланы хар бирини бетлерине энчи–энчи соруулу къарап чыкъды да, жаза тургъан дефтерин жабып, олтургъан жеринден ашыгъышлы туруп:

– Кѳзюм бла кѳргюнчю ийнанырыкъ тюйюлме, – деди. – Сен бу гебен къысымны былайдан орамгъа дери элталсанг...

Сѳзюм алайда тохтатып, ол эшик таба тебиреди, бирсилеге да башын булгъап, ызымдан келигиз деген белги бере. «Ай алай а айтхы эдинг», – деп ойлады Алибек», – къууанч тыпырлы болуп. Ичинде жаны болмай, саргъалып, таш сурат киби, сын болуп тургъан Налжан да тирилди, эрини кѳзлерини жылтырагъанларын эслеп. «Аллах, сен болуш, юйюрюмю чалпытма», – деп, тилек эте, аланы ызларындан ашыкъды, бош къоюп барасыз, менсиз ишигиз хазна барлыкъ тюйюлдю дегенча, гузабалы болуп.

– Кѳтюр! – деп, къысха буйрукъ берди гепоу бичен къысымны къатына жетгенлей.

– Ёрге сюерге болушугъуз, – деди да, алгъа болуп, Алибек аркъасын гебеннге буруп тохтады.

Гепоу бла Хашим, анга къошулуп, гебен къысымны ѳрге сюедиле. Алибек сындырылып гебен тюбюне кирди да, эки жипни эки инбашы бла ѳтдюрюп, терен солугъандан сора:

– Орамгъа дерими дейсе? Ай алай а айтхы эдинг, – деп, кеси кесине мурулдай, иги да тебинип, гебенни жерден айырды.

Тепди алайдан гебен, къаллай эсе да бир жашырын кюч тепдиргенча жеринден, бурулуп, орам таба жѳбелеп тебиреди. Гепоу, гебенни ызындан бара, энишге ийилип, терк–терк къарай эди, гебен къысымны

элтип баргъанны кеси ауурлугъундан эсе он кере ауур жюкню, тюгюне да кёрмей, кётюрюп баргъан гумулжукга ушата.

Гепоуну айтханын хар атлагъаны сайын къатлап бара эди Алибек ол анга кюч-къарыу берлик кибик, «Орамгъа дерими дейсе?» – дей. Алай киши да эшитмей эди аны айтханын. Алибек да эшитмей эди тышыннан сёлешгенни.

– Тохта, боллукъду! – Гепоуну алай айтып сёлешгенин да эшитмеген эди Алибек, Хашим тохтатмаса.

– Таулада гебен кётюрген кишиле бола келгенлерин эшите–эшите тургъанма, ийнанмагъанма ансы. Энди уа, ёз кёзюм бла кёргенден сора, ийнандым ол хапарла керти болгъанларына, – деди гепоу, Хашим бла бирге Алибекге гебен тюрюнден чыгъаргъа болушхандан сора. – Энди мен, былай къарап, бу гебенни ауурлугъу къаллай бир тартыргъа боллугъун билирге сюерик эдим. Сиз аны билирге керексиз.

– Ёчешип, базманнга салып да кёрюгюз, бу гебен артыгъы бла юч-юз килограмм тартырыгъына ийнандырама сизни, – деди Хашим.

– Алыннгыла къарыулу болгъандыла дейдиле. Шёндюгю тёлю уа башхаракъ кёрюнеди, тюзюрек айтсам, билимге тартыннгандан тюрюл эсе, къарыусузуракъды. Ма мунуча бёкемле жокъну орунундадыла, – деди гепоу, Алибекни билегине къатыла.

– Аллай бирни кётюрлюк жашла элибизде энтта да бардыла, Аллахны ахшылыгъындан.

– Таулула къарыуну къайдан аладыла? – деп сорду гепоу, Хашимни айтханына къулакъ салып.

– «Таулу таудан тоймаз», – деп, бурунгулула алай айтхандыла. Тау береди кесини балаларына къарыуун, таза хауасы, таза ашы бла, сютю-айраны бла, юлюш-юлюш этип, – деди Алибек, ёхтемленип.

– Ауурлугъу бла да, – деп къошду Хашим.

– Пелиуанлагъа хурметим уллуду не заманда да. Аллай адам харамны-хыйланы билмейди, аманлыкъны ызындан сюрмейди деп, алай сунама, – деди гепоу жумушагъан халда. – Биченни бери ёчешип келтиргенигизге ийнандырдыгъыз. Анда мен бизге келген жашырын къагъытда айтылгъан аманлыкъны, хыйланы кёрмегенме. Алай, оюн оюнду, къыралны ырысхысына къол жетдирген а оюн тюрюлдю. Биченни элтип жерине салыгъыз. Мен бу ишни юсюнден къагъыт жарашдырлыкъма. Аны амалы болгъан къадар жумушатыргъа кюреширме. Алай сизни ишигиз аны бла тохтап къаллыкъ тюрюлдю. Следовательни аллында жууап тударыкъсыз. Ол сизге кёп тюрлю хыйла соруула берир, тюзюн ачыкълар, билир акылда. «Ёчешгенлигибиз эди ансы, бир тюрлю аман ниетибиз жокъ эди, колхоз къуралгъанлы бери ара мюлкню байыкъдырыр ючюн, бир кюн къалмай ишлеп келебиз», – деп, манга айтханыгъыздан таймагъыз аз да. Сизни юсюгюзден жашырын къагъытны жиберген ким эсе да, хар атлагъаныгъызны, къайры баргъаныгъызны, кимге тюрюгенигизни марагъанлай, ауузугъуздан чыкъгъан хар сёзюгюзню бармакъгъа чёргегенлей турады. Аны унутмагъыз, сакъ болугъуз.

– Ким болгъанын билсем эди, мен ол мынафыкъны къолуна къалам алмазча этер эдим, – деди Хашим.

– Ол сени бек ышанган тенгинг болуп да кялыр, бирге ёсген, бирге ишлеген, акъылынгы, игинги-аманынгы да билген тенгинг, – деди Алибек.

– Алай эсе билдим ол кяра кягъытны иеси ким болганын, – деди Хашим, нёгерине сёдегей кярап, хыйла ышарыу эте.

«Лакъырдасын, оюнун быллай кезиуде да унуталмайды Хашим», – деп ойлады Алибек, алай «Айтчы, кимди ол?» – деп сормай болалмады.

– Да сен болурса! – деди Хашим, ышарганын, кюлгенин кююп.

Алибек, тели болупму кялды бу олсагъатха деп, дуня тюп-баш болуп кялгъанча кёрюнюп, не айтыргъа, не этерге билмей, бу этгенинг а неди дегенча, Хашимни бетине соруулу кярагъанлай, сын болуп кялды. Аны эшитгенлей, гепоу, сагъайып, жеринде тепчий, Хашимге бла Алибекге кезиу-кезиу кярай кетип, да айт, алай эсе, тюзюн дегенча, Алибекни тубюнден ёрге кярап тохтады. Алибек артха тепчиди. Ол назик адамчыкъ Алибекни абызыратханын кёрген Хашим, биягъындан бери кесин кючден тыйып тура эди да, пырх-чырх эте кетип, ачыкъдан кюлюп жиберди.

– Ангыламадым сени бу жол, – деди Алибек, ёпкелеген халда.

– Ой сени не уа, мени эндими кёре тураса, ойнагъанлыгъым эди ол, кюлджорейим да, бу палах гебенни кяйгъысын чачайым дегенлигим, – деди Хашим, бу жол оздуруп кюйганын ангылап, тенгинден кечгинлик тилей.

– Да, ойнап айтхан эсенг да, сёзюнг, окъ болуп тийип, жүрегими кюйдюрдю. «Уллу бола барсанг, тели бола бараса», – деучю эди ана харип, уллу болганымдан сора да, сабийча ойнай, безирей, къучакълап уппа этсем. Аллайын сен да уллу бола баргъанынг кядар тели бола бараса, – деди Алибек.

– Къалай эди тукъумунг? – деп сорду гепоу, дефтерини чапыракъларын адура.

– Сабанов, – деди Хашим.

– Антлы тенгинг эсе, анга ёпкелерге, кёлкялды этерге кереги болмаз. Тийреде кюн сайын бирге тубей, хапар айта тургъан, сени чийинги билген, буду деп, ахыры да эсинге келмезлик адам болургъа боллукъду аллай письмону жиберген. Мен бу ишге кёчгенли, жылдан бир кесек артыкъ болады. Ма ол аз кезиуде жууукъла окъуна бир бирлерин сатханларына тубегенме.

Гепоу алай айтханындан сора, Хашим, кечир, кярындашым, дегенча, Алибекге жалыныулу кярады.

– Охо, алай болсун ансы, мен а не, – деди Алибек, айтыргъа андан башха сёз тапмай, нёгери таба кёз кыйыры бла кярай.

Ол кезиуде Хашим, эрттеден бери кёрмей, бек тансыкъ болуп тургъан кяршы жууугъуна тубеп кялгъанча, эки кюлун да кенгнге жайып келип, Алибекни кыаты къучакълады. Экиси дла, тутушхан этгенча, бир бирлерин кезиу-кезиу кётюре, силкине, жагъалаша келип, гебен юсюне бирден адула. Андан сора, талай замандан бери, кяра жабыу жайылгъан кибик, кёкню жабып, кюнню кёзюн жерге кяраргъа кюймай тургъан кялын кяра булутла чачылып, кюн кьудуретни жангыдан

жарытханча, Алибекни жюреги да алай жарыды. Аны бетине алгъынныгью ньюрю къайтды.

Гепоу гебенни фермагъа къайтарыгъа керек болгъанларын дагъыда бир кере эсгертип, аны бла мында ишин бошагъаннга санады да:

– Тамбла кеч къалмай, келип, мени излегиз. Степанов чакъыргъанды десегиз, эшик сакълагъан къалауур мени кабинетими кѣргюзтюрюкдю, – деп, атына минип, эниш таба жол кѣл алды.

Алибек бла Хашим къонакъ кѣзден ташайгъынчы ызындан къаргъанлай турдула: «Бу жахил адамла мал ызындан айланнгандан башха не биледиле деп, ариуну баса кетип, кѣз байлап, сыртлапмы кетди, гепоулугъун этип, огъесе сѣзюндеми турлукъду, былада да болурла тюзлюк жанына аугъан, аллахындан къоркъгъан къуллукъчула», – деп, бирде экили бола, бирде кеси кеслерине кѣл этдире, Налжанны неле эселе да бирле айтып, босагъадан сѣлешгенин да эшитмей, сюеле эдиле ала, акъыллары асыры кенгнге кетгенден.

«Хашим къайнайды, юйюрю-юйдеги къайгъысы жокъду. Анасы, Халуу харип, сабийден ѳлген эди, къар юзюлюп, жолну тыйгъан эди да, Тѣбен элден дохтурну терк жетдирирге амал болмай. Атасы Агиб ѳсдюргенди, киши кѣзюне къаратмай, бир затдан кем этмей. Юй бийчесинден жашлай айырылгъан Агиб, жууукълары: «Эркегырыу башынг бла сабийге къараяллыкъ туююлсе, анга ана керекди», – деп, не бек кюрешген эселе да басынып юйдегили этерге: «Халууну тѣшегине башханы къоярыкъ туююлме, кесим ѳсдюрлюкме, кесим къалай болсам, ол да алай боллукъду, барыбыз да Аллахны къолундабыз», – деп, бирине да салмагъан эди къулакъ. Айтханындан да къайтмагъанды – кеси ѳсдюргенди Хашимни, аналыкъ-аталыкъ этип, ана жылыуун излетмей, къатындан кетермей, не керегин да тапдыргъанлай. Мени ишим а башхады. Бара баргъанымлай, ыхы келдингми деп, къымып къойсала, темир отоугъа атып, не кюн келликди жерден айырылмагъан юч сабий бла ызымдан къарап къалгъан Налжаннга?» Ма быллай сагъышла эдиле ол такъыйкъада Алибекни акъылын бийлегенле, юй бийчесини сѣлешгенин да эшитдирмегенле.

Экинчи кюн «айтхан кезиуюне табылыргъа керекбиз» дегенни айтып, ашыкъгъандан, Хашимни эки аягын бир уюкъгъа сугъуп, кетген эди Алибек, баш иесин жолгъа къайгъылы бола хазырлагъан Налжанны терк къайтып келлигине ийнандырып. Болсада жюрегин тырнап, ачытып тургъан бир тунукъ къайгъы тюненеден бери кесин унуттурмайды. Айтып, женгилленир, жюрегине хошлукъ алып амалы уа жокъду. Алайсызлай да, ырыслап, кесин кючден тыйып тургъан Налжаннга уа жюрек къоркъууун билдирирге жарарыкъ туююлдю...

– Тохтагъыз! – деп буйрукъ берди, эшик къатында олтургъан къалауур Алибек бла Хашим босагъадан атлагъанлай. – Тукъумугъузну, атыгъызны айтыгъыз, ким чакъыргъанын да.

– Жолдаш Степанов керекди бизге, – дедиле Алибек да, Хашим да бир аууздан.

– Жолдаш Степанов мында жокъду. Онунчу кабинетге киригиз. Анда сизни сакълап турадыла, – деди къалауур.

Алибек бла Хашим кире келгенлей окъуна адетде болгъаныча салам бердиле. Кабинетни ортасында узун столну артында олтургъан бёкем санлы, толубет киши, жазуу этерге болуп, аланы саламларын алмады. Жаза тургъан къагъытын бошап, башхасына узалгъанында, къарады келгенлеге кёзлюклерини башлары бла тюрслеп, была къайдан чыкъдыла олсагъатха дегенча.

– Ким чакъыргъанды сизни бери? – деп сорду, бюсюреусюз.

– Степанов, – деди Алибек.

Ол, къарай келип, къагъытладан бирин алып, окъуду да:

– Аха... Сизни ишигизни мен сюзерикме. Хасымов деген къайсыгъызысыз? – деп сорду.

– Мен, – деди Алибек.

– Сен къал, сен а, Асланов, ишинге къайт. Ары-бери кетме, излерге боллукъбуз, – деди да Алибекни жыйып, Хашимни эркин этди.

– Муну, бир тюрлю хатасы болмагъан адамны, элибизде колхозну къурагъанладан, аны байыкъдыргъанладан бирин, нек тыйгъаныгъызыны ангыламайма, – деди Хашим.

– Терк чыкъ мындан ансы, сени тыяргъа да жетерикди къарыуум, – деди следователь, огъурсуз бет алып.

– Тышында сакъларма, – деди Хашим, бу баппубетге сёзю ётмезин кёрюп.

– Сакълама. Аллах биледи къаллай бирге тыярыкъларын. Андан эсе, кеч болгъунчу, юйюнге жыйылыргъа кюреш, маржа, – деди Алибек.

Кёп соруу этди семизбет следователь, ары да, бери да айландырып, ол таныгъан, танымагъан да кёп адамны сорду, аланы юслеринден не айталлыкъса, къаллай адамладыла, къалай ишлейдиле, элде колхоз къуралгъанына ыразымыдыла огъесе сёкгенми этедиле, аланы барысындан да билгенинги, эшитгенинги айт, ишинге жумушакъ къарарыгъыбызны сюе эсенг дегенни айтып.

– Билмейме, таудады жашауум, мал къыйырында. Юс кийимибизни алышындырыргъа окъуна эналмайбыз юйюбюзге, малдан бош болуп. Аны себепли, башханы къой, кесибизни гитче элчигибизде окъуна къаллай тюрлю жангылыкъ болгъанын эшитмей къалабыз, – деди Алибек.

– Да, сен айтханча, тауда кете эсе ёмюрюнг, колхозну гебени учуп келип, кеси тюшюпмю къалгъанды халжарынгы аллына, итни урлугъу! – деп къычырды соруу этген, кёзлерин жандырып, олтургъан жеринден, элия ургъанча, асыры терк тургъандан, ауур шинтигини таууш этип аугъанын да эслемей. Ол чакъда аны ары дери, бишген кертме кибик, аз-маз къызгъылдымгъа тартхан толу бети тюрленип, къаралдым-мор бояу алды.

– Бир жол ёчешген этген эдик тенгим бла...

– Асланов бла, – деп къошду следователь, Алибекни сёзюн бёлүп.

– Орталыкъ гебенни кётюрюп кеталлыкъма деп – мен, хазна кётюр деп – ол. Кёп болмайды андан бери, биченим тауусулуп, халжар башларын жапхан мулхардан башха аберим болмай къалгъанында, ёчешгенибиз эсеме тошеди да, барама фермагъа. Сёлешеме, къарайма, адам къымылдагъан кёрмейме. Келгенден ары дейме да, жипле ала баргъан

эдим да, алаша чатырлы гебенчикни кысым этип, кётюрюп кетеме, эл-таллык туююл эсем бир кёр, шуёхум, деп. Ма болгъаны алайды, жолдаш начальник.

Алибек алай айтханында, соруу этгенни сол жаягъы ёрге-ёрге тартып тебиреди да, алайын кьол аязы бла ышыргъа кьалып:

– Мен сени жолдашынг туююлме, агъачда айланган бёрюдю сени жолдашынг! – деп кычырды, эринини эки жанындан шытылары келе.

– Сени аллыгда сюелгенни, хайыры болмаса, тюк тенгли бир хатасы жетмегенди колхозгъа, сен алай хыны сёлеширча. Степанов хар не жанындан да соруу этип, ёз кёзю бла кёрюп, ишни болушун ангылап кетген эди, – деди Алибек, аз да терслигим болмай, бу уллубетден нек кьоркьа турама деп ойлай.

Алибек айта тургъанын бошагъынчы столунда кьагъыт кьалауну тубюнден бир чапыракъны чыгъарып:

– Мынга уа не айтырыкьса, кьаллай сылтау табарыкьса? – деп сорду. – Колхозну жараулу кьунажинин кьаядан атханынгы юсюнден айтылады мында.

– Ол да ётюрюкдю, жалгъан сёздю, начальник. Кьунажин башха сюрюуден эди, улоу кирирча жер туююл эди да, терен чатдан кётюрюп мен чыгъаргъан эдим.

– Бар айтылгъаннга, жазылгъаннга да ётюрюкдю деп, кесинги ариулагъанлай турлукь болурса сен, кьарайма да. Жангыз бир сёзюнге да ийнанмайма, заманымы кьорага да турмайма сени бла, – деди да, следователь эшикни сакълагъан кьалауурну чакъырып, – элт муну ары подвалгъа ат, бир кесек акъыл жыяр эсе уа башына! – деп буюрду.

Сулейман САБАЕВ,
*филология илмуланы доктору,
 Северо-Осетин кырал университетни
 профессору, академик, РСО-Алания бла
 РФ-ни илмусуну сыйлы кзулукчусу,
 поэт эм прозаик, Жазычуланы
 Союзларыны сообществосуну Халккыла
 аралы Исполкомуну члени, РФ-ни
 Журналистлерини союзуна члени, РФ-ни
 Жазычуларыны Союзуна члени*

ГАЛТАК

(Ханар)

Габе алтынчы классны айырма белгиле бла бошады, алай энди бу башланган каникулланы кезиуюнде кеси кыйда солуругун а тохташдырмаганды. Хар жыл сайын аны окууда ахшы жетишимлери, кесин ариу жюрютгени ючюн Владикавказда пионер лагерледен бирине, неда таудан келген Ираф черекни жагыасында Солуу юйге жиберип тургандыла. Энди уа сабийлени солууларын кзурауна кыйгыасын не аланы ата - аналары, неда районну таматарлары да этмейдиле, уруш бери да жетер - деп кюркыадыла. Немецли аскер, Европаны кеп кыралларын кьолгыа этип, Совет Союзну чеклерине жуууклашып келе эди. Тюзюн айтханда уа, Габени кесини да быйыл бир жары да барыр акылы жокь эди. Кесини этген оноуну юсюнден атасы Дамбегге билдиреди, ол а аны кесини биргесине тауда колхозну кый сюрюулери турган Таторс тийресине элтеди. Дамбег былай акыл этеди: «Малчыланы ишлерин игирек ангылар, таматарланы айтханларын этерге да юйренир».

Габе уа кертиси бла да кыйчулагыа иги болушады. Шаудандан суу келтиргенди, аш - азыкь этерге отунла жыйганды, шапалыкь этгенди, сюрюуден айырылган кыйланы артха кыйтарганды, итлеге аш хазыраганды. Айтылганны жерге салмай этип, терк да, женгил да кьармашхан андан иги жумушчуну табаргыа кыйынды, кыйчула анга бек бюсюрей эдиле.

Дамбег бир эрттенликде жашын эртте уятып, таулу кыйчула турган кыйчу кьошха элтеди. Кыая сыртлада жюрюрге атасы эртте юйренген эди, жашына уа быллай жоллада айланыргыа биринчи кере тюшеди. Ол атасындан артха кьалмазгыа кюрешеди, терлгенлерин женглери бла сюртеди. Кюнню алтын тьяклары тау теппелени жылтыратханларында, ала келир жерлерине жетедиле.

Малкьарлы кыйчула Дамбегни иги таный эдиле, ала анга бек жарыкь тюбедиле. Аланы кьарт огьурсуз гатча итлери окуна кзууанганча кюрюнди, сынсып, кесилген кзулаклары, куйругуу бла да кьонакьны келгенине ыразылыгыын билдирди. Аны биргесине турган юч кю-

чногу да Габени къатына келип, кеслерин танытыргъа кюрешдиле. Габе аланы кѳргенлей, арыгъанын да унутуп, кючюкле бла ойнап башлады. Бирини аркъасын кѳлу бла сылады, экинчисини уа кесилген кѳулакъларындан тартыргъа кюрешди, аладан бир жанына къачып, кенгирек кетсе да, кючюкле ызындан чабып жете эдиле.

Дамбегни малкъарлы кѳйчулагъа келгенини сылтауу да аладан колхозгъа тау жерлеге жарашхан эки къара кѳй сатып алыргъа - деп эди. Иш а былай болгъанды: бир къауум колхозланы башчылары Ставропольну акъ къумалы кѳйлары этни, жюнню да кѳп бередице - деп, аланы жаяргъа кѳбюрек къызынган эдиле. Колхозну къара къумалы кѳйларын къыралгъа этге ѳтдюрюп, чыкыгъан ахчагъа уа акъ кѳйла сатып алыргъа оноу этециле. Аланы Таторсну тау тийрелерине кѳчюргенлеринде, тѳрт аякълары да акъсагъанларын кѳредиле. Ёзенде жумушакъ жерледе ѳсген кѳйла таулада къаялы жерлеге тюшгенлеринде, къышмалары терк окъуна жарылып, къанап, къыйналып жюрюю эдиле. Бу терс ишни тюзетиуню уа сынаулу кѳйчу Дамбегни бойнуна салгъан эдиле. Таулу кѳйчула кеслерини таматарлары Шабазгерий бла бирге къонакъла нек келгенлерин ангылайдыла. Аланы терк окъуна къошха кийрип, гыбытдан айран кѳюп, кѳй эт бла жарулу сыйлайдыла. Къонакъла хапар айта, ашап да бошагъынчы, эки уллу кѳй къошну аллында Дамбег биргесине келтирген жипле бла байланып тура эдиле.

Къонакъ кѳкюреги тийреде хуржунундан ахча чыгъарып, Шабазгерийге узатды. Ол а аны кѳлун артха тюртюп, орусча да, дюгерча да къатышдырып, бир тюрлю хакъ излемей, кѳйланы алайлай бергенлерин ангылатды. Алайда тургъан бирси кѳйчула да баш къагъып, Шабазгерий тюз этгенине ыразылыкъларын билдирдице. Дамбег къонакъбайлагъа уллу ыспас этип, жолгъа тебирерге хазырланды. Барысы да къошдан чыкыгъанлай, кючюкледен бири Габени къатына келип, арт аякъларыны юсюне сюелип, ал аякъларын а аны кѳкюрегине салды. Жашчыкъ кѳууанып, аны сылап-сыйпап башлады, кесилген къысха кѳулакъларындан тартып ойнады. Бу экиине кѳрап тургъан Шабазгерий, кючюкню кѳйнуна алып, Габеге былай айтды:

- Муну аты бизнича тири, хиличи неда хипияр - деген магъананы тутады, дюгерча уа, тюз ангылай эсем, Галтакды, кеси тилигизде айтсагъыз тынчыракъ болур, артда бу бѳрюлени да хорлагъан уллу ит боллукъду. Шѳндюге дери у а сангача кишиге да тагъылмагъанды. Жарата эсенг, санга береме саугъагъа. Биргенге злте бар.

Габе кѳууанып, кючюкню кѳлуна алды, башын эншге ийип, къонакъбайгъа ыразылыгъын билдирди. Шабазгерий, а ышаргъан да этип, былай деди:

- Бу жашчыкъ кесини атасындан, бу кючюг а анасындан бир заманда да аман боллукъ тюйюлдюле, ол а ма бу кюнню хакъына ачыкъ кѳрюнюп турады. Тынгылап тургъанла бары да кюлдюле.

Дамбег кѳйланы боюнларына къысылгъан жипден да тутуп, алда бара эди. Габе уа кючюкню кѳйнуна къысып, сол кѳлу бла тутуп, онг кѳлунда тыягъы бла кѳйланы сюреди.

Кѳйла алгъа Дамбегни ызындан барыргъа сюймей эдиле, къая-

ланы кыйырларына кысылып, аякларын тирерге кюрешедиле, алай сыртларына таякк жангил тийгенде уа, алгъа чабадыла. Алай бла жолну иги кесегин озгъандан сора, энди ала этген акъыл болмазлыгъын ангылагъанча, кеслери да жангы иелерине бой сала башлагъанча, Дамбегни ызындан чапханлай барадыла. Габе да тохтамай тыягъын силдей, аланы кыыстау сюргенлей келеди. Кюн тау артына ташая башлагъан, ингирик къарангысы кёзню байлагъан кезиуде, жолоучула кеслерини къошларына жетдиле. Къойчула алагъа къууанып тубедиле. Малкъардан келген къойланы уа бек жаратдыла, къара къойланы сюрююнден къалгъанланы къауумуна къошдула. Габени кючюгоне да къууандыла. Къойчуланы юч итлери бар эди, бири къарт эди, аны хайыры да жокъ эди. Жаш заманында къойчулагъа иги жарагъаны, къой сюрюуге хазна жанлы иймей, сакъ болгъаны ючюн анга жан аурутуп, ач этмей тута эдиле. Кючюкню уа къойчула барысы да къоюнларына алып, аркъасын сылап, къубулта эдиле, санларына кёре, былай къарагъанда, бёрюлени да хорларча уллу, кючлю ит боллугъуна ийнана эдиле. Жангы атына уа терк окъуна юйренди.

Ингир азыкк ашагъанларындан сора, Габе Галтакга кесини кётюртмесини къатында жумушакк салам салып, жер этди. Кеси уа жолда арып келгени себепли, кётюртмеге тыянганлай окъуна къаты жукълап къалды. Галтак да кесини жангы жеринде тынчайды, алай кечени бир кезиуонде уа сынсып, чак-чак этип башлады. Габе уа ол хар заманда да аны къатында жатыучу анасын излеген сунду. Анга жарсып, жерден ёрге алып, кесини кётюртмесини кыйырына жатдырды. Эрттенликке дери экиси да бир жерде жукъладыла.

Танг ата башлады. Тау жерледе ингир къарангысы терк жетгенича, эрттенликке да тегерек терк жарыйды. Габе кесини ундуругъундан секирип тюшгенлей, Галтак да аны ызындан турду. Жашчыкк итлеге ашарыкк хазырлады. Ала аны агъачдан ишленген уллу, узун тегенеден ашай эдиле. Галтак алайгъа келип, тегенеге жеталмады. Габе анга ашарыккны уллу агъач аяккъа къуюп берди. Ол да бирсиледен артха къалмай, кесини юлюшюн ашады.

Бир ыйыкк озду. Ингирикке алагъа кесини къолан аты бла эл Советни жумушчусу-посыльныйи келди. Къойчула да малларын ыстауатха жыйышдыргъан эдиле, ала да келген къонакк бла къууанып саламлашдыла. Алай аны мудах бетине тюрслеп къарагъанларындан сора билдиле ол бери иги хапар бла келмегенин. Дамбег бу тынгылап турууну жаратмай, тёзюмю тауусулуп, былай сорду:

- Сен бизге иги хапар бла келмегенинги сени бетинг билдирип турады, айт не зат болгъанын элде биз да билейик?

- Тюз эслегенсиз,- деди эл Советни жумушчусу. - Немецли фашистле уруш ачып, бизни къыралыбызны чеклерине киргендиле. Бизни эрттеден да сагъайтып тургъан, биз къоркъгъан уруш башланганды. Мени Хасанны бла Исаны алып кел - деп, военкомат жибергенди. Аланы аскерге аладыла. Къойчула шош боладыла. Бир бёлек заманны ичинде аладан бири да аузундан сёз чыгъармады. Иги кесек тынгылап тургъанларындан сора, солуун теренден алып, Замат сёлешип башлады.

- Мен Америкадан не заманда кьайтханым а эсигиздемиди? Мен андан Россейге кьайтыргъа нёгер табалмагъан эдим, жангызлай а жол кыйыи эди, кьоркьуулу, сора Германиягъа тебреген немецлиле бла Берлиннге келген эдим. Аланы да юйлерине келир акьыллары жокъ эди, алай Германияны башчылары артда бери кьайтыргъа алагъа жол тыйылып кьаллыгъын айтып кьоркьутхан эдиле.

Берлинни кесинде бла эллеринде уа, мен аланы кьатлары бла ётюп бара туруп, немецлиле уруш этерге юйрене эдиле, агъач кыйырларында уа ушкок атылгъан, атакагъа баргъан тауушла да эштиле эдиле. Мен аны сизге айтханым, Германия Россейни бир заманда да хорлаяллыкъ туююлдо, алай бек кьоркьуулуду, уруш узакъгъа созулукъду. Кёп адам кырыллыкъды. Аллах мурдарланы этген аманлыкъларын башларына жетдирсин. Аманлыкъны сюрген аманлыкъгъа жолукъламай кьаллыкъ туююлдо.

Шапа аланы ингир азыкъгъа чакъырды, столну тегерегине таматала да, жашыракъла да кеслерини жерлерин билип олтурдула. Заматха таматаны жери жетди. Ол шинтикден турду да, чолпу бла айран алып, чёмючно толтуруп куйду, сора дууа тутдуруп, Аллахдан тилек тиледи. «Кьудуретинг Уллу Аллах бу кьанлы урушну теркирек тохтатыргъа жаланда сени кьолунгдан келликди» - деди. Андан ары тилеги уа кьазауатха кетген, фашистледен Ата журтну кьорууларгъа энди тебрей тургъан жаш адамланы юйлерине сау кьайтар - деп эди. Олтургъанла барысы да «амин- амин» - деп, кьолларын жайып, кёкге кьарап, Заматны тилеги, этген алгъышы Аллаха теркирек жетерин суйгенлерин билдирдиле. Ушхууурдан сора, хар бири да кесини жерин табып, терен сагъышха кьалды, кишини кёзюне жукъу кирмеди. Хар бирини да бар эди фронтха ашырыр адамы. Бирлерини кьарындашы, неда жашы, башхасыны жууугъу, кьоншусу. Эртген бла жукъудан кьанмай, тышына кёзлерин ууа чыкъдыла.

Кьойчула алты эдиле, алагъа кечеги кьалауурну бла шапаны кьошсакъ,- сегиз адам. Кьойла уа эки сюрюуге бёлнюпдюле - акъ кьойлагъа бла кьара кьойлагъа. Хар сюрюуге ючошер кьойчу кьарай эди. Сюрюуледе уа 200-шер кьой. Тёрт кьойчугъа аллай бир малгъа кьарагъан тынч туююл эди. Андан сора да хар кьойчу ай сайын юс кийимлерин алышындырыргъа, юй жумушларына кьараргъа эки кере экишер кюннге юйге келип тургъанды.

Хасан бла Иса кьошдан кетерге хазырланадыла, алай колхозну таматалары аланы алышындырыргъа кимлени жиберликлерин сакълай эдиле. Кёп сакъларагъа тюшмеди. Кюн да кесини уясындан чыгъып, тау тёппелени жарытханда, ала атлагъа минип жетдиле. Жашаулары келген адамладыла, малчылыкъда уа ахшы сынаулары болгъан кьойчула. Биргелерине юч дюгер хычын, кёгетле, юйде нартнохден этилген аракы келтиргендиле. Кеси кьойларындан Дамбег сойгъан эт да кьазанда бишип эди. Кьой сюрюуледе бирер малчы кьалып, ала бла бирге да бирерит, кьалгъанла барысы да хант кьангагъа жыйылдыла, кёп алгъыш сёзле айтылдыла. Аскерге кетерик эки жашны кьошдан алай ашыргъан эдиле. Габе Галтак бла бирге аланы ызларындан чапды, узакъ кетгинчи Хасан

атдан тышдю да, экисин да кьучакълап, артха кьайтарды, быланы, бу тийрени да энди экинчи кере кёрмезлигин билгенча, кёз жашлары акъдыла.

Заман а, улуп тургъан боранча, тохтамай бара эди, урушда ёлгенлени юслеринден аман хапарла келтире эди. Хасанны юсюнден да келди бушуулу хапар. Кьойчула бек ачыу этдиле, жарсыдыла, андан башха кьолларыныдан не келлик эди. Кеслерини алыкъа элде тургъан жууукъларына да тынгысыз болдула.

Габе бла Галтак терк ёсюп, абадан бола бара эдиле, ол а ала кеслерин жюрютгенлерине кёре да эслене эди. Уруш башланган кюнден бери бир ненча ай озду, Габени аузундан бир ушагъысыз, неда сагъыш этилмей айтылган сёзю кьойчуладан бири да эштмеди. Галтак да кесин бу тийреде толу ие этди, жюрюгени, юргени, малланы ызындан болгъаны, хар неге да сакъ къарагъаны - керти да уллу, сынаулу итге ушайдыла. Сюрююню сакълагъан кезиуде, алайтын танымагъан бир башха адамны неда жаныуарны ётдюрген угъай да, ол эслемей бир къанатлы окъуна учалмайды - дей эдиле аны юсюнден. Кьойчуланы кьайсысы да аны кесини биргесине алыргъа сюе эди. Маллада кёп жыл ишлеген сынаулу кьойчу де да кьой. Сюрююден бир жанына айырылыргъа бир кьойну да кьоймагъанды. Бир кече уа ол кесин артыкъ да бек танытханды. Сюрююню бир кьыйырында жата эди. Итле юргенлерин тохтагып, шошайгъанларындан сора, кесини башына палах излеп, ашыгъыулу этилген чалман бурууну жепили жерин табып, бёрю ары секирди. Галтак да аны эслеп, ёлюр мыллыгъын ары атды. Эки къанлы жауну къаты кычырыкълары - сермешлери эштилди. Бёрю къалай эсе да тап тышген кезиуде Галтакны сол кьулагъын жьртды. Итни да анга хорлатыр акъылы жокъ эди. Кьулагъыны жьртылгъанына, башха кьабылгъан жерлерини ачыгъанына да къарамай, Галтак кесини душманыны богъурдагъына тишлерин илиндирип, аны тюпге урду, ач бёрю не бек тыпырдаса да, къарыулу жаш итни тюрюнден ычхыналмады. Кьойланы тынгысызлыкъларын, итни бёрю бла сермешин эштип, кьойчула дауургъа чабышдыла. Бек алгъа жерленген бир быргъылы ушкогу бла Дамбег жетди.

Галтак бла бёрю бир бирлеритн жьрта эдиле. Бёрю хырылдап, аякъларын тыпырдатып, итни тюрюнден ычхыныргъа кюрешеди. Дамбег а бёрюню ушкок бла уруп ёлтюрюрге тап кезиуню излейди, окъ Галтакга тиер - деп кьоркъады. Ит да аны ангылагъанча, айлана келип, бёрюню юсюнден бир жанына аз бурулгъанлай, Дамбег сампалны басды. Кьоргъашин окъ жьртхыч жаныуарны кёкюрегине тийди. Бёрю бир кесекге хырылдап, аякълары тыпырдай кетип, шошайды. Галтак а алыкъа да душманын ычхындырыргъа сюймей, къаты жабышханлай турду. Кьойчула аны бёрюню юсюнден артха тартып, кюнден айырдыла.

Ол жыллада тау жерледе бёрюле кёп жайылган эдиле, ала эллилени бла колхозланы малларына уллу хата эте эдиле. Аны бла байламлы бёрюню ёлтюрюп, терисин келтирип, уучу мюлкге ётдюрген уучугъа бир кьой берирге колхозланы борчлу этген бегим чыкыган эди. Дамбегге колхоз сюрююден бир кьой бередила, аны кьошда союп, нёгерлерин да

жыйып, алай ашагъан эдиле. Галтакга да уллу юлюш жетген эди. Аны жараларын да тазалап, дарман сюртюп, жатар жерин да жумушакъ этип, тынчайтхан эдиле.

Галтак бир къулагъы жыртылып. экинчиси да жарты кесилип къалгъаны себепли, къойчуланы бир къауумлары анга «къулакъсыз» - деп, жангы ат атаргъа да кюрешдиле, алай ол аны жангы аты бла чакъыргъанлагъа аз да эс бурмады. Аны алгъыннгы атын тюрлендиралмадыла. Эски аты кесинде къалды.

Габе битеу жай айланы алай оздурду. Кюз арты башланьргъа бир ыйыкъ къалгъанлай, юйге къайтып, жангы окъуу жылгъа хазырланьргъа керек эди.

Танг аласында, Галтакга да билдирмей, атасы аны жолгъа ашырады. Жолну уа уста биле эди, бир затны юсюнден да сагъыш этмей, къууанып келе эди. Къой сюрюуден иги да узакъгъа кетгенден сора, аны Галтак эслеп, ызындан къуууп, терк окъуна жетеди. Габе итни артха къайтарыргъа, ташла атып, къоркъутургъа да кюрешеди. Гитчерек ташчыкъ тийип, ачитхан окъуна этеди. Ит чанчакълап, тургъан жеринден артха теберге, аны къоюп, кетип баргъан иесинден айырылыргъа суймейди. Не этерге билмей, Габе къошха къайтады. Юзюлген жиплени бирге къошуп, Габе Галтакны къошну къатында чыпыннга тагъып, жангыдан юйге тебрейди. Ит жиплени юзюп, ычхыныргъа кюрешеди, алай андан хайыр чыкъмайды. Къойчула анга тынгылы аш хазырлап бердиле, алай ол бойнун буруп да къарамады, ийисеген окъуна этмеди. Габе аны кёз туурасындан ташайгъандан сора, ол жерге бауурун салып жатды да, кау-кау этип, къыжырыкълап, тынчайгъанча кёрюндю. Тюш азыкъ бошалгъынчы аны алайда тутдула, къайсы эсе да къойчуладан бирини аны сынсыгъанына жаны ауруп, тагъылгъан жибинден бошлады. Бошланганын билгенлей окъуна Галтак Габе кетген жанына

Габе кетген жанына чапды. Къойчула аны кеслерине чакъырдыла, ызындан къычырдыла, алай ол алагъа аз да эс бурмады.

Аллах кеси биледи, ол жолну къалай бла сайлагъанын. Элде ол жалаанда бир кере болгъанды. Ол заманда да Габени ызындан чабып келгенди. Таудан ол ёзеннге тюшгенлей, аны къуууп жетгенди. Жашчыкъ итни юйге алып келген эди. Эки кюнден сора Татросха кетедиле. Ким биледи, ит ол жолну эсинде тута болурму эди?.. Энди уа кечени бир кезиунде аны юрген тауушу эштилди. Габе ол Галтак болгъанын арсарсыз билди, сора мычымай тышына чыгъып, сехлени къыйырында адамла ётюучю гитче эшикни ачханлай окъуна, ол эки ал аягъы бла аны къучакълап, гумхоту бла бетин жалап башлады. Габе да аны башын, аркъасын сылап, арбазгъа ийди. Ушхуурдан къалгъан затланы, тауукъ сюеклени да бирге къатышдырып, анга аш жарашдырып берди. Ач ит аны ашай тургъунчу, Габе жумушакъ салам да салып, юйню мюйюшюнде анга жер хазыр этди. Тойгъандан сора, арып келген ит алайгъа жатып, тынчайды. Габе аны башын кётюрюп, былай айтды:

- Мени ызымдан нек чабып келгенсе, къойчуланы кеслерин къалай къоюп къачханса, алагъа жарсымаймыса?

Галтак жашны бетине къарап, сора башын эншге ал эки аягъы бол-

гъан жерге ийди да, керти да уялгъанга ушады. Юч кюнден сора Габе аны бойнуна къаты жип къысып, бир къыйырын юйге солургъа келген къойчуну ат иерини къыйырына бегитип, таугъа ашырды. Галтак артха айланып къараргъа, жипден да бойнун ычхындырыргъа кюрешди, алай болалмазлыгъын билип, атны ызындан тебреди.

Кюз арты суукъла келе башладыла, къойланы тауладан тюзлеге тюшюрюп, къауданлада кютедиле. Бу жол да Галтак кесини шуёхуна къачып келди. Экиси да тюбешгенлерине бирча къууандыла. Ыйых кюн аны къойчулагъа Габе кеси элтди. Бир ненча кюнден сора уа, къойчуланы арбаларына тагъылгъан Галтак колхоз къойла къышларыкъ Кизляргъа жол алды.

Габе кесини шуёхун эсине терк-терк тюшюре, Кизлярдан юйлерине солургъа келген къойчуладан да ол аны юсюнден соргъанлай тургъанды. Атасы Дамбег быллай хапар айтханды. Кёзню кёзге урса да, зат кёрюнемеген къарангы кечелени биринде къой сюрюу тургъан ыстауатха бёрю жыйын жууукълашханды. Галтак аланы ийислеринден билген болур эди баям, алларына чабып чыгъады. Аяусуз юрюп, тегерекни жабыгъа алдырып, бёрюлени орталарына ычхынып, къаты сермеш башланады. Аллына бек биринчи тюшген бёрюню богъурдагъындан тутуп, уллу хурттак юзюп алады, алай бирси бёрюле аны юсюне чабадыла. Аны арт бутларыны жумушакъ жерлерин бёрюле алай къапхандыла, экинчи кюн аякъларыны юсюне сюелалмай эди. Аны насыбына бирси итле, къойчула да алайгъа терк жетген эдиле, бёрю жыйын а, аланы кёрюп, думп болгъан эди. Экинчи кюн къойчула Галтак богъурдагъын жыртхан бёрюню ёлюпон ёзенде табадыла. Кечеги сермешден сора Галтак жүрюялмай тохтайды, Дамбег аны кётюрюп къошха келтирип, жараларына жангыдан къарап, тазалап, дарман сюртюп, бинт бла байлайды. Къойчула аны жараларына тынгылы къарагъанларыны хайырындан юч ыйыкъдан сора ол сау болады. Жаралары да бителедиле. Арт сол аягъындан бир аз акъсай эди, бусагъатда уа саппа - сауду.

Габе къууанып, ёхтемленген окъуна этип тынгылайды шуёхуну сейирлик ишлерини, батырлыгъыны юсюнден хапаргъа, алай жарсыгъан да этеди анга аллай бир къыйынлыкъ сынаргъа тюшгенине.

Къойчула къышдан тынч къутуладыла. Былай эди - деп, бёлюп айттыргъа бир зат да чыкъмагъан эди. Жаз башында уа, кёк кырдык ёсюп, тегерек жашил бет алгъанда, къойчула малларын сюрюп, жайлыкъгъа кетедиле. Жолда келе туруп, Галтакны аз да тынгысызлыгъы эсденмейди, малла бир затдан юркюп, чачылмасынла, бир жанына бёлюнмесинле - деп, къойчулагъа болушханлай келеди. Габе жашагъан элге жете башлагъанлай а, алгъа ёшюн урады, кенделенине баргъан узун орамгъа жетгенлеринде уа, шуёху тургъан юйге чабады, къарап - къарагъынчы Габеланы арбазгъа киреди. Шо ол сагъатда жаш да школдан келеди, шуёхла алгъынча бир – бирлерин кёргенлерине чексиз къууанадыла. Габе Галтакга - эт бишген шорпада ашарыкъ этип береди. Ит узакъ жолну келгени себепли, иги да ач болгъан эди, азыгъын алай къадалып ашай эди, тынчыракъ ашаса, биреу сыйырып кетерикча.

Къойчула жайлыкъгъа чыгъаргъа хазырлана тургъанларында, сау

ыйыкны Галтак Габелада турду, андан сора уа сюрюу бла аны таугъа ашырдыла. Къойчула аны кюндюз тагъып тутдула, кече уа бошлап турдула. Галтак шуёхун излеп, анга тансыкъ бола эди, жолгъа чыгъып, элге барыргъа да кюрешгенди, алай малчыла эслеп, терк окъуна къайтарып. къош къатына келтирип такъгъандыла. Габе кеси да эки кере келип кетгенди, андан сора ит да бир кесек тынчайгъан эди.

Бу жол да къойчула Кизлярдача жайлыкъда да хатасыз тап турдула. Кюз арты сууукъла башланганларында уа, тауладан тюзлеге тюшдюле. Урушдан келген хапарла уа къууандырмай эдиле. Немецли башкесле Москваны бла Ленинградны къолгъа эталмагъанларындан сора, ала ёлюр мыллыкларын Сталинградха бла Север Кавказгъа атдыла. Сталинградны къолгъа эталмадыла. Хар юй, хар этаж ючюн сермешле бардыла, Къызыл Аскер къаты уруш этди, орус халкъны суйген махтаулу череги Волганы жагъасында сахар ууатылып, жер бла тенг этилгенликге, фашистлеге бой салмады. Ахырында уа мингле бла гитлерчилени жесирге алып, сахарны аладан толу тазалады. Кавказ фронтда уа немецли аскерле эсирикле болдула. Грозныйни бла Бакуну нефтине ычхыныргъа ёшюн урдула. Сталинградда ууатылгъандан сора, мында да Къызыл Аскер аланы артха къачарча этди. Алай Север Кавказны республикаларыны бир къауум сахарларына бла эллерине ала кирип тургъан кезиуде, Дамбегланы колхозну башчылары къыйын болумгъа тюшген эдиле. Сюрюулени Кизляргъа ашырыргъа онг болмай, битеу къойланы колхозчулагъа юлеширге оноу этедиле, ала уа къолларындан келгенни аямай, малланы къоранчсыз сакъларгъа керек эдиле.

Беш къой бла бирге Галтак Дамбегни юйюрюне жетди. «Огъурсуз» Галтакдан къоркъгъанлары себепли, адамла орамны аланы юйлерини къаты бла озаргъа къоркъуп башладыла. Юйде аны тагъып тутханлары да андан эди. Арбазгъа биреу кирсе уа, ол къаты юрюп, къоркъута эди, ол заманда уа юйден адам чыгъып, аны тынчайтыучу эдиле. Галтак элге немецли аскерле киргенден сора бютюн да огъурсуз болгъан эди. Гитлерчиле элни къатында партизанладан бла къызыл аскерчиледен кеслерин къоруулай эдиле, ала уа агъач ичлеринде бла тау жерледе бугъуп, кечеле бла душман аскерле тургъан штабларына бла жашагъан жерлерине чабыуул этип, ахларын ала эдиле. Немецлиле элни тегерегинде окоплагъа кезиу-кезиу кирип, кеслерин алай къорууларгъа кюреше эдиле, жашагъан а эллилени юйлеринде эте эдиле. Соргъан-оргъан деген а жокъ эди, кеслери сайлап, кирип къалгъан болмаса.

Дамбегни юйюню бир отоуунда юч немецли офицер тура эдиле, аладан бири украинлы эди атына да Виктор Косиченко, дей эдиле. Хохол итни кесине терк окъуна юйретеди, бир-бир кезиуледе анга бир затла да ашатыучу эди. Бир къауум кюнден сора уа аны биргесине жашагъан бирси эки немецлиге да юргенни къояды. Алай алагъа келген бирси немецлилени уа кёрюп болмай эди, ала отоугъа киргенлеринден сора да юргенин тохтатмай эди. Бегирек да шуёху Косиченкогъа терк-терк келе туруучу немецли офицерледен бирин суймей эди. Ол хар келгени сайын итге не таш, неда бир зат атып къозутуучу эди. Галтак анга къутуруп, темир сынжырын юзюп, ычхыныргъа кюрешуочу эди. Бир

жол а ол фашист офицер келген кюн кылай бла эсе да ычхынып, анга чапды. Немецли верандагъа чабып кирип, эшикни этди, алай Галтак аны шинелини кыйырындан бир хурттакны юзюп алгъан эди. Немецлини бет кыаны кетип, кыалтырагъан кыолу бла кыабындан керохну чыгъарып, итни атаргъа марады, алай Косиченко аны кыолун сермеп тутуп, атаргъа кыоймады. Иги кесек заманны селеше кетип, дертчини тынчайтханнга ушады, ол керохун артха кыабына салды.

Шинелни этегинден юзген хурттак Галтакны жашаууну багъасын тутду. Фашист кечмеди анга аны бу «хатасын», «намысыны сындырылганын». Къоншу жашчыкъ Азамат, немецли юйден чыгып кетгенден сора, бир сагъатдан кыайтып келип, итге бир уллу туурам ашарыкъ атханын айтды. Ит алгъа ийисгеп кёрдю да, сора ашады. Кёп да бармай, аны тюклери тюше башладыла. Кюнден кюннге аны териси кыалып, битеу чархында тюклери тюшюп тебретиле, ашагъанын да кыойду. Габе анга ашарыкъ алып келсе, ол башын аз кётюрюп кыарап кыойгъан болмаса, ашха уа кыарагъан да этмей тохтады. Бир ыйыккыны ичинде тюклери кетип, териси ачылып кыалды, эки кюнден сора уа ёлду.

Къоншу жашчыкъла, Габени шуёхлары алтаулан болуп, ёлюкню кыатына жыйылдыла. Габени жилимукълары саркъдыла, аланы ол женглери бла сюртдю. Сабийле зат айтмай, бир кесекге шош сюелдиле, сора кыалайгъа элтип бастырлыкъларыны юсюнден оноу этдиле. Суудан узакъ болмай, элни кыйырында тешге элтип, анда бастырайыкъ - деди Азамат. Барысы да аны кыабыл кёрдюле.

Габе юйде керексиз эски - бусхуланы жыйды, картон кыагъытладан кыалгъан-кыулгъанларын да тапды. Узунлугъу метрден озгъан кыалын кыанганы да чыгъарды. Ол а сын ташча салынырыкъ кыанга эди. Тюрсюнлю кыарандаш табып, уллу харфла бла былай жазды: «ГАЛТАК». Итни бахчагъа багуш ташыгъан бокълауучха салып, тёртеулен болуп кётюрюп, айтхан тешлерине элтдиле. Алайда анга, артыкъ терен да этмей, кыабыргъа ушатып, жер кыазып, тюбюне да картон кыагъытла салып, ёлюкню тёрт аягындан тутуп, ары атдыла, юсюн а эски быстырла бла жапдыла, топуракъ кыуюп, тегерегин - башын тап этдиле. Бир сыйлы затныча, керти шуёхларыча бастырдыла. Кеслери хазырлагъан «сын ташны» да салдыла.

Кызыл аскерчиле бла партизанла душманнга уллу халеклик салып, элден башларын алып, кыачып кетерча этгенлеринде, бу эсертме бир жылдан артыкъ заманны жеринден тепмей тургъан эди. Жауунла аны юсюнде жазуун жуууп кетерселе, Габе барып, жангыртханлай тургъанды.

Дюгер тилден АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР кёчюргенди

КЪОЛ КЪАПЛА

(Ханар)

Устазлыкъ жолну сайлагъан сохталаны чемерликлерин ёсдюрюрге деп, ючюнчю–тёртюнчю курслада, республикабызны школларына бир - эки айгъа ишлерге иедиле. Зубайда Къарачайда Ташкёпюр элге тюшген эди, андан усталыгъын ёстюрюп келгенди. Алай а, къалгъан тенглерича, окъуууму бошаргъа энтта бир атлам этдим деп къууанып, не ойнамайды, не къолмейди. Бир кюн тенглери тегерегин алып, къоймай хапар айтдырдыла. Къолунда эки, къарыулары кетген, жыртыкъ къол къапчыкъны къойнуна къысып, ким эсе да аланы тартып алып кетерикча, Зубайда хапарын башлады.

Дерсге биринчи кирген кёзиуюмде жюрегими дып-дып этип ургъанын классда олтуруп тургъан сабийле да эшите болур эдиле, аны юсюне къошулуп, къолларым да къалтырай. Школда кёп жылланы окъутуп тургъан устаз, мени сохтала бла танышдырып, кеси чыгъып кетеди. Дерсни башлап, сабийлеге ангылата тургъанлай, эшик акъыртын ачылып, юсчюгю да башха сабийледен онгсузуракъ, бир жашчыкъ кирип, башчыгъын да энишге этип, сюелди, олтуруп тургъан сохтала уа анга къарап къюдюле. Арт партада олтургъан жашчыкъ: «Ол хаманда алай кечигип келеди», - деди. Жашауунда эм уллу борчну тындыргъанча кесине алай кёрюне болур эди.

Къатына бардым, башчыгъындан сылап: «Энди кечикмезсеми?» - деп жерине олтуртдум. «Мени бла олтурмасын!», «Мени бла да олтурмасын!» - деп сабийле къычырыргъа къалдыла. Кесчиги барып, манга да бир мудах къарап, олтурду. Жюрегим чанчды, сабийлени анга алай этгенлери, юсчюгюню жаланнгачлыгъы, кёзчюклерини мудахлыгъы да мени сагъышландырдыла. Алай а, дерсни заманы кетип баргъаны себепли, дерсни бердим. Устазла солуучу кабинетге киргенимде ол сабийле бла кёп ишлеген устазланы бирине ол жашчыкъны юсюнден сордум. «А - а, ол экилеге окъугъан сабийними сораса? Не, дерсде тынч олтурмаймыды?» Мен жукъ да айтмадым. Талай кюн озду. Хар кюн сайын ол кечигип келеди, хар кюн сайын бирча кийимчиклери бла, кесчигинден да ийисчик келе. Сора мен ангылайма сабийле аны бла олтурургъа нек сюймегенлерин. Бир кёзюмю андан алмайма. Аны мудах, умутлу кёзчюклери, замансызлай не зат эсе да бир ауурлукъ кётюрген, узун кирпиклери, марал кёзчюклери, ауузу къюлсе да къюлмеген кёзчюклери, мени тынчлыкъсыз этгенлей турадыла. Къалай да болсун, жашчыкъны тынчлыкълы сабийлиги болмагъаны ачыкъ эди.

Бир кюн биргеме конфетчик, кексчикле алып келеме да, дерс тюгел бошалгъынчы, къалгъан сабийлени алгъа ийеме. «Сен а, Ибрагим, манга бир болуш», - дедим. Сабийле сейирсиндиле, ала тургъанлай Ибрагимни нек къойгъанымы да ангыламай.

Мен Ибрагимге жукъ да соргъунчу: «Не бла болушайым?» - деп

кёзюме къарады. «Биринчи мени бла олтур да, азыкчыгъымы ашаргъа болуш, андан сора къанганы сюртюрге болушсанг разы эдим» - деп аллыма олтуртдум. Эрлай жунчуй тургъанлай, кексчикни ашыгъыш къапды аны ызындан конфетни, сора шербет суучукъ да бердим. Сабийни ачлай жюрюгени да ачыкъланды. Кесим а акъыртын юйюню болумун билирге дыгалас этеме: «Гитче эгешчигинг бармыды? Аттянг а къайда ишлейди?» - деген соруула береме. Барына да акъыртын жууап этеди, манга да бир кесек ийлешеди. «Бизни хаман сиз окъутуп турлукъмусуз?» - деп сорады, мен болумну ангылатама. «Мен окъутхан заманда дерсге кечикмей, юйге берилген дерслеринги да этсенг, мен санга иги багъала салыргъа сую эдим», - дедим. Ол манга жютю къарап: «Эрттен бла маллагъа къарагъынчы кечигип къалама. Атам къошдады», - деди «Ананга болуша болурса?» - деп сордум. «Мени анам жокъду», - деп жерге къарады, ашагъанын тохтатды. Ах, дунияны татыуу къуругъан кёзчюкле. Мен къалай ангыламагъанма, къалай эсиме келмеген эди. Санларым къалтырадыла. Кесими анам эсиме тюшдю. Анам базаргъа барып келгинчи орамгъа чыгып, чыдаялмай, юйге кирирге унамай сакълагъаным да келди эсиме. Окъугъан кезиуумде уа хар шабат кюн сайын ашыгъып юйге баргъаным да. Айырма окъугъаным ючюн, къалгъан окъуучуладан артыкъ он сом алама. Ол он сомуму жыйып анама чепкен алгъаным. Анасыз мен жашаууму кёзюме да кёргозталмайма, жашаугъа да санамайма. Ол жашауну, тымсыз ашарыкъгъа ушатама. Анасыз жашауну кюн тийгенликге мени жылытмагъаннга санайма. Къарачай нарт сёз эсиме тюшдю: «Анасызны кёзю жукъланады, атасызны жюреги жукъланады». Заман тохтап къалгъанча, башымда уа чыбыкъ ичинде ток жюрюгенчады сагъышларым. «Юйде ушхууур а ким этеди? – деп соргъанымда, «Эгешчигими анасы», - деп жууаплады. Энди болумну керти ангыладым. Ёге анасы кесини сабийлерине къарап, бу сабийни жумушлагъа тутады. «Тамбла ананг школгъа бир келсин», - дедим. Къоркъуп: «Аллах ючюн, чакъырмагъыз, артда тюйген этерикди!» - деди. «Къоркъма, мен сени махтагъан этерикме», - дедим. Экинчи кюн, къошдан тюшген кезиую болуп, атасы келди. Кёп сёлешдим, мен айтханымы билдирмегенлей, юйде бир ариу сёлешип, ангылатырыгъын тиледим. «Иги адам юйюнде итин – киштигин да ач этмейди, юсюне да къарагъыз. Кёзлерини мудахлыгъындан окъуна билген эдим, бу сабийни бир инжиую болгъанын», - дедим. Атасы бетиме жютю къарады. Экинчи кюн дерсден Ибрагимчикни юйюне алгъаракъ ийдим. Сабийле бла да ушакъ этдим. Сора, ол эрттен бла дерсге келгенинде, анга сабийле башха кёз бла къарадыла. Атасы да бир кесек эс бёлдю. Жашчыкъ манга ийлешеди. Мен да анга тапхан татлы затчыкъла келтире эдим. Гитче къарындашчыгъымыча сюйдюм. Манга эркинлик берселе, аны биргеме алып кетерик эдим. Чемерлигбизни ёсдюрген заман, сиз билгенча, бошалды. Сабийлеге мен да ийлешгенме, ала да кетерими излемегенча кёрюндюле. Кетерими аллы бла къууандырыргъа изледим.

Директордан эркинлик алып, сабийлени окъумагъан кюнлеринде кёз ачаргъа сахаргъа элтдим. Биз сабийле бла бармагъан жерибиз къалмады: музейге элтдим, аш юйде ашатдым, жолда бара хапарла да

айтдым, паркда кѣп тюрлю кылылгучалада учдула, ойнадыла. Ибрагим а кыатымдан кетмейди. Мени кыолумдан тутуп, мудахды. Ызыбызгъа айланган заманда кюн тюрленди. Элге сабийлени юйлерине таптырып, кесим а шахарда жашагъан фатарыбызгъа кыайтыргъа керекме. Юсюм жаланыракъ эди да, кыолларым сууукъ болдула. Алай тѣземе. Ол себепден, бек сууукъ болгъунчу хар сабийни юйюне жетдирдим, ала кыууанып, мени бла кыол тутушуп, юйлерине кетедиле. Эм ахыр юйге жете, Ибрагимни ѳге анасы аллыма чыккъды. «Маллагъа кыарар заман болгъан болур» - деп Ибрагимни бетчиги тюрленди, манга да мудах кыарап, чабып юйюне кирип кетди. Мен ол тиширыуну тыйып ушакъ этдим. Айта келип: «Сен билемисе арт кюнюнде санга ким суу ичирир? Кесинг дуниядан кетсенг, тапхан балаларынга кыалай кыарай эсенг да, алай кыара бу сабийге да. Ол заманда Аллахны аллына барыргъа кыоркъмазса», - деп кетдим. Бир кесек баргъанлай ызымдан ким эсе да атымы айтып кыычыргъанча кѣрюндю, бурулсам - Ибрагим чабып келе тура эди. Тохтадым. Кѣзюме кыарап, эски, жыртыкчыкылары бла кыол кыапчыкыларын манга узатды. Мен жиярыгъым келип тыгъылдым. «Кыолларым бир бек сууукъ болгъан эдиле», - деп алдым. Бай сабийле, аталары - аналары бла бѣгек ѳсген сабийле эслемедиле мени кѣгерген кыолларымы. Жаякчыкыларындан уппа этдим. «Сен керти эркишисе. Кыыйналсанг да, кече жукыламай окысанг да, окыургъа кыореш, сен кесинги жашуунгу тынч этерсе. Мен кыарт болсам манга да болуша турусса», - дедим. Сора ол ышанган кѣзчюкlege, огурулу кѣзчюкlege, аккылылы кѣзчюкlege, ол халал кѣзчюкlege кыарап, кыолкыапчыкылары алып, жиямулкыларымы да кючден тыя, бурулургъа кыоркъа кетдим...

Андан бери кѣп заман озады, алай мен энтада сакылайма зыккыл кыолкыапчыкылары.

Кесимме, сабий - гитче, ишге жюрюмейме... Паркда таза хауа бла солургъа сабийни элтгенме. Эсими бир ариу жаш бѣлдю, сабийни кыолундан кыаты кыысып, кыатында бир ариу, тап кийинген тиширыу. Сюеклери, ариулукылары, кирит кесини ачхычына келишгенча, келишип. Жууукъдан жууукъ келе, мени кыатымда тохтадыла. «Ма, мен санга айтхан устазым, - юй бийчесине мени кѣргюзтюп, - сизсиз мени бу кюннге келтирген. Мен сизни кѣп излегенме бу сѣзлени айтыр ючюн», - деди. Мен сейирсиндим Ибрагимни кючден таныдым. Жашчыгъын эркелетдим, хапар сордум юйюнден. «Атам да, анам да ауушхандыла, гитче эгешчигиме да кыарындашчыгъыма да ѳксюзлюк сынатмагъанма. Энди юйленгендиле ала да. Сизни уа мен чырт да унутмагъанма», - деп, мени жашчыгъыма иги ача да тутдуруп кыучакылады, юйюне чакырды. «Мен эт - сют кыурулушда ишлейме, жукъ кереклигигиз болса, тартынмагъыз», - деди.

Мен да анга кыол кыапчыкыларын асырап тургъанымы айтдым.

ИНАЛ БЛА МАРЖАН

Хапар

I

Бир кьарт, кыйырына да чою урулгъан тагъына да таяна, жолсуз жолну ёрге барады. Аны юсюнде жыртылгъан, эски, кир кийимлери кьартны бек тозурагъанын кёзге туура этедиле. Кече жауун жаугъан эди, аны ючюн ол жарлыны юсю-башы бютюнда кирди. Кюн булутла артындан кёрюнюрге кюрешеди, аязыргъа ушайды, алай жылыуу уа алыкъа жокъду.

Кече жулдузла кёкню алгъанча, шахар адамдан толду. Аланы хар бири кеси жумушун тамамларгъа ашыгъады. Жаланда ол кьарт бир жары да ашыкъмайды. Ары-бери озгъан адамлагъа эслеп-эслеп кьарайды. Бирде кеси кеси бла, тауушун башхалагъа да эшитдирип, сёлешеди, бир затланы эсине тюшюре. Ол алай бла не затха эсе да ыразы болмагъаныны белгисин береди. Жаш адамланы кийингенлерине да бюсюремей, ызларындан гыр-мыр этеди.

Бир жаш кызчыкыгъа уа: «Бетсиз!» – дейди. Ол да, кёз кьарамы бла адамны ёлтюрген тёре болса, кьартны ёлтюрюр эди.

Таягыны кыйырын асфальтха ура, ол да чурукъ табанла таууш этгенча таууш эте, атлайды кьарт. Да кьайры ашыкъсын ол? Не юйю, не адамы болмагъан бир жан. Дуния башында бусагъатда юсюнде болгъан кийимлеринден сора бир заты да жокъду.

Жангызлыкъдан аман зат болмаз, аллай адам шашып окъуна кьалады. Сёз нёгеринг болса, аны бла хапар айтырса, заманынгы оздуурса. Бу жерледе аны кесича жангыз жашагъан бир тиширыу барды деп эшитгенди да, ол аны излей чыкыгъанды.

Жолда тюбегенлерине бир зат сорургъа да кюрешеди, алай бу жарлы бла киши сёлеширге кюсемейди.

Кьарт эл ортасында тюкенни кьатына келип тохтады.

– Акъсакъл, бюгюн мен санга не чай, не гыржын бераллыкъ туююлме, – деди не затха эсе да ачыуланып тургъан тюкенчи.

– Манга сени не чайынг, не кефиринг, не татлынг керек туююлдо, эркин этсенг, сорлукъ затым барды? – деди кьарт, ауазын бир кесек кётюрюп.

– Алай эсе, сор, – деп, жумушады тюкенчи.

– Бу жерледе кьарыусуз, манга ушаш, юйсюз-кюнсюз бир жарлы кьатын жашайды деп эшитгенме, аны таныймыса, бир айт манга!

– А-а-а, хау, баям, сен Мадоннагъа айта болурса, – деп, бармагы бла жолну ары жанын кёргюзтюр, – ол анда жашайды, – деди тюкенчи.

Эр киши, тюкенчи кьатыннга:

– Сау бол, – дегенни айтып, аны сейирге кьалдыра, андан ары жо-

лун кысхарта кетди.

– Ой Аллах, бу кьартны адеби, кыылыгы, акылы да болгъанлары кьалай танылады сёлешген сагъатында, – деди тюкенчи, кьартны кьарама бла ашыра.

Терек бахчаны кьаты бла озуп бара, кьартха жарыкь ауазчыкьлары бла чыпчыкьла тубедиле. Кьалай да арымайдыла бу кьанатлыла жырлап тургъандан?! Сен игилик этсенг, сыфатынг, жюрегинг, айтхан сёзюнг да бирча ариу боладыла.

Арлакьда башы салам бла жабылгъан юйчюкню кёрдю кьарт. Жуу-укьлаша келип, башында эски бёркюн тешип, онг кьолу бла тозурагъан чачын ёрге сылады.

«Тарагъым болса эди», – деп келди кьартны кёлуне. Кёнчегин кьакьты-сокьту этип, ариуларгъа кюрешди. Кьайдан билсин ол, келген адамы аны сыфаты тозурап болгъанын эслеген да этмезлигин, аллай затлагъа эрттеден да эс бурмагъанын. Ол, адыргы гытычыкьны кьатына жууукьлашынчы, тегерекге-башха сакь кьарай келеди. Кьаллай тап жерде орналыпды бу юйчюк. Юйге кьаршы жетгенде, аны тегерегинде чырпы, ханс кьатышдан бир кючюк чыгып, кьартны кьоркьутхан окьуна этди. Кесинден эсе ауазы уллу бир маскечик. Итни юргенине юйден кесинден эсе гузабасы алгъа жетген бир тиширыу чыкьды.

– Не зат керекди! Кеси кесими да кючден кечиндиреме, санга берир затым жокьду!..

Ол тиширыуну аягъындан башына дери кьарады эр киши. Кертисин айтсакь, бу адамны жаратыр заты жокьду. Гитче японлу кьатынчыкь кибик. Белинден тёрт бюкленип, чиммакь агъаргъан кир чачы бла, ол да кысха кесилип, кьартны кесини чачына ушаш. Юс кийимини юсюнден а айтыр зат жокьду. Кюнню кызылулугъуна да кьарамай, аны юсюнде, бир-бир ичинден кьарап, кьат-кьат быстырла кёп. «Манга ушаш, болгъан харекетин биргесине жюрюте кёреме», – деп, кьартны эсине алай келди. Сора, эсин жья, кьатыннга жууукь атлады:

– Мен санга факьыра тилей келмегенме, жумушум барды, – деди.

Ол анга жууукь жанлагъанда, бурунуна аракьы ийис урду.

– Мени санга берирге затым да жокьду, бир зат бла да болушалыкь туююлме, – деп, ийилип жерде атылып тургъан кьазыкьны кьолуна алды кьатын.

– Бир тохта, мен жангызма, юйюм, юйдегим болмагъан бир жанма, жангызлыкь адамны жашауун кысхартады.

– Мени юйюмю сыйырыргъама келгенсе? – деп, керилип, тиширыу кьазыкь бла кьартны аркьасына урду.

Урду да, бир жанына кьачама деп, жыгьылды. Не бек эсирип болса да, тиширыуну жаны жаланды, халалды. Олсагъат аязды. Ол кьартны созуп юйге кийирди. Итин аны сакьларгъа кьоюп, кеси жолгъа ашыгышлы атланды, анда аны уллу иш сакьлап тургъанча. Кюн батхынчы ол юйюне кьайтмады. Кьонагъы уа баш аурууу бла уянды, кеси да ачды. Биринчи кесини кьайда болгъанын ангылаялмады, маскени кёргенде уа, кьайдагысын эсине тюшюрдю. Уллу кёзлери бла ышанлап тегерегине кьарады. Бу юйню иеси жарлы жашагъаны баямды. Тёрт уллу чыпынны

жерге орнатып, аны башына уа чырпыла, салам, кьаты кьагьыт тапхан-нын да атып турады, юйге да ушамайды, хар зат болжаллы халда эти-липди. Юй башыны тешиклеринден кюн жылтырайды, кёзлени кьамата. Кече жаугъан жауун, баям, юй башындан саркьгъанды, жатып тургъан жыртыкь тёшек сыппа-сууду. Ауруп тургъан башын бир кьолу бла тута, кьарт эшикге чыкьды. Тёгерекде чырпы, ханс, салам тапханын жыйып, юй кибикни башына атды. Кюн тийгени бла хайырлана, тёшекни эшикге сызды – кьургъакьсытыргъа, тёгерекни-башны тазалады.

Ол ишлени тамамлап, солургъа чёкгенде, кюн да кесини ишин этип батды. «Ол да аны жумушуду», – деп сагьышланды кьарт. Жаланда иги арып олтургъанда ангылады ачлыгъын. Бир талай кюн болады ол ада-мыча ауузуна азыкь алмагъанлы. Ол кезиуде, кеси аллына жыр да му-рулдай, тиширыу юйюне кьайтды. Бир жумушакь, бирде уа базыкь эте ауазын алай ариу жырлайды, ол эрттен бла эсирген эриши ауазлы тиши-рыуду деп айтмазса. Ол кьолунда гыржынын сындырды да, жартысын кьонагъына узатды.

– Кьайдан алгъанса сен муну? Факьыра тилепми алгъанса?

– Мен факьырачы тюйюлме!

– Сора кьалай жашау этесе да?

– Сен муну жашаугъамы санайса? – деп, жилямсырады кьатын.

Ызы бла гыржынны биягъы сындырды да, уллуракь жанын, олту-руп, анга кьарап тургъан кючюгюне берди.

Ашап, кьарыу алгъандан сора, суху ауазы бла:

– Кет! – деди кьартха.

– Нек? Мен сени бла бирге жашар умутдама. Кёремисе, тёгерекни да тизгинин жыйгъанма.

– Мен кесим жашаргъа юйреннгенме.

– Жангызлыкьдан аман не барды?

– Мен юйреннгенме. Хар заманда да кесимлейме, мени кьадарым алай болур эди.

– Мен а кесимлей жашаялмайма, хауа жетмейди манга, жангыз-лыкьда тургъан кёп жашамайды.

– Мени жашауум болгъанды деп да билмейме.

Экиси да бир кесекни шошлукьда олтурдула, ала, баям, жашаула-рын кёз алларына келтире болур эдиле.

– Мени атым Иналды, – деп, ол кьолун анга узатды.

– Мени атым а Маржан.

Экиси да бир бирге аз ышарып кьарадыла. Иги кесекни шошлукь бийледи.

– Не болгъанды? – деп сорду Инал.

– Бизни экибизни сёлешгенибиз – ол иги жашауда жашагъан адам-ланы халларына ушады.

Биягъы шош болдула. Экиси да олтуруп биягъы аман тюшлени кьыстагъанча, ары-бери сагьыш эте, эсгериулеге батдыла.

Озгъан жылланы не жууа турсала да, ала таза болмазлыкьларын биледиле, минг кере да жуу. Осал жашаулары жүреклене тырнагъаны экисини бетлеринде да жазылыпды.

Кече ортасы келди, танг да атды. Заман да кесини ишин бардырады.

Жангы кюн чууакъ да, ариу да келди. Жашау барады, ариудан-ариу бола, адамлагъа къууанч бере. Къууанадыла, бир-бирле, жарсыйдыла бирсиле – жашаулары жарлылыкъда, насыпсызлыкъда ётгенле. Да нек къууанмазгъа керекдиле ала? Аланы юйсюзле бла не ишлери барды? Хар ким да быллайланы терслейдиле, юйсюз-мюлксюзлени. Къалай келген сунадыла биз бу учузлукъгъа? Бюгюн жашайма тамбла не боллукъду манга деп киши да айтмасын. Бу эки къарт да билмей тургъанлай келгендиле бу кюннге. Жашау, къадар дегенинг...

Жан татлыды, адам улу алданып къалады дуня башында не затха да. Жюрек теренинде хар гитче затчыкъгъа ийнаныулукъ бла жашай барады.

Бирле жан аурутурла да, садакъа берирле деген акъылда, жангызлыкъдан къутулур амалла излей айланганла экиси да жол алдыла. Ала тамблагъы кюнню сагъышын этмейдиле, бюгюнню кюн бла жашайдыла, алгъа къарамайдыла. Жашаулары агъач жаныуарланы кечиннгенлерине ушап къалгъанды.

Экиси эки жанына – къайда не табабыз, не бла жан кечиндиребиз деген акъылда тебиредиле. Инал, тиширыуну туурасындан къарап: «Сыфаты аламан туююл эсе да, ич дунясы уа байды», – деди. Бирле, кеслерини юслерине, башларына къарай, ёмюрлери кетеди, башха ишлери-къайгылары болмай. «Бир кезиуге дери кесим да алай болуучу эдим, андан манга не хайыр ансы», – деп, Иналны акъылына кёп загла келдиле.

Маржан а, арлакъгъа кетип, бир ариу макъамлы жыр айтады. Терек юсюнде къонуп тургъан къарылгъачлагъа къошулуп, ала жырлагъанча, ауазын тюрлендиреди, дагъыда арлакъ барады да, терекге, минчакъла кибик, тегерек къонуп тургъан къанатлылагъа къарай, ауазын дагъыда тюрлендиреди. Ёмюрде аланы ауазларына юйренип тургъан сунарса, алай келишдиреди.

Заман кеч болгъанды, бюгюн къарт артыкъ хайыр кёрмедиди. Ётюп баргъан къайсы эсе да бири чыпчыкълагъа атхан къалачны жерден алды, бюгюн тапханы олду. Кесини ашарыгъы да келеди, алай Маржаннга аяп, ашамайды. Кечге дери айланган аякълары арыгъандыла. Ол эр кишиди, алай а юйге хайыры жокъду. Садакъа тилерге уа юйренмегенди.

Инал къолунда къаты тутуп келген къалачы да юйге жетгинчи, ууалып, бурху-бурху болгъанды. Алай Маржан ол къайгылы болмагъанын кёрдю, юйге киргенлей. Эсирип, жугъун да билмей жукълайды.

– Не ди бу этгенинг? – деди Инал, ауазын кётюрюп.

– Тиширыу, сени кесине мурулдай, кючден ачды кёзлерин.

– Биягы сен ичгенимни этгенсе?!

– Урлагъанма, жаратмай эсенг, думп бол. Сени кибиклени кёплерин кёргенме. Сен да къора. Манга керек туююлсе, башынга эркинсе.

– Бюгюнлю айланып, мен зат мажармагъанма, сен а ичерге къайдан тапханса?

- Сен да, менича, тепсей билсенг эди, бир зат мажарыр эдинг. Теп-
лилен, тепсе, жырла, аны кѳргенле уа сени кыйынынгы кыйтарырла.
- Жанымы ичгичи тиширыула аладыла, кылай учузлукъду ол.
- Ичгичи тиширыуламы дейсе? Сен не жаншайса, мени кыйын-
лыгымдан не хапарынг барды? Аракыны хайырындан жашап турама
ѳлмей, бюгюнню зауукълукъну да аны хайырындан кѳргенме.
- Сени айтханынга тынгыласанг, ичги жашауунгу созады, сейирсе
бек!
- Сен меничалагъа тюбемегенсе, аны ючюн сунаса алай.
- Кыаллайлагъа тюбемегенме?
- Кыайда болса кылай айланганлагъа, учузлагъа, алданганлагъа,
– деп, ачы жилиды тиширыу.
- Жашау мени да ийлегенди. Ёмюрде кесими кыарт болмазлыкъ
сунуучу эдим, юйюрлери, жашаулары-ашаулары болгъанланы масхара
эте. Заман кезиудю, энди уа кыарт-кыарыусуз болгъанма. Мени ыспас-
сыз этедиле. Кесибиз терс, кишини терслерге жарамайды.
- Эрим машиналаны бек сюйюучю эди. Сюйгенин тапханды, ма-
шина бла жоулгъанды. Мени кыагъанакъ сабий бла ѳксюз этип кетди.
Сабий ѳсгюнчю аман жашамагъан эдик, кыартлыгъыма жашым барды
деп ышана эдим...
- Аллах кечсин аны гюняхларын. Сабийлери ата-ананы асырагъан
тѳредиди...
- Ёлген этсе уа – насыбым эди. Аллах берди, Аллах алды дерем
д, шошайыр эдим. Бусагъатда уа кыачан жатханын, кыопханын, не зат
ашагъанын, не бла кюрешгенин да билмейме. Мени бюгюнню кюннге
келгеним да аны терслигиди, асыры анга сагъыш, кыайгъы этгенимден.
- Сау эсе, кыайдады да, сени да атып?
- Аны кыайдагъысын бир Аллахдан сора киши да билмейди. Алай
мен анга керек болмагъанымы уа ангылагъанма.

Мен школда ишлеп тургъанма, сабийлени жырларгъа юйрете эдим,
сабийле да, ишчи нѳгерлерим да мени бек намысымы кѳтюрюп бол-
гъандыла. Жашым а, ишлерге Москвагъа кетип эди, кыайтып келеди да:
«Сени да ары биргеме элтеме, мында менсиз турур амалынг жокъду. Сат
мында юйню, анда фатар алыргъа ахча керекди, менде болгъан ахчагъа
кыошаргъа», – дейди. Алай бла, юйюмю, анда болгъан мюлкюмю сатама
да, жашыма береме. Кесим а жууукъларыма барама, жашым юй алгын-
чы, бир кесек мында мычыйым деп.

Биреуню юйюнде жашагъандан кыйынлыкъ не барды? Ол амал-
сызлыкъда ай, эки ай жашадым, алай бла жылла оздула. Болгъан капе-
гими жыйдым да, хаух фатаргъа кирдим. Анга кыайгъыдан кесими да
унутама. Хар кече сайын тюшюмде кѳреме, иги сагъышламы келедиле
ананы журегине уа, жатсам-кыопсам да, андан башха кыайгъым жокъ-
ду. Анагъа кыйынлыкъ салама деген мени жашым манга сынатханны
сынатсын, андан башха зат керек туююдю ананы саулай ѳлтюрюрге.
Тас болгъанды. Кыайтырыкъ сунуп, кѳп сакъладым, кыайдан келлик эди

эсеме, жашым мени ёлюрге атып кетеригин, сабийим алай этер деп, жети жукълап эсимде да жокъ эди. Алай а кьойду, атды мени. Адамла билирле аны деп, уялып турдум, аны бети жетгенликге анга. Саулугъум, кьарыуум жетген тенгли бир чыдадым, – бут борбайгъа таянды. Ишими да тозуратдым, саулугъум да, юзmezге суу кьуйгъанлай, тас болду. Бир ай чакълы больницада ауур ауруп чыкьгъанымда, ангыладым, ишими да тас этдим, фатардан да кьысталдым, жууукъларыма да керек болмагъанымы ангыладым. Ол заманда, жол жанында шинтикге олтуруп, кьаты, сыйыт этип жилядым, асыры жилягъандан, кьарыуум кьуруп, алайда кьалкьып кьалдым. Уянганымда, танг атып тура эди. Кьатымда уа бусагъатда сен бла мен кийингенча бир киши – кьоркьуп, элгендим. Башымы кесини инбашына таяндырып. Излегеними тапдым дегенлиги болур эди, кече узуну кьатымдан тепмегенине кёре. Жюрек жюрекни сездеди. Ол кезиуде юсюме, башыма иги кьараучу заманым, юсюм-башым да тап, кьатымда ол адамны кёргенимде, бир бек кьыйналгъанем, жийиргеннген да этгеном. Кьайдан келлик эди мени эсеме, кесиме аллай кюн кеир деп. Ол киши иги адам болгъанын ангыладым артда – мутхуз кюнюме жарыкълыкь салгъан, жарыкь адам.

– Жюрек кьыйынлыкьдан сора не затынг кьыйнайды? – деп, биринчи соруу Уасманны манга алай болгъан эди.

– Жашау... не соймеклик не ангылаулукь болмагъаны жашауда.

Тасхамы халкьгъа билдирир деп да кьоркьмай, манга келген кьыйынлыкьны барын да болгъаныча айтдым.

Ол мени алай терен ангылагъан эди, ангыламай а – кьадарыбыз бирге ушай эди сора. Ол кезиуде Уасманны кёзлеринде манга жан аурутханьын, жюрек тазалыгъын, уллу адамлыгъын, дуня башында андан сора мени ангылагъан жан болмагъанын сезип, ызындан баргъанем.

Кюн кюнден юйсюз жашаугъа юйренип кьалдым. Кьыйын эди, бек кьыйын, алай сен бир адамгъа керек болмагъанынгы сезген а андан да кьыйынды.

Уасман ичерге бек сюе эди, мен да, жюрегиме келген кьыйынлыкьланы унутур сезим бла, бек ачыуланнган кезиулеримде, тютюн, аракьы да тарга, юйренип кьалдым ол аман ишлеге. Бир зат уртлагъаным бла, не кьайгъым да чачылыучу эди, адамла да жашауда жумушакь кёрюнюп кьалыучу эдиле. Кьайгъыларынгы чачайым деп, Уасман мени шахарда айландырыучу эди. Ахча-бохча болмагъанлыкьгъа, кьууанч жыйылыула болгъан жерге барыучу эдик да, босагъа аллында тепсей, жырлай эдик биргелей. Бирде бизни кьыстагъан да этиучю эдиле, аллай кезиуледе, жыгъыла да кьоба, бетлерибизни да желге кюйдюре, юйюбюзге дери кьачып келиучю эдик. Алай бла жылыннган да эте эдик. Ызындан не кьадар жилядым эсе да, чакьырып кюрешдим эсе да, ол насыбым артха кьайтмады.

Ахырында аны жюрегини орунунда таш болур эди дей, тынчайып, озгъан, узакьда кьалгъан насыбымы ызындан бармай кьалгъанма, ол кеси да мени излемей эди.

Энди мен юйреннгенме да, юйю, юйюрю, сабийи болгъанлагъа да сукъланмайма, ол затла мени насыбымдыла деген тиширыулары да ангыламайма...

Жауундан сора кюн чыгып, төгөрөк бир ариу, хауа таза болду. Кёз жилимукуллары тиширыуну кир болуп турган бетин жуудула, бир кесекден а кёзлери да мудах болдула, бети бир кесекден нюрлю да болду.

Кюлгенден арыпмы огъесе башларын тюрлю сагышла бийлепми, экиси да олтуруп башларын бир бирге таяндырып, кеслери да билмей, эрттенликде алай уяндыла. Тангнга эринлери да кёгерип, кеслери да сууук болуп чыкдыла. Ала анга юйренгендиле, ол аланы харкюнлюк жашауларыды.

Кюз арты энди келген эсе да, алай а сууукду. Терек юслеринде чапыракъла, кеслерини къарт болганларыны белгисин билдире, саргъалгандыла. Ишине кеч болган сунарса, Инал секирип къопханда, танг аласына. Жукъусу да къанмаганды, аны сууук жел уятханды.

– Къышхыда уа не амал? – дей, къолларын бир бирге ышый, жылытады.

– Ары дери да бир жашайыкъ.

– Нек жашамайбыз да сора?

– Ачдан бла сууукдан ёллюк эсек да билмейсе.

– Анга да бир амал этербиз, алай сени ол сагышларынг къайгы этдирдиле.

– Мен ичгини бла тютюнню къоялыкъ тюйюлме.

– Ол сени алагъа юйретген къайдады?

– Ёлгенди.

– Аны ючюн ёлегенди ол дейме, эшитмейсе ансы.

– Мени ючюн жоюлганды. Къыш ортасында, манга жан аурутуп, кесини эски тону бла мени юсюмю жапхан эди, кеси уа кечеден тангнга юшюп чыкган эди. Жашау дегенинг алайды. Мени насыбым боллукъ эди, андан алгъа мен ёлсем, ол да мени къоюп кетди. Ол ёлгенден сора, мени жашауум бютунда къыйын болган эди, кесим кибикле мени къапха жыйып, кеслери да мени тонаган эдиле. Андан бери, не затым бар эсе да, юсюме кийип айланама. Сен биринчи келген кюн да кесими андан алай жүрютгенем, сен да мени тонаргъа келген сунганем.

– Энди къоркъма, бизге киши тиерик тюйюлдю.

– Жарлылыкъ бла къайгыдан сора?

– Бу жарлылыкъ да, къайгы да жалан бизге экибизге деп жаратылмаган эселе, болган болур энди.

– Боллукъ эди, алай айтханыбыз бла Аллахдан келген келишмейдиле бирге.

– Кел, иги затны юсюнден сагыш этейик, игиликни сакълайыкъ.

– Эй къатын, этиуюнгча азыкъ этчи, гидлибжа, анга къошуп баста да эт, кесинг да этиуюнгча эт.

– Хазыр къуурулган къакъ этим барды, бек иги, сал столгъа баста бла бирге.

– Къой, кет ойнаганны, андан эсе ашаргъа бир зат мажарайыкъ, ачдан ёлеме.

Кюн таякълары юй башлагъа, арбазлагъа чомарт тиедиле, чапы-

ракъла уа агъадыла, жумушакъ этинге, бетинге тие, жерге тюшедиле, аякъ тюпге. Терек башында къалгъан чапыракъла, жерге тюшгенлеге сукъланганча, башындан энишге къарайдыла. Инал бла Маржан а бир бири къолларындан тутуп, шош атлайдыла.

– Мадонна, бир жыр айтчы, – деди ким эсе да Маржаннга.

– Тёле да алай...

– Асыры гынттылы болгъанса!

Сёз къошмай, башын да энишге ийип, Маржан жолу бла барады.

– Кел, бюгюн мени ишиме барайыкъ, – деди Маржан Иналгъа.

– Къайры?

– Адам аслам болгъан жерге.

– Жырлагъанмы этериксе?

– Мен жырларма, сен а ахча жыарса.

– Кесинг къыялмазча, аллай бир кёп ахчамы берликдиле санга? Зат бермей къойсала уа?

Маржан жууап этмеди, алай болуп да къалыучуду. Жетер жерлерине жетип, тохтадыла. Маржан жырлап тебиреди. Бирле арлакъ-берлакъ турадыла, бирле ахча узатадыла, бирле кеси жумушлары бла жубанадыла. Бирде аны-муну жырла дейдиле, ол а аланы тилеклерин толтурургъа хазырды. Инал а, ахчаны тюшгенине къууана, тегерекден алагъа къаргъанланы къууандыра, тепсейди...

Ала, артха келе, тюкеннге кирип кереклерин алдыла. Бек бай кюнлериди бюгюн – иги кесек ахча тюшгенди къолгъа.

– Санга Мадонна деп нек айтадыла?

– Сен а билмеймисе, ол белгили жырчыды.

– Сенича?

– Къайда анга менича болургъа?

Экиси да кюледиле. Арт заманда аланы бетлери терк-терк жарый башлагъанды. Бюгюн да, юйге келгенлей, хант къанганы жасадыла. Ресторанда олтургъан сунар ашыкъмай ашап башлагъанларын кёрген.

Арыгъан да этип, ашап, тоюп, сууукълукъну да сезмей, жукълап къалдыла.

Эрттенликде Инал тышына чыкъды да, аланы къоншуларында арбазда ышыкъда олтуруп, сол къолу бла бир затла жазып кюрешген чырпабаш жашчыкъны эслеп, аны таба атлап:

– Эрттен ахшы болсун, – деди.

– Тохта, бусагъатда чырмама мени, – деп, орусча сёлешди ол.

Аны ким болгъанын билир муратда, Инал ышанлап къарады. Бурма чачы асыры узундан, кёзлерин жабады, кёк кёзлери да кюнде жылтырайдыла. Бу жашчыкъ арыкъчыкъды, кеси да сол къолу бла жазады. Бойнунда узун боюнлугъу аны жазыу этерге чырмайды. Ачыуланып, аны эки къаты бойнуна чулгъап, къагъытын да арлакъ тюртеди, кеси да ыразы болуп кюрешеди. Инал, аны не жазганын кёрюп муратда, арт жаны бла жанлап, къарады.

Сурагъа терекле ишленип, аланы ортасында уа Иналны бла Маржанны юйчюклери, – бусагъатха дери Инал ол ариулукъну эслемеген эди. Тереклени чокайлары уа, не сейир, чалишленип, бир бирге шыбыр-

дай тургъанча, бу юйню кьорууларгъа ёсгенча, бир алакат сурат. Суратчы, алайда сюелип тургъан Иналны эслеп, элгеннен окъуна этди.

– Ариу ишлегенсе, – деди Инал суратчыгъа.

– Кьоркьутхан окъуна этдинг, – дей, жаш кьолу бла чачын артха сылады.

– Кьоркьутур умутум жокъ эди, танг атмай не бла кюрешесе, ярабий, дегенлигим эди.

– Мен суратчыма. «Бююннюгю жашау» деп, ишими аты алайды.

Бир бирге тыянчакъ болмасакъ, адамлагъа не кюн келлигин билдирир муратдама.

– Да, Аллах болушсун санга, – деп, Инал бир жанына мудах кетди.

Жашны айтхан сёзлери Иналгъа бичакъ ургъанлай кёрюндюле, сёлешген угъай эсенг, тюкюрюгю тамагъындан энишге окъуна бармайды, жилимукълары тамагъына тыгъылдыла.

Сёз кесини юсюнден, бу кюннге келгенини, атылып кьалгъаныны юсюнден баргъанын сезген кыйын туююл эди, ол аны алай болгъанын кеси да биледи, алай...

Мадонна, кьолунда да тюнене тюшген сомладан кьалгъанчыгъына алгъан тютюнюн да кьабындыра, чыкьды тышына. Аны алай кёрген суратчы жаш, Маржанга кёп кьарап турду, сора, кёзлерин да жандырып, аллына чабып, аны суратын ишлерге эркин этерин тиледи.

– Мени заманым жокъду, гыржын багъасы ишлерге керекме, – деп, багъалы этди кесин.

– Аны багъасын мен берирме санга, – деп, кьаты болду суратчы.

– Кьаллай бир берликсе?

– Биринчи – бир кесек ашаргъа жетерча, ишлеген суратымы жаратсала уа, кёп ахча берирме.

Ала, оноулашып, бир оюмгъа келишдиле. Биринчиден, суратчы, тиширюдан кёз алмай, кёп кьарап турду да, ишлеп башлады. Кюн ортагъа дери бир тохтамады. Маржан да тепмей олтурду. Ингир алада жаш ишлеген суратларын ачыуланьп бир жанына атды.

– Мен кесим сюйгенча болмагъанды, – деп, арыгъан кёзлерин ууду. – Тамбла ахчангы да келтирирме, энгта да ишлербиз, – деп, кетди.

Инал жерде атылып тургъан кьагъытны ёрге алып кьарады, анда Мадоннаны сейирлик суратын кёрдю.

– Билмейме, муну нек жаратмагъанын, – дей, кеси аллына мурулдай, элти, суратны терек бутакыгъа такьды.

– Тийме анга, – деди тиширю, – ол сурат ючюн кёп ахча аллыкьбыз.

Экинчи кюн суратчы кесин кёп сакълатмады. Кюбюрчегин ачды да, иште керекли затларын тышына чыгъарды. Андан кёп азыкъ да чыгъарды. Ач адамгъа харекет-хапчук керек болмайды, анга гыржын керекди. Ючюсю да, кючюк да тёртюню болуп, суратчыны азыгъындан иги ашап, тойдула. Ала ючюсю да кеслерини жашау кьадарларыны юсюнден айтдыла. Тиширю, тёзалмай, жилады. Иги жилигъандан сора, Мадонна жыр тартды – жаланда фахмусу болгъан жырлаялады алай.

Суратчы, секирип кьобуп, сёзсюз, Мадоннаны олтуртуп, суратын

ишлеп башлады. Маскечик, баям, ким эсе да аягы бла жетдирген болур эди, сынсып келип, Мадоннаны жанына чёкдю. Гузаба этип келген кючюк да шошайып, башын Мадоннаны аягына салып, жукълапды. Жаш ишин ингир къарангы болуп бошады.

Жаш женгил ахтынды, ол кесини ишлеген суратына ыразы болгъаны бетинде танылды.

– Кесинг сыйгенча ишледингми? – деп сорду тиширыу.

Суратчы, къууанч сагъатлы болуп, узатды суратны Мадоннагъа.

– Мен туююлме бу, – деди Маржан.

– Сенсе, мен сени алай кёреме.

– Мени чачыма къаралмагъанлы не дуняа болады, сен а чачымы узун да, акъ да этгенсе мында.

– Ол сени жанынгды, Маржан, сени жашау не сындырыргъа, не кирге батдырыргъа кюрешген эсе да, жүрегинг жарыкълай къалгъанды, жангы жаугъан къаргъа ушаш, тазады.

– Мени жыртылгъан кийимлерими суратларын ишлемей къояргъа уа жарамаймеди?

– Ол сени къадарынгы суратлайды. Ббу дуняда сени кишиге керек болмагъанынг кёзлерингде кёрюнюп турады. Сен кюз артыны чапыракълары бла жашамайса, буду жашауунг. Кёреме тегерегингде суратда тюрлю тюрсюнлю бояулары.

– Къара бетли... ол бизни жашауубузмуду? Алай эсе уа, сора жашауубуз толусунлай къара кесеуду, – деди Маржан.

– Угъай, ала аман адамладыла. Кёремисе, терекде тургъан кезиуде ала къаралмайдыла, андан энишге тюшселе уа...

«Менича адамланы юсюнден айта кёреме», – деп келди тиширыуну акъылына.

– Кючюк санга башын салып тургъанын а къалай кёреме?

– Ол нек жилийды?

– Сени ючюн, санга жан аурутуп, сёлешмегенликге, ол сени ангылагъан этеди.

– Бек сейир сурат ишлегенсе, адам улу къарай билсе, бу суратда кёп затны эслерикди.

– Мен этмегенме ол суратны, жашау этгенди.

– Бирсиле мени кир, жырткъы кийимлерими кёредиле, сен а мени ич дуниямы кёреме.

– Мен суратчыма да, ол андан болур.

– Адамны ич дуниясын бла тыш дуниясын кёрюр ючюн, суратчымы болургъа керекди?

– Билмейме, Мадонна, билмейме, мени хар затха да кёз къарамым суратчыны кёз къарамыды, башха тюрлю кёрмейме мен жашаууну.

– Сен насыплы адамса, Аллах санга тюз кёзден къарасын. Сабийлигимден бери да суратчылагъа сукъланама. Мени санга бир тилегим барды.

– Тиле, мен сени аллынгда борчлума.

– Ананг бармыды?

– Аллахха шукур, сау-саламатды.

– Амалынг бар эсе, бек суй анангы, намыс эт анга, жанына тийме,

аны оноуу болмай, бир атлам да этме.

– Дуния башында анамдан бек кишини да суймейме, – деди суратчы.

Суратчы, хар затын да жыйышдырды да, Маржаннга берлик ачасын да алып кыйтырыгын да айтып, кетди.

– Кыйтырык туююлдо, – деди Маржан.

– Нек айтаса алай? – деди эндиге дери шош олтуруп турган Инал.

– Ол кетген кыйтырык туююлдо, – деп кятлады сёзюн Маржан.

– Бизден аллыгын алды да, квачды. Артха иш да кырамай барганына бир кыра. Ызындан бирле кыууган сунарса. Ол да бизни атды да кетди!

– Угъай, угъай нек айтаса алай. Этген ишине кыууанч тыпырлы болуп барады. Кыйтырыкды, бюгюн болмаса да, тамбла келликди. Ол алай адамга ушамайды, – деди Инал.

– Кёрейик, бир кё-ре-йик, – дей «жумушакъ» ундурукъга башын салды Маржан.

Жюреги да кырыусуз эте, жиямулклары тегюледиле.

«Ол кыйтмаса, мен кесими ёлтюрлюкме», – деп шыбырдады Маржан кеси кесине.

Керти бла ётюрюк айтханын кеси да ангылаялмай, жуклап калды, баям, бек арыган болур эди.

Эрттен бла эртте Инал кючден Мадоннаны тешегинден кыбарып, жолга атландыла. Бюгюн Мадоннаны кюню туююлдо. Жырларга суймейди. Алай а кыуру туююлдоле, экиси да шинтикде олтуруп турганлай, ким эсе да жан аурутуп, кыолларына ача тутдурду. Эр кишиле ашарга не заманда да угъай демейдиле, сом да кыоймай жойду. Маржанны бюгюн халы осалды, ол себепден аны кёлюн кётюрюге Инал анга сауугага тютюн да алды. Стол юсюнде ашарык эркин болганлыкыга, Мадонна ашарга унамайды. Тютюн кыабындырып, аны бир-эки тартып атды. Бюгюн ол сёлеширге да суймейди...

– Не болганды? – деп, тёмей сорду Инал.

– Итге аш бергенмисе?

– Кесибизден эсе алга.

– Кючюк санга кыалса, аны кишиге берме, кесинг иги кыра анга, ол иги итди, бек иги.

– Сен а ашарык туююлмюсе?

– Угъай, суймейме, мени юлюшюмю да анга бер.

– Азыгыбыз кёпдо, эрттен бла, ач болсакъ, ашарбыз. Кыыйнаган затынг бар эсе, айт, мен дарман табарма.

– Жан дарман тапмазса, кыйналма.

– Не хапар айтаса?!

– Кел-ме-ди.

– Ким?

– Суратчы.

Инал жапсармады, ариу айтмады, баям, ол да арыганды. Аны айтханын Мадонна кыулакыга алмазлыгын билген болур.

Отоуда Маржан кеси кыалып, Аллахдан, мёлекленден да тилейди анга ажал берирлерин, жияйды, жалынады. Адам улу жашау тынчыгын кёрмесе, аны татлылыгын сыналаса, жашауну магъанасы жокъду анга...

Эрттенликде Инал Мадоннагъа къаршы ийилип къарады, ол къызыпды, кеси да жукълап болмаз эди, къолу бла мангылайына тийгенлей, кёзлерин ачды.

– Келгенми этди? Мен аны ауазынмы эшитдим?

– Келмегенди, жумушларын тындыралгъан болмаз. Нек этдинг быллай бир къайгъы мынга?

– Ненча кюн озду ол келмегенли?

– Эжинчи кюн барады.

– Сора келлик тюйюлдю, мен санга айтханем да, келлик тюйюлдю деп.

– Бир затчыкъ къабарменг?

– Сюймейме.

– Кел сора экибиз да жыр айтайыкъ.

– Сюймейме, бир зат да сюймейме!

Инал сахар тубюнде суратчыны табар мурат бла чыгъып кетди. Бурмачачны тапмай, ол дарманла сатхан тюкеннге кирди, тобукъланып, температураны тюшюрюр дарман тиледи, ол, аны алгъынчы, андан кетмеди. Къарангы бола къайтды. Инал келгинчи, кючюк башын эшикке чыгъармады, Мадоннаны аякъ жанына жатханлай, Мадоннаны жүрек къыйынлыгъын ангылагъанча сытылып, улуп турду. Баям, чыпчыкъланы жырлагъан тауушларына сукъланып, Маржан жырын тартды да, тохтап къалды. Ауазы чыкъмайды, къыйналады. Чыпчыкъла уа, кезиу алагъа жетгенча, айтадыла кеслерини жырларын.

Саусуз Инал келтирген дарманны да ичмеди.

– Ол мени аурууума жарарыкъ зат тюйюлдю, – деди.

Кечени узуну къызыгудан сант этип, жаншап, къыйналып чыкъды. Бир-бирде жашын чакъырады. Бирде, артха аууп баргъан башын ёрге кётюрюп, суратчы жашны сурайды. Аны келмегенин билсе, терен солуп, къабыргъагъа бурулады. Инал аны баш жанында, къолундан да тутуп, олтурады, Аллахдан тилек тилей: «Мени ючюн окъуна муну алма!» – дейди. Инал бу тиширыуну бек сюйгенин кеси да бусагъатда сезди. Сюймеклик не болгъанын билмеген жүрек жашнады. Аны насыбы, ол затны Мадоннаны жүреге сезсе... Угъай, ол жашындан сора кишини сюймейди, ол анга...

Эрттен алагъа бир кесек мажал болгъанча кёрюндю, аллында уа – Инал, олтуру, теке къалкъыу этеди.

Кеси кесине: «Жазыкъ, мени хатамдан жукъудан къанмагъанды, асыры жарсыгъандан. Сен болмасанг, не этеригем мен? Ол заманда эди да мени жарлы болмазлыгъым. Энди уа, сени тас этсем деп, къоркъама. Адамны сюйсенг, жашаунгу сагъышсыз берликсе аны ючюн. Мен сени ючюн жашаууму берликме. Баям, ол сюймекликди. Ол сезим заманында келмеди. Огъесе жүрек тазалыкъгъа заман керек болмаймыды. Бу дунияда жаланда санга керекме мен».

Аны ахыр айтхан сёзлерин эшитип къойгъан Инал Мадоннаны къолларын къаты къысып, уппа этди, аланы жылытыргъа кюрешди. Къадар, аланы сынай кетип, бу дунияда не сатылмагъан не алынмагъан сюймекликни берип къойгъанды бу экисине – ол аланы насыпларыды. Экиси да ышарадыла.

– Кел, неках этейик, – деди Инал, жукълап аязгъанча.
– Къартлыгыбыздамы?
– Мен эндиге дери сени сакълап, юйдегили болмай тургъанма, сен мени жүрегимде бузну эритгенсе.

– Неках этерге шагъатла керекдиле да?

– Аллах шагъатыбыз, андан сыйлы шагъат тапмабыз.

Тютюн тышны алып, Инал, андан жүзюк ишлеп, Мадоннаны къолуна салады. Ол а, зат айтмай, неках жүзюгюню туурасындан къарайды. Аны адам кёрсе эди, къолген этерик эди, алай ким сүймейди сүйген адамын жанында эринча кёрюрге? Танг аласына ала юйдегили болдула, ким болса кёрюп, бизни насыбыбызгъа кёз тийирир, къара ниет бла къарарла деп къоркъгъанча.

Тиширыуну ауруу бек жунчутуп тургъаны баямды. Ол кызыуу бла биягы кеси кесине бир затла жаншайды, аны эси кетипди.

Юйге чартлап кирген суратчы Иналны элгендирди.

– Сен андан бери къайда айланаса? – деп, эркинлиги уллу сёлеширге жокъ эсе да, ауазын кётюрюп кычырды.

– Не болгъанды Мадоннагъа? – деп, соруугъа соруу берди бурмачач.

– Ауруйду.

– Сора мен дарман келтирейим.

– Сененг аны сау этерик дарманы, алай, къоркъама, кеч болгъанса.

– Мени тыйгъандыла да, келалмай турдум...

– Кимни ауазын эшитеме мен? – деп, къарыусуз сорду Мадонна.

– Мени, мени ауазымды, – деп, жуукълашды суратчы, энтта да аны суратын ишлерикча, тюрслепп къарады Мадоннагъа.

– Мени жашым къайтып келгенди! Мени жашчыгъым... Сен мени атып къоймазлыгъынгы биле эдим, биле эдим. Баям, ишлеринг сен айтханча болгъан болмазла, къайда эдинг андан бери? Къарт анангы нек атып кетгененг, жаным? Сен билмейменг мен сени сакълап тургъаным?

– Биле эдим, келалмай тургъанма, – деди жаш, сёз нени юсюнден баргъанын да иги ангылапмай.

– Сен мени атып кетмегененг да, Аслан, кёз жарыгъым мени?

– Мен угъай...

– Болду, – деп, Инал, бетин жилимукъла жууа, суратчыны инбашындан тута, – таралтма муну жанын, – деди.

– Мен сени атмагъанма, атмагъанма, мен сени... кеч мени сени жанынгы къыйнагъан эсем, кеч. Сен билесе да хар заманда да мени бла биргеме сени жанынг болуучусун, билесе да?.. – деп, тёмей жилиды суратчы, жашы суннганын ангылап.

Ючюсю да жүрексинип сарнадыла.

– Олтур къатымда, мени бла бирге, бир жары да кетме, мени къоюп кетме, – деп, Мадонна къаты кысады «жашыны» къолун.

Къабарты тилден Шауаланы Разият кёчюргенди

ТАУМЫРЗАЛАНЫ Далхат

БЕККИ

(Таурух)

Къыран-Терек-Эрни деп жер барды. Алайда, Къара-Суудан Нальчик жанына бурулуп, отун эте тургъан Мёчюланы Беккиге бир атлы, келип:

– Бекки, суйюнчюнг мени, Саралым энтта да жаш тапханды! – дегенни айтып, кетип башлады.

– Анасы саумуду? Эй, къайры мыртдыгъа жортаса?! Толу хапар айта бар! – деп, аны ызындан къычыргъан Бекки жангы туугъан сабийни бла ананы араларында бир тапсыз зат болгъанын жюреги бла сезген эди.

Балтаны эмен терекге къаты беклеп, атын жерлеп, кетгенни ызындан къысха болса да, жеталмады. «Тейриден аман тапхын, аллай бир муштухул болуп бармасанг», – деп, Бекки атны жолгъа жарашдырды. «Эде болмай тургъанлай, къайдан да бир жарсыу чыгъар. Таланган, ол адам манга алай нек этип кетди?» – деп, кеси кесине сора, ингир ала-сына Шыкъыгъа жетип, атдан тышдю.

– Къоркъма сен, адам башыбыз сауду. Аппой къызы жашчыкъ тапханды да, сол аякъчыгъыны къыяуу баргъа ушайды. Анга уа биз оноу эталлык туююлбюз. Ол Тейрини къолундады, – деди атасы Жашар.

Бекки кючсюноп олтурду. Къарындашлары Какой бла Дыллай да, таудан жетип, не болгъанды дегенча, аталарына къарадыла.

– Ишигизни этигиз, кюз арты кюн, хазнамыды, батар да кетер, турмагъыз бош. Бекки, сен а отун этип бошамагъан эсенг, бюгюн да анда кюреш. Юч-тёрт арбагъа да жюк болурча отун хазырла, къыш сууугъу бизни аямаз, – деп, Жашар, турду да, багушдан толу бокълауучха къарады. – Аны да алайдан кетеригиз. Арбазда артыкъ зат кёрюнмесин. Хар нени да кеси жери болургъа керекди. Тизгини жыйылмагъан юйге ырысхы келмейди дейдиле да, аны унута турмагъыз, – деди аталары.

Эки къарыулу жаш багушну кенгнге элтип тёркдюле. Бекки уа, атына минип, Къыран-Терек-Эрнине отун этерге кетди.

Жолда бара, сагъыш эте, бир да башын кётюрмеди. Жете келгенлей, эмен терекни къатында жыйылып тургъан кёп адамны кёрдю.

– Бекки, сени балтанг болур бу? Тартабыз да, чыгъаралмайбыз. Ийманынг хакъына, муну былай къаты къалай бегиталгъанса? – деди кыр-набёрк алаша къара кишичик.

– Да балтаны терекден тартып чыгъаргъандан сора ишигиз жокъмуду? Жолугъызгъа барсагъыз а, – деди да, онг къолу бла бир тартханлай, балтаны терекден чыгъарды.

Тегерекден къарагъанла, сёз да айталмай, иги кесек турдула.

– Бети кьара эди, ол балтаны терекден элия урса да, чыгъаралмаса, – деп, кырнабёрк кишичик, арлакь кетип, Беккини бла аугъан терекни туураларындан къарады. – Аланла, – деди дагъыда ол, – быллай бир къарыуу, адамлыгъы да болгъан Бекки Сюйюншлагъа кьуллукъ этип нек тура болур?

– Жер, суу, агъач, тау да Сюйюншланы болсала, кьуллукъ этмей, кьайры обагъа кирликсе? Ашаргъа, жашаргъа сюйсенг, биреуге кьуллукъ этмей, да болмайды.

– «Амалсыз – мадарсыз», – деп эшитмегенмисиз? – деди Буштокъланы Сауур.

Алайда төрт-беш арба жюкчю отун да этип, айча жылтырагъан, төгерегаууз уллу балтасын да инбашына атып, Бекки, атына минди да, сёз да айтмай, Шыкыы таба кетди. Аны ызындан къарап, даулаша кьалгъанла хапарларын ол энди эшитмей эди.

Бекки, кюн узуну ишлеп, кечирек келип, арыгъан болур эди, уллу юйге да кирмегенлей, Къыран-Терек-Эрнинде адамланы не айтханларыны юсюнден уллу сагъышха кьалды.

Кертиси бла да, Сюйюншланы бизден не артыкъ жерлери барды? Кёзюбюз-къашыбыз керекли биз да тнойюл. Алача, атадан-анадан туугъанбыз. Адам ёлтюрюп, кьан төлей а келмегенбиз. Къая кьулакьлада мал кютюп, кюн бетледе сабан сюрюп жашагъанбыз.

Бир эслейим: агамы атасы Эннеу кьолундан келген киши болгъанды. Адам баласына аман сёз айтып, жүрегин кьыйнамагъан. Жюзден артыкъ жыл жашап, былтыр ёлдю. Бу жангы Аллахны да артыкъ уллу кьулакьламай, Тейрини тюз кьулу болуп турду. Аны атасы Сюйюнч, темир тнойюп, сауут-саба ишлеп жашады. Сюйюнчню атасы Мёчю да киши миолкюне сукъланмагъанды, он бармагъыны кьыйыны бла кечинип тургъанды. Аны атасы Санор жырчылагъа ат берген киши эди. Адамны кёлюнде не болгъанын бир кёргенлей билгенди. «Бере-ала юйренмеген, сабий ойнагъанына кьууанмагъан, аны бла тенг болуп жубанмагъан – жарлыды», – дегенди.

Санор ташны ууатып, аны ортасындан тюшген жаркьасыны букьучугъу бла ачыкъ жараны сау этип болгъанды. Эчки жукканы дарманлыгъын да билгенди. Аны атасы Азыр а, Дёнгетгиде хуржели жыйып, Думалада мандалакъ кьазып, аланы ашаргъа жарагъанларын адамлагъа айтханды.

Юрюлгюде Азыр жырлап башласа, Шилбашхиде кьой кьыркъгъанла: «А-а, тынгылагъыз, Азыр жырлайды. Ол жырны тамбла эшитмезсиз», – деп, тынгылап болгъандыла. Жыры ючюн Азырны бютюнда сыйлы-сыйкъан этип жүрютгендиле.

«Аллай аталадан туугъанла – бизми кьуллукъ этип турайыкъ Сюйюншлагъа?» – деп, терен сагъышха кетип тургъан Беккиге:

– Келгенинги да билдирмей, юйге да кирмей, нек олтураса былайда? – деп сорду Жашар.

Тёбен юйню арбазындан ёрге чыкьгъан сыгын отну тютюню Жа-

шарлада бир кьюуум болгъанын билдире эди.

– Атам, биз Сюйюншлагъа кьуллукъ нек этебиз, аны тюзюн бир айтсанг а? – деп, Бекки атасына къарады.

– Билемисе, жашым, – деди Жашар, – «жашым» дегениме Тейри кюлмесин. Бизни малыбыз болгъанлыкъгъа, жерибиз такъырды. Жер а Сюйюншланы кьолларындады. «Алагъа жер къайдан чыкъгъанды, таш, тау да аланыкы нек болдула?» – деп сор эсенг’ а, анга да жууап этейим. Сюйюншню атасы Ташар ёлетден сау кьалгъан заманда, шёндюгю Сюйюншланы уллу аталары Бызанк, эки къарындашы бла айланып, таныгъан, билген жерлерине белгиле салып: «Бу да бизниди, былайы да атабыздан кьалгъанды, мында да бизни аталарыбыз ашлыкъ оргъандыла, агъачлада айланган кийик хайыуанлагъа да биз эн салыучу эдик», – деп, жерлени бийлегенди. Ол жерледе малын кютген, сабан сюрюп, мирзеу ёсдюрген, ушкок атып кийик ёлтюрген ючден бирин алагъа берип тургъанды. Ол а кёп ырысхыды. Аны барысын да бир жерге жыйсанг, адамны кёлю кёк бла тенг болады. Аллай адам а, кесин Тейриге тенг этип, сёлеше башлайды. Ма алай, Ташарны заманындан бери биз, аланы жерлеринде малыбызны кютюп, мирзеуобюзню ёсдюрюп, жашап келебиз. Жашым, биреуге кьуллукъ этип, андан кесинги кем сунуп турмакълыкъ адамгъа бек уллу сыныкълыкъды. Бу хал, эртте-кеч болса да, бир тюрленир. Биз а анга къарап турмайыкъ да, башыбызгъа бир мадар этейик. Мен айтханнга сен иги тынгыла. Малыбыз, мюлкюбюз барды, биреу тенгли жашау эте барлыкъбыз. Къарындашларынг Какой бла Дыллай ююбюзню апчытмазла. Башлылада, Ортабайлада, Бийчоккулада, Чочайлада, Биттуулада, Ёлмезлада эгечлеринг да башларын кечиндирликдиле. Сен, халкъ жюрюген Арабстаннга бар да, хаджи болуп кел. Анда эки-юч жыл окъусанг, дуня жашауунга иги болур. Къарыуунг, кючюнг барды. Билиминг да болса уа, сени бир адам да бюгалмаз, аман сёз айтып ызынгдан да кюлалмаз. Не кыйналсакъ да, санга билим алдырайыкъ. Динни, ахшы сёзню чыкъгъан жерлеринде туруп келсенг а, санга: «Сюйюншлагъа кьуллукъ этеди», – деп да адам айталмаз. Бурунгулуданы: «Къарыуу бар – бирни харлар, билими бар – мингни хорлар», – деген сёзлерини кючюн сынап кел, балам, – деп, Жашар Беккини Меккагъа хадж кылыргъа хазырлайды. Алай ол: «Бу чылмыкълы болуп туугъан сабий ёсюп, кьолгъа суююп алырча болгъунчу кёзден ташада туруп келсе эди, Алауган кибиж жашымы жюрегине замансыз ауруу тюшмез эди», – деген жашырын акъылын а жашына билдирмеди.

Бекки Меккагъа атланган кюн эгечлерини эрлери, элдеги татлы тенглери да, чыгъып:

– Бекки, билим алып кел. Хар неге да юйрен. Минг тюрлю аурууну башын кесген дарманланы келтир. Тейриден Аллах кюлю эсе, ол адамлагъа бюсюремей эсе, аны да сор. Ай, аманатыбыз кёп эди, сени кыйнамайыкъ дейбиз ансы. Охо, кесинг хар нени да билликсе. Бизге не керегин анда кёрюрсе. Сау-саламат къайтып кел, – деп, Беккини Арабстаннга ашыргъандыла.

– Кязим туууп, бир жылдан Саралым дагъыда жашчыкъ табады. Анга уллу аталары Эннеуню къарындашы Гитчелни атын атайдыла. Кязим бешик жашауун бошагъынчы, аны къатына экинчи бешик къошулуп, Саралым экисин да кезиу тебирете:

– *Жукълагъыз, балаларым, жукълагъыз,*

Атагъыз да келе болур, жанларым,

Эки этегин артха байлап,

Сизге да саугъала алып.

Жукълагъыз дейме, жанларым, ай, бёлюляй, бёлюляй,

Къыш кетер да, жаз келир,

Сиз да, ёсюп, уллу болурсуз, айхай да, болурсуз.

Нарат бешикни да къоярсыз.

Къозуланы къууа барып, жанларым,

Холам Черекден ётерсиз, ай, жырлап ётерсиз.

Анда уа, жауун жетсе, жанларым,

Юйге бир чапханлай жетерсиз, – деп, бешик жырчыкъ айта эди.

Эки жыл, эки кюн кибик оздула. Къаракёз, къаракъаш, сыйдамбет Кязимчик да «амма», «аття», «мен мам-мам», «аккалагъа барама» дей, сёзлени айыртып айта башлады. Аны кюлгени, сёлешгени да анасына бир бек хычыуун кёрюне эдиле. Гитче Кязимчикни къойнуна алганы сайын, ёсмеген, айнымагъан аякъчыгъын, жүреги чанча, сылай эди.

«О, Тейри, о сыйлы Аллах, мен не хата этген эдим, бу ариу сабийни былай жарты этип жаратырча?» – деп, ичинден кеси кесине айтыр эди. Кязимчик эки жылы жетгенде, бир аягъыны юсюнде, хуналагъа, адырлагъа таянып, атлай башлады. Гитчел да, башчыгъын кётюрюп, дунигъа къарай, сёз айтыргъа кюреше эди.

Энди Кязим, шинтикге олтуруп, Гитчелни бешигин тебиретип, анасына эс тапдыра, Кашто уа бузоуланы тыяргъа жарай башладыла. Буслимат бла Дарина уа, ишхилди жыйып, тукъужгъу сыгъып, жүн титип, аналарыны ууакъ жумушларын тындыра эдиле.

Элде хайыр-хата болсун, бек алгъа хар заманда сабийле билиучюдюле. Эрттенден ингирге дери таш тюплерин, таш башларын да къармай, агъаз, жубуран къачса да, къуууп жүрюген сабийле бир кюн ингир ала:

– Бекки келеди, Бекки хажи болуп келеди! – деп, къычырышып, Шыкыны тюбюнден башына ётдюле.

Жашчыкъланы къууанчлы ауазларын эшитгенде, Саралымны жүреги ёрге урду.

«Сау-саламат келди эсе, игиди, шукур болсун Аллахха, атасыны тилеги толду. Биз къыйналсакъ да, аны барып келгени тукъум ючюн окъуна иги эди», – деди Беккини анасы Сайлели.

– Келин, Бекки келди! Бир сабий жибер да, Алтыу-сабан башында къой кюте турады, атасын чакъырт, – деди Саралымгъа.

– Аллынга къарап бар, жыгъылырса, – деп, Саралым бешжыллыкъ

Кашточукъну жиберди.

Келди Бекки. Жетип, ариу кыызгылдым кыадырдан тышдю. Субай санлы, кыарыулу, ариу Бекки Меккадан келгенде, бютюнда бёкем, ариу кёрюндю.

Аны башында хажи сархын кёргенле, сукълана, кыоллары бла тийип кёрюрге, неден этилгенин билирге сюе эдиле.

Бир кесекден атасы Жашар гюрбежисини аллында жашын кыучакълады. Аланы кыучакълашханларына кюн да батаргъа суймей кыарай эди. Саулай эл бирден жарыды. Беккини келгени Холамгъа, Бызынгыгъа да эшитилди. Терк окъуна Жашар гитче жашы Дыллайны, атха миндирип, Малкыаргъа жиберди.

Экинчи кюн Жемталада Башлылада Сабаркызыны эри, Бийчоккулада Келеханни эри Жижиу, Чочайлада Эслижанни эри Тогъай, Биттууланы Байрону кыатыны Балдан, Ёлмезлада Ёзетханни эри Солу эм Беккини анасы Буштокъланы Сайлелини гитче кыарындашы Алхас да жетдиле.

Суйюншланы Мырзахан, бир жетмиш жылгъа жууукълашхан келбетли акъсакъл киши, Жашарлагъа жыйылгъанланы алларында былай айтып сёлешди:

– Мёчюлары бюгюнден ары бизге кыуллукъ этмесинле. Кеслери башларына эркиндиле. Дёнгеткини, Думаланы, Тока-Сабанны эм Ылазгыны да хайырын кёрсюнле. Кыайда, кыалай суйсегиз да, алай жашагъыз, сизни бла бизни арабызда хар заманда шуёхлукъ болсун! Бюгюн а, сыйлы Аллахны суйген кыулу Мухаммат фыйгъамбарны туугъан жерине барып, билим алып, сау-саламат кыайтхан Беккини кёзюне кыарап, айтама: бизге быллай уланланы Тейри кыызгъанмасын! Ёмюрлери узакъ болсун. Аны кибикле энтта да бара-келе турсунла. Аланы ёсдюрген аталагъа да минг берекет Аллах берсин!

Жашарны кёлю жарыды. Сексенбешжыллыгъындача угъай, отузбешжыллыкъ заманындача, ёрге туруп:

– Сау бол, Мырзахан! Бизден кыайтмаса да, Аллахдан кыайтсын санга. Уллу хурмет этдинг бу жол бизге. Орус патчахны аллында тилегибизни толтуртдунг. Бекки кетер кюн да, ахлубузча, биргебизге олтурдунг. Дуниябыз ахшы жанына тюрленсин, халал ырысыбыз кёп болсун, харамдан Аллах сакъласын. Ол жерлени бизге бергенинг ючюн да санга Аллах ыразы болсун! – деди да, кючлю бозадан кёп ичди.

Сора, кыйырында да сапчыгъы болгъан боюнса тешигича тёгерекни кыолуна алды да:

– Ма бу болсун бизни тамгъабыз. Энди биз малыбызны муну бла тамгъаларбыз. Тенглик, ырахатлыкъ келсин эллерибизге. Тейри ауруу сынатмасын беллерибизге. Башха адам сукъланмасын энди жерлерибизге, – деди Жашар кёлю бла.

Темир кыая кибик, Бекки Меккадан кыайтхандан сора уа, Жашарны угъай, битеу тукымну да намысы Коштан таулай бийик болду. Мёчюланы кыурманлыкъ тойларында тепсеген бийлени жашлары-кыызлары Беккини хажи сархын кийгенни, кыолларына алып кёргенни уллу намысха тергей эдиле. Арабстандан адам, мал аурууланы билирге уста бо-

луп келгени себепли, кьолу-аягы сыннганлагъа, тюрлю-тюрлю хансладан дарман жарашдырып, жагыу этип болгъанды. Чыкьгъанны, сингир созулгъанны да Беки, амалын табып, эки-юч кюнден адамны ишлеп башларча этип кьоя эди.

– Айлели, – деди Жашар, кьатыныны атын жашырып, – бир ахшы сыра да бишир, боза да эт, ашарыкь-ичерик эркин болсун, жамауатны жыйып, Беккини сау-саламат кьайтханна кьурманлыкь этейик. Ахшы кьууум игиди. Жуукьну, тенгни да жыйып, бу кьууанч кюнубюзде бир бири кезюбюзге кьарайыкь. Быллай «тукьум чёк» кьурай турмасакь, жарамаз...

Арлакьда быкьыгъа тагьылып тургъан кушашны алып, Жашар арбазда кьобаргъа хазыр болуп тургъан ташчыкьланы бирге жыйышдыра башлагъанлай, уллу жашы Какой, келип:

– Ата, мен, Малкьаргъа барып, Каркаланы Кьыденни алып келейим. Аны жырларын адамла эшитирге бек сюедице, – деди. Сора, Кязимчикни Бекки тутуп атдан тюшюргенин керюп: – Ата, бучукь ма бир сау сёзлюдо. Адамны кезлерине кьарагъанлай сёлешеди. Дугьумла кибиц, аны кезюклерине кьарап турлугьум келеди, – деп кьошду.

– Хар кимни да ырыхьсы биргесинеди. Аны жаратхан Тейри анга да бир ахшы затны буюргъан болур. Аякьчыгьындан сакьят болгъанлыкьгъа, бек сау сюекли, борбайлы сабийи. Ёсе барса, адам айтханны ангылай, акьыл жьа кетсе, бир затха жарар. Ким биледи, сау элни намысы, насыбы да аны юсюнде боллукь эсе уа! Аллах айтса, аны да керюбюз. Жюрегинг аурумасын. Ай, дуня, дуня! – деп, Жашар Какойгъа тюрслеп кьарады. Какой да атха ашыкьмай минди да, Малкьар таба тебиреди...

Арбазда жез кьазанлада эт бишеди, адамла арлакьда-берлакьда, кьауум-кьауум болуп, лахор этедице. Сабийчикле, бир бирлерин кьуууп, ойнайдыла.

– Жашым, араб тилден сен не ангыладынг? Адамла ол тилде нени юсюнден айтадыла? – деп сорду Жашар Беккиге.

– Ата, аланы тиллерини магъанасын билир ючюн кёп окьургъа керекди. Тенгиз кибиц, кьыйыры-башы керюнмеген затды. Окьуй тургъанлыкьгъа, теренден терен кире баргъан болмаса, бир чегин кералмайса. Бир кьолунг бла кьыйналып кётюрюрча, уллу китапланы эки-юч айгъа окьуйса. Окьуп бошагъандан сора да, магъанасын ангыламай, эфендиге сораса. Ол да санга билгенича хапар айтыр. Бу дуняны кьуралыу халындан, тенглик бла тенгсизликни юсюнден аллай окьуулу адам да бир тюрлю зат айталмайды. «Жарлыны жарлыча жаратхан, байгъа да кесине керё оноу этген Аллахха биз не айталлыкьбыз? Адамла, окьуп, билимли бола барсала, кеслери хар нени да биле, акьыллы бола, бири бирине тюз ниет тутта барып, дуня тюрленип кьалыргъа болур», – дейдице. Алай мен анга ийнаналмайма. Нек десенг, окьургъан да, билимни юсюнден сёлешген да, былхымлыны, былхымсызны оноуун этерге кюрешгенле да бай адамланы жашларыдыла неда алагъа кьууллукь этгенле.

– Аны, жашым, мен кесим да бек ахшы билеме. Алай сен аллай сёзлени айта кетсенг, бизни киши адамгъа тергемез. «Бекки Меккагъа барып, тели болуп келгенди», – дерле. Байла алай айтсала, алагъа ийна-нырыкъла кёп болурла. Андан сора бизден къалгъан туугъан-туудукъгъа да бедиллик болур. «Аллахха ассы болуп суюлгенле, ичер сууларында ит ёлтюргенле», – дерле бизге. Мен ол затдан бек къоркъама.

– Да сора, къоркъуп, кёзюм бла кёрюп, къулагъым бла эшитип тургъан масхапсыз затланы махтап: «Угъай, ачлыкъда жашаргъа боллукъду, байны, жарлыны да Аллах кеси билип жаратханды, андан къутулур амал жокъду», – депми алдайым халкъны?

Къарт Жашарны тюп эини къалтырады, эки кёзюню теренинден чыкъгъан жилимукълары, тёнгереп келип, акъ сакъалында тас болдула. Арабстанда сытылып жашагъанлагъа жүрегими къыйналды, огъесе нек? Айтхан къыйынды.

– Энди мен къартайгъанма, жашым. Жюрек бла кёзлени бир байланыш жерлери болур ансы, аз да жүрегим къыйналгъанлай, кёз сууларым келип башлайдыла, – деди Жашар.

Арбазда къазан боркъулдап къайнайды. Арлакъда ташха олтуруп, Кязимчик да абадан жашчыкъла бла сёлеширге кюрешеди. Мёчюлагъа хычин четенлери бла келгенле, бир кесек олтуруп, кетедиле.

Кеч болду. Чууакъ кёк улуу, ариу жулдузладан толду. Минг-минг жылладан бери бу ариулукъну кёрюп, сёз айтмай суюлген сары, къара, акъ таула да, саз айны жарыгъына къууанганча, бир бирлерине сёлеше башлагъанча кёрюндю. Эл жукъугъа батылды.

Шыкъыгъа эрттенликде ёмюрде болмагъанча огъурлу кюн тийди. Къойла, къозуларын излей, макъыра, саргъалып башлагъан кырдыкга да узалмай, ёрге тартып барадыла. Аланы ызларындан ийнекле да ётдюле. Къойла, тууарла да арлакъ кетгенден сора, бузоучу жашчыкъ да таналаны сюрюп кёрюндю.

Кюн къушлукъгъа жетерге, Малкъар жанындан келген бёлек атлы кёрюндю.

– Аллахха шукур, къонакъларыбыз да келедиле. Къыденни арсарсыз таныдым. Тейриге жаным къор болсун! Аллай кишиле сау къадар, жыр байлыгъыбыз таркъаймаз! – деп, Жашар, Бекки да аны ызындан барып, сехле аллында тохтадыла.

– Салам алейкум, Зашар-Бек! Оллох, къалай ариу кюнде цыхтынг аллыбызгъа! – деди Къыден, жете келип.

Атладан тюшюп, Буштокъланы Алхас, Абайланы Элмырза, Жанхотланы Азнауур да (Абайланы киеулери) Жашар бла, Беки бла да жарыкъ саламлашдыла.

– Сау-саламат келдигиз эсе, ахшыды. Кюнубюз да аман болмаз, сиз сау болсагъыз. Ауушдан къыйналмай ётдюгюзмю? Жолла, чыгъышла тапмы эдиле? – деп сорду Жашар.

– Мен бу золла бла келмегенли уа бир зыйырма зыл болады, Тейри биледи ансы, – деп, акъ узун мыйыкъларын эки къолу бла сылады Къы-

ден. – Бекки, турцу былай, кьаллай хажи болгъанынга бир къарайым, – деди Карка улу дагъыда.

Бекки, жуукъ келди да, айтхылыкъ жырчыны къучакълады.

– Къартлыкъгъа хорлатмай тураса, Тейри, Къыден. Аллахха шукур! Атха миниуюнго, тюшоуюнго да кѳрген сени къартха санарыкъ тнойюдю, – деп, Бекки Къыденни сол жанында арбаз таба ѳтдю.

Аллына чыгып, Сайлели да жырчы кѳонакъ бла саламлашды.

– Сау кел, Къыден, огъурлу кюнде! Тейри къызгъанмасын сени бизге! – Сайлели къарындашы Алхасны, Элмырзаны, Азнауурну да кѳолларынын тутду.

Ол ингирде той ѳтдиле, жырны, оюнну башладыла. «Сайлели сѳлешсин!» – деп, Къыден тилеген ѳди да, таулу амманы алгъыш сѳзю алай болду:

– Минг зылладан бери сюелген тауларыбызгъа ушагъан таулула! Бюгюн аллыбызгъа Мисирден окъуп келген бу зашны намысын ѳтип, сыйлы кѳрюп зыйылгъан кишиле, сизге заным къурман болсун! Бет къаныгъыз къуругъунцу, башыгъызда акъылыгъыз таркъайгъынцы, зан тамырыгъыз тыйылгъынцы, дуня зарыгъындан юлюшоуюнню алып зашагъыз! Бюгюн ол, акъылны, билимни да къайнаф цыкъгъан зеринден, бир башха халкъны тилин билип, оноу тутарца болуп къайтды ѳсе, – ол Шыкыны, Бызынгыны, Холамны да ахшы адамларыны болушлукъларыны хайырындан бла Аллахны кюцѳнденди. Къор болайым, бийикде баргъан кюнню алашагъа тюшюрген, ѳтца къызгъан ташланы бузца суутургъа кѳолундан келген Тейрибизге да, мени зашымы афцытмады, сау-саламат ары ѳлтип, бери да къайтарыф келди. Къор болайым мен ол Тейриге! Халкъны зашауу-ашауу да иги болур. Сабийлерибиз бюгюнден ѳсе ариу кийинип, татлы ашап зашарла. Барыгъыз да узакъ ѳмюрлю болугъуз! – деп, Сайлели жерине олтурду.

Гитче Къазимчиг’ а ыннасыны айтханына къара кѳзчюклерин къакъмай къарай ѳди. Аны ѳки уууртчугъун уллу ѳт бир жанындан, кюн а ѳкинчи жанындан къыздыра ѳдиле.

– Къыден, алгъын бизде тиширыу, чыгып, былай сѳлешген иш болурму? Мен аны чюйре сунама, адетге тюз келмегенча кѳреме. Халкъ бизге айып ѳтер, – деди Жашар, керти да Тейрини тѳресин буза тургъан адамча.

– Зашар ѳсенг, ашар да бол! – деп лакъырда ѳтди Къыден, – Тейрини аллында Сайлелини «терслигин» мен, къарт Къыден, бойнума алама. Адам ахшысы тиширыудан заратылмагъанмыды? Аны кѳолундан азыкъ ашамагъанмыды? Къубулуп, сымарланып, аны аллына бармагъанмыды? ѳртге къыраллагъа тышырыула оноу ѳтген да бир заман болгъанды. Аскер къураф да, ѳллерин урушладан тиширыула къоруулагъандыла. Тышырыуну кюцю уллуду. Аны огъурсузундан Тейри сакъласын ансы!..

– Кел, ѳнди, андан ѳсе, жырларынга тынгылайыкъ, – деп тиледи Жашар.

Къарт болуп жукъарса да, Къыден къалгъан къартладан иги да бѳкем кѳрѳне ѳди. Къатынла, къызла да, уллула, гитчеле да анга къарайдыла.

– Бызынгыда Чагыдый деп биреуге жюзжыллыгында жашчык тууганды. Атасы анга «Асал» деп атаганды. Асал бешжыллыгында жумушха жарай башлаганды. Атасы жашына дуня малындан эсе бек кьууаннганды. «Жансарай» деген жырны Чагыдый жашына такыганды, – деп, Кьыден жырлап башлады:

*Ай кьарасы кетерми, кетерми, Жансарай?!
Кьарт баласы жел суукьгьа чыдармы, Жансарай?!
Артда андан не файда болур, Жансарай?!
Ай кьарасы ёмюрлюкдю, Жансарай!
Жерк таласы сейирликди, Жансарай!
Иги бакьса кьарт баласы, Жансарай!
Адам болуп, файда берип, Жансарай!
Кьарт жюреги жап-жангыдан, Жансарай!
Жаш болуп, сау адамча, Жансарай!
Узун тартып жырлар, Жансарай!
Адам жюрек кьарт болмайды, Жансарай!
Амал тапса тёрт санына, Жансарай!
Кьыйынлыкь кьайтартмайды, Жансарай!
Кёп малымы кюте кетип, Жансарай!
Кьарт болдум да, сант болдум, Жансарай!
Артда эс келип, адам болдум, Жансарай!
«Былаймыды жашау?» – кёпге сордум, Жансарай!
Эй-хей, алан, мындамыса, Жансарай?!
Мында эсенг, мени баламы кёрдюнгмю, Жансарай?!
Эй, алан, мындама мен, Жансарай!
Эртде туруп, кеч жатхан, Жансарай!
Сыртда малын жубатхан, Жансарай!
Жигит адам кёргенме мен, Жансарай!
Аллай адам барды бизде, Жансарай!
Аны аты «Асалды» дейле, Жансарай!*

– Чагыдый бир тизгинни айтып бошагандан сора: «Э-хе-хе-хей-й-й-й, Жансарай!» – деп эжиу этсе, кьаяла уа, кьатлап-кьатлап, Чагыдыйны ауазын экинчи-ючюнчю да эшитдире эдиле, – деди андан ары Кьыден. – Асал, кечеден-кюннге ёсюп, уллу болганды, ёсюмюне кёре кьарыу да киргенди. Чагыдый а жашын чертлеуюк бла багып болады. Асал кеси да кьойланы тилин билгенди, чыпчыкьлача да жырлаганды.

Бир жол, нёгерлери бла уугьа баргьанда, Чагыдыйны элия уруп ёлтюргенди. Онбешжыллыкь Асал, атасын кьойнуна алып, тауладан юйге дери солумагьанлай келгенди. Аллаи бир кьарыулу болганды жаш. Эрини ёлгенин кёргенде, Асалны анасы Суулайхан жилия башлаганды.

– Анам, зылама, атам зылауну суймеуюч эди. Андан эсе, ауузунга сёз келе эсе, сен да, атамца, зырагьан эт, – деп тилегенди жашы.

Анда Суулайхан «Кьаратор» деген жырны такыганды. Иги тынгыласанг, жыр жюрегинги кьозгьайды. Жигитлик ишге алландырады, кёлюнжю кётюредди.

– Къыден, ол жырны теркирек айт да, кѣлюбюзно бир чѣкме къой, эшитиригиз келип, тенгиз толкъунуча, тѣнюлюп къалабыз! – деп, жыйылганла бары да тиледиле. Къыден экинчи жырын башлады:

*Абындырды Къараторну
Чыгыш жели, Сарайгъан!
Эки кѣзю суу ичинден
Къарап туруп, сагъайгъан.
Кѣкюрегин къырмакъ басып,
Апчытса да – баргъанды.
Ал аягъы сууукъ сууну,
Уруп, эки жаргъанды.
Чаба туруп, тыйылмады
Асыл туугъан Къаратор,
Чаба барып, арсарланды
Тауда туугъан Къаратор.
Сыртындагъы ючтѣбеси
Акъ кюмюшден эшилген.
Къараторум бек арыды,
Чыгыр къушлай секирген.
Къаратор а жол салгъанды
Нарт уяны башына.
Къаты бишиген нартюх къурмач
Береме тюш ашына.
Ой, Къаратор, ой, Къаратор!
Жол жанына секирме.
Жегине тамыр къапсанг да,
Менсиз энчи кекирме.
Къараторгъа базынып, мен
Узакъ жолгъа чыккъанма.
Къаратордан бошагъан кюн
Къоргъашинча сытылгъанма.
Тыяр болсам тыяр эдим,
Кѣлюм бла тартмадым.
Бушман этсин, Къараторум
Чабар ючюн кълмады.
Жюз жыллыма киргенди да,
Кѣзюм къарай кълды да.
Ангъа къушча титиреген
Жалкъанг тепмей кълды да!*

Иги кесек заманны адамла, теберге къркъгъанча, айтылган жырны зауукълугъу учуп кетерикча, сѣлешмей турдула.

– Алан, Карка улу, жырынг бла адамланы ауузларын байлап къойдунг да. Алчыгъыз боза аякъланы, этге да узалыгъыз, ашыбыз суууп къалады... Къыден «Газирет батырны» жырын айтса уа сиз къалай болукъсуз?! – деп, Жашар адамланы эслерин кесине бурду.

Халкъ ашай-иче башлады. Хар ким башын булгъай, Суулайханны эр жюрекли адамлыгына сейрсине эди.

– Бекки, турцу, занымы кыйыры, Тейрини, Аллахны да суйген къулу, зюрегингде болгъан оюмундан бир сёз айт! – деп Къыден сёлешди.

Уллу санлы, чырайлы, эмен терек кибик, бёкем Бекки турду ёрге, бети жарып, суйюп турду. Моргулдум узун халаты бла къызгъыл къа-тапа бёркю Беккини бютюнда ушагъыулу эте эдиле.

– Дунияны ёрюн, кырын да кёрюп чыкыгъан Къыден, халккыбызны айтхылыкъ жырчысы, аууз къабынын къарыусузгъа берип, ёрге сюелип къалыучу, жолоучулукъгъа жырны бла жомакъны алып чыгъыучу хурметли тамата, сени бюгюн былайда кёргениме жюрегимден бек къуандым. Кёлюм кётюрюлдю, санларым тирилдиле, тыгъылып чыгъаргъа къалды. «Бу ариу кюн да батмай, сен да, башха къонакъла да кетмей, ашай-иче, кёп кюнлени турсакъ эдик», – дейме ичимден. Алай, кюн да батар, хар ким да юйюне кетер, мени жюрегимде эриулюк бла мудахлыгъ а къалырла. Жашау алайды. Кюн жарытып тийгенликге, кырдык кёгерип битгенликге, агъач субай ёсгенликге, таула да жерлеринден тепмей тургъанлыкъгъа, адамла бир бирлерин кёрюп болмайдыла. Тюзлюк, тынчылыкъ жокъ, жиягъанны жапсаргъан жокъ, жырлагъаннга къууана билген – аз. Бирибиз – бий, чанка, бирсибиз – ёзден, къул. Бёлюнюп-бёлюнюп жашайбыз. Арабда да кёрдюм мен эзилип жашагъанланы. Тенгсизлик, былхымсызлыкъ, къарыулу къарыусузгъа ашау хар къайда да бир кибик! Не билейим, орус патчах да къалай жашау этдирир. Черкесле бла бизни арабызда тенглик, шуёхлукъ деген затланы жалчытырмы ол патчах? Къыйынды анга да ийнанган. Бюгюн мен Мисирден, окъуп, жангыз кесим къайтдым эсе да, бир бёлек жылдан ары барып келликлени, орус окъуугъа да итинириклени саны минг болсун! Анда жырыбыз, жомагыбыз да, оюнубуз, кюлкюбюз да ёчюлмезле, тилибиз, динибиз да башха тиллени, динлени араларында тийишли даражагъа жетерле. Аллах ол кюнню бизден къызгъанмасын! – деп, Бекки жерине олтурду.

Адамла сыр-сагъышха къалдыла.

Андан ары Бийчоккуланы Жижиу, Чочайланы Тогъай, Башлыланы Зугъур, Ёлмезланы Солу, Беккини тамата эгечлерини эрлери, бири бирине ушамагъан алгъышла этип бошагъандан сора, Къыден, ёрге турду да, кюле-кюле:

– Бекки, ол айтхылыкъ балтангы былай бир келтир, – деди.

Къыденча адамны кюлгени, ышаргъаны да бир башха тюрлю, хычыуун болады. Беки, барып, айтхылыкъ балтасын алып келди да, Къыденнге берди. Балтаны эменден ишленнген бёкем сабына, ауузуна да къарап:

– Къолайлы затды. Муну былай тап да къалай къураялгъанса?! Эки къолунг сары алтынды, Тейри! Элти, алайда тёммеке ур да, жашла уа чыгъарып бир кёрсюнле, – деди.

Оюнну аллай адам башласа, ол кёпге барыучуду. Бекки, халатын тешип, эгечи Эслижаннга берди да, балтаны къолуна алды. Аргына-аллына, тегерекге да кёз жетдирип, кюнчюн салып балтаны тёммеке бекледи.

– Цыгъарыф кёрцогюз энди, – деди Къыден жашлагъа.

Жыйырма, жыйырмабешжыллыкъ жашла тартып-тартып кёрдюле да, болалмадыла.

– Экеу-ючеу окъуна бир кёрцогюз, – деди Къыден.

Экеу, ючеу, тёртеу болуп да тартып кёрдюле, алай балта бекленгенлей къалды. Ол заманда Бекки кеси, тёммекни къыйырындан аягъы бла басып, онг къолу бла балтаны бир тартханлай, чыгъарып алды.

– Мацы, муну да бир кёр, – деди да, Къыден Беккиге асыралгъан ирикни базугун тутдурду.

Ол да таулуланы бир оюнларыды.

Беки, ирикни базугун алды да, бюгюп, бир тартханлай сындырды.

– Уллу къарыуунг барды, Тейри къызгъанмасын! Цецеллилеге, дюгерлилеге, къумукълуулагъа да барыф айланганма. Кёф гоцофла бла тутушханма, алай сенден къарыулу зашха уа къарамагъанма, – деди Къыден.

Къыден кеси да уллу санлы, кючлю киши болгъанды. Беккиге ол ма аллай багъа бергенди. Андан сора: «Беккини балтасынлай, бекленип къалдынг да», – деп, тирелип тохтагъаннга айта болгъандыла. Адамла ол сёзню эшитселе да, ким Беккини юсюнден айтылгъанын а билмегендиле.

Ма аллай киши эди Беки хажи. Халкъ бла бирге ойнай-кюле, къуанчлагъа къууана, къыйын кюнледе таянчакъ бола жашагъан таулу. Къолундан келген уста темирчи, адамлагъа балта, оракъ, кушаш, бичакъ болса да, хакъсыз ишлеп, берип тургъан. Кеси этген адырын адам къолунда кёрсе, андан уллу къууанч излемеген, бизни закий Кязимибизни атасы.

АХМЕТЛАНЫ Хажи-Къасым

ИГИ АДАМ – ЭЛГЕ БИЛЕК

(аталгъан назмула)

АНАМА

*... Ана жилимугъу агъып кёзюне,
Жашы кёз ачды, киртик кётюрюп,
Эсин жыйып, келди кеси кесине,
Юйге, эшикге жарыкъ келтирип...
(«Ана жилимукъну юсюнден баллада».)
Зумакъулланы Танзиля*

Дуния жарыгына кёз ачханлы,
Тюбегенме эки уллу бушуугъа:
Биринде мен жаш эдим – атам ёлдю,
Энди уа анам кетди ахыр жолгъа.

Эй, халал анам! Мени биргеме
Тюйюлсе дерге бурулмайды тилим.

Кесим кьалып, арбазда сюелеме,
Кьалай мутхуздула сенсиз кюнлерим.

Эй, огьурлу анам! Сен ауругъанда,
Саусуз болуп турдум, тюз кесинг кибик.
Сенсиз кьалып, мени жарсыу басханда,
Кесиме да хазырладым кебинлик.

Алай, кьадарым жангылтмады, сакълады,
Келеме бюгюн да жашау этгенлей.
Ёлюм келип, эшигими кьакъмады,
Турама тюшюмде сени кёргенлей.

Анда да тынчаймай кёрюнесе,
Оноу этесе, жарсыйса манга.
Арбазгъа кирип да кёп сёлешесе,
Болушлукъ излей, сен жангъзынга.

Эй, багъалы анам! Битеу сабийле
Сени сыфатларгъа табалмайбыз сёз.
Сенсиз ашырылгъан биринчи кюнле,
Къыйнайдыла бизни, кьысалмайбыз кёз.

Эки кьызынг эмда жангыз бир жашынг
Кьалдыла сенсиз, дунялары – такъыр.
Сен айтыгучу ол акъыллы сёзлени,
Ой анам, сенича бизге ким айтыр?!

8.06.1989 ж.

САБАНЧЫГЪА МАХТАУ!

Хайырланы Радийни эсгере

Кёчюрюлген азапны да сынадынг,
Къыйын жолну халкъ бла бирге бардынг.
Башха таулулача, сен да жилиадынг,
Ачлыкъ кьысып, атлагъанда, абындынг.

Сабий кьызлай къыйынлыкъла кёп кёрдюнг,
Жарсыуланы шорхасына кёмюлдюнг.
Кёлсюз болуп, умутунгу юзмединг,
Кьуу ёзенде сууукъ суугъа термилдинг.

Таулула да эс жыйдыла, кёз ачып,
Талай заман турсала да бек апчып.

Сабан сюрюп, юй-жер да ишледиле,
Алай эте, жашауну кючледиле.

Тал чыбыкълай ийиле, чага алып,
Ханс артханса, тер теге, сен сабанда.
Бармагъанса биреуге сен жалынып,
Къыйналсанг да, тюз ишлединг заманнга.

Коммунистни сыйлы атын жюрютдюнг,
Махтау ала, иги ишлей азанда.
Къарыусузгъа бек алгъа сен ашыкъдынг,
Болушургъа адамы болмагъанда.

Къайтдынг элибизге, туугъан ташха,
Элинги, жеринги сюйдюнг, ишлединг.
Болмадынг не анда, не мында башха,
Кенделенни жашауун бек кючлединг.

Къолунгдан келгенни этдинг, эринмей,
Партия жолундан бир жанлы кетмей.
Ишчилеге сабанлыкъда аш этдинг,
Аман ниет не болгъанын билмединг.

Урундунг, махтау алдынг, саугъаландынг,
Арта къалмай, ал тизгинледе бардынг.
Албугъартмай, миллетинге жарадынг,
Намысынга кир къондурмай жашадынг.

Махтау, Радий сени баргъан жолунга!
Саулукъ берсин къадамынг тёрт санынга.
Къуллукъ этдинг, аямадынг кесинги,
Тас этмединг адамлыкъ сезиминги!

1989 ж.

МАЙДАЛЫНГ ЖАРЫТСЫН ЖОЛУНГУ

Бегийланы Борисни къызы Фатима, малкъар тилге юйренир муратда, шахардан Кенделеннге келип, 1-чи номерли орта школда окъуп, онбир классны майдалгъа бошагъанды. Назму анга аталады.

Жаз башына эришгенча, сабийле,
Омакъ болуп, школ таба келелле.
Ала ышаралла бир бирлерине,
Кюнлюмледен, чегетледен энелле.

Ичлеринде барды аланы бир кыыз.
 Окъугъанда, окъуу ючюн жан атхан.
 Айтайым хапарын, къулакъ салыгъыз,
 Сюйюп окъуй, дерслерине кёл салгъан.

Фатимады биз айтхан кызыны аты,
 Кылыгъыча, ариуду бет сыфаты.
 Билим ючюн аямады кесин ол,
 Энди окъуу анга берир жарыкъ жол.

Ана тилин суюдю, уста да болду,
 Жазыу ишни эбине да тюшондю.
 Билмегенин устазларындан сорду,
 Эрикмеди, арымады бир кюнню.

Онбир жылын зырафына иймеди,
 Энди майдал жарытыр аны жолун.
 Окъууунда бир кёлсюзлюк этмеди,
 Алгъышлайыкъ, тутайыкъ аны къолун!

«Акылы кыыз!» – деп айтдырды атына,
 Ол атха уа тийишлиди – Фатима,
 Уялады, барсанг аны къатына,
 Теппе-тенгди кеси тартхан алтыннга!

Майдалынг кече да кюнча жарытсын,
 Сыйсызлыкъ сынама жалан бир кюнде!
 Атынг дайым да иги бла айтылсын,
 Кесинг а жашау эт, ышара-кюле!

Махтаулу бол, эриш, сен ахшылагъа,
 Атынгы айтдыра тау ауузлагъа.
 Китаплагъа къаплан, окъу алгъынча,
 Алай этсенг, тыйгъыч болмаз аллынгда.

Айтхылыкъ кызы бол малкъар миллетни,
 Кир къондурма, бир заманда факхмунга.
 Унутма санга этилген хурметни!
 Хар зат да кезиудю, къайтар халкъынга.

АХШЫЛА УНУТУЛМАЙДЫЛА

Отарланы Узейирни жашы Сафаргъа

«Ахшы адамла къайда да
 Унутулмай жашайдыла.

Аллайланы атлары да
 Айтылгъанлай турадыла», –

Дегенди бир эсли адам
Ахшыланы юслеринден.
Анга аз да чурум салмам,
Ол кертиди кѐп сѐзледен.

Мен хапарын айтырыкъ да,
Тюз ма аллай адамды.
Акъылбалыкъ болгъунчугъа,
Мюлкге къыйын салгъанды.

Кѐнделенде адамлача,
Мюлк ишледе ишледи.
Кѐчгюнчюлюк башланнгынчы,
Кѐп ишлерге юйренди.

Къыркъ тѐртгюнчю жылдан сора,
Алма-Атагъа тюшгенди,
Сууугъуна, къызыуна
Ол кишича тѐзгенди.

Анда да сабан сюргенди,
Жашил эте аулакны.
Будай сабан ѓсдюргенди,
Жашатыр ючюн халкъны.

Къыйынлыкъла кѐре келди,
Алагъа да тѐзгенди,
Ол Къазахстанда жашауну
Сабий жашлай кѐргенди.

Андан къайтып келгенде, ол
Темирчилик этгенди.
Эллилени жумушларын
Сыйлы ишге тергегенди.

Эллилени тилеклерин
Сылтаусуз толтургъанды.
Элни уллу-гитчесинден
Кѐп ыспас да алгъанды.

Арт жыллада эл тирменнге
Оноу этип тургъанды.
Тирменлигин келтиргеннге
Тегейлерин бургъанды.

Ариу юйор ѓсдюргенди,
Ким да сукъланады анга.

Сафар, къайда ишлесе да,
Эс тапдырады адамгъа.

Къууанчлада, бушуулада
Кѐпле энчи кѐредиле.
Халаллыгъын, адамлыгъын
Сюйюп, намыс бередиле.

Адет, намысны биледи
Оноу этген жеринде.
Аны намысы бийикди
Хар къайда эм элинде.

Башхалагъа намыс этген
Кеси намыс табады.
Адамлагъа жерин берген –
Ол тѐрде олтурады.

Отарланы Сафарны мен
Адамлыгъын махтайма.
Сабырлыгъын, хар бир сѐзюн
Жюрегимде сакълайма.

Бюгюнлюкде Сафар элде
Жашау этип турады.
Туудукъларын эркелете,
Алагъа эс бурады.

Аппалары айтхан сѐзге
Туудукъла эс бурадыла.
Ол алагъа хапар айтса,
Бек сюйюп тынгылайдыла.

Хар соруугъа толу жууап
Береди аппалары.
Ол себепден суюдиле
Сафарны туудукълары!

Элли тѐрт жыл ишлегенди
Азияда эм мында.
Мюлк ишлеге эс бѐлгенди
Жашагъан къадарында.

Энди Сафар кѐп жашасын,
Эркелете туудукъларын,
Аурумайын, жарсымайын,
Къууандырысын жууукъларын!

ВЕТЕРАН

*Совет Союзу Жигити деген атха тийишли болуп, тюрлю-тюрлю чырмаулары хатасындан ол сыйлы атны алалмай кьалгъан
Кьудайлары Шамшюдюннге жюрегимден айтама.*

Жашау ючюн ашырдынг төрт жылынгы,
Туугъанлагъа, туудукълагъа жол ишлей.
Къан ырхыны, палахны, отну, кюлню
Кёрдюнг, кыйынлыкъ, мамырлыкъ излей.
Ол жылладан, от жылладан, кьутулуп,
Ишлей-ишлей, кёп махтаула алгъанса.
Кишиликге, адамлыкъгъа бел байлап,
Мамырлыкъны, къан тегюп, орнатханса.
Бюгюн аны жарыгъы кенг жайылып,
Кечебизни кюнча этип, жашайбыз.
Терсни-тюзюню бир биринден айырып,
Къаугъа этмей, къарындашлагъа ушайбыз.
Аны ючюн санга тилейбиз саулукъ,
Саулугъунг сакълансын талай жылланы.
Сына сен, кюн сайын чексиз зауукълукъ,
Унутмабыз сен баргъан къан жолланы.
Чал башынг жюрегим кьурман
Болсун дей, жазама бу тизгинлени.
Батыр уланларын унутмаз заман.
Ол а шагъатыды саулай дунияны.
Кыйынынг барды бизни ючюн сени,
Аны ёлчемин да айтып-айталмам.
Къарындашым! Батырыса элими,
Сени төрге ётдюрге, олтуралмам!
Жюрек къабынгда душманны огъу
Бюгюн да кыйнайды, кыймай жукъларгъа.
Биз а сынамайыкъ сен сынагъанны,
Ол жылланы жарамайды унутургъа!
Сабыр атлай, таягынга таяна,
Жамауатны ишине кьатышаса.
Жаш төлюге акъыл сёзлени айта,
Эс тапдыра, кёл этдире, жашайса.
Уруш жылла тюшлеринге кире,
Жукъласанг, элгенип уянаса.
Жараларынг ашланып, ирин эте,
Такыйкъаны тынчаймайын тураса.
Сеничала сакъладыла кьыралны,
Кьолларына сауут алып кёп жылланы.
Сеничала гунч этдиле душманны,
Алай бла, сакъладыгъыз сиз дунияны.
Сизге алгъыш этеме, кыйта-кыйта,

Сюйюп жаза хар тизгиними къыстау.
ШАМШЮДЮН! Санга атсынла тангла,
Къызгъанмасын санга бир затын жашау!
Сёзюнг жарыта алда жолубузну,
Бюгюн да жарайса жашау этерге.
Аны ючюн, сүйюп, узатабыз къолну,
Ашыгъып барабыз санга туберге!..

ЖАРЫКЪЛЫКЪ БЕРГЕН ОТ ЖАГЪА

Кёнденни 3-чю номерли орта школуна 75 жыл болады. Бюгюнлюкде ол школ Атмырзаланы Мухадинни атын эюрютеди. Бусагъатда аны директоруну къуллугъунда Диналаны Тамара ишлейди. Ол а элибизде бек фахмулу эм билимли къызларыбыздан бирлериди. Ол школгъа башчылыкъ этгенли, аны иши, тизгини эм жашауу иги жанына бек тюрленгенди. Назму 3-чю номерли школгъа аталады.

Элими бек ариу, бийик жеринде
Ишленнгенсе жетмиш беш жыл алгъа.
Кёплени къалгъанса жүреклеринде,
Жашха, къызгъа себеп болдунг жашаргъа.

Отоуларынг кёплеге ышыкъ болуп,
Сен алимле, къуллукъчула ёсдюрдюнг.
Жетмиш беш жыл сабийле бери келип,
Окъууларын, къууанчларын кёп кёрдюнг.

Сен жолгъа чыгъаргъан кёп жашларыбыз
Урушлада къоркъмайын сермешдиле.
Заман буздурмады, сакълады сени,
Кёндененге болдунг жарыкъ кешене,
Ким кёргенди, жолунгда сен кёргенни?
Ол соруугъа жууап берсин эслиле!

Залийхан улу – биринчи романист,
Сени парталарынгда олтургъанды.
Тамсилчи, драматург, белгили артист,
Мамме улу бу школну бошагъанды.

Тёппе улу мында билим алгъанды,
Хочу улу алчыладан болгъанды.
Бизсиз къалгъан жылларынга жоралап,
Шауа улу кёп хапарла жазгъанды.

Гулаланы Башир биринчи кере
Китап окъургъа мында юйреннгенди.

Совет Союзу Жигити Алим да
Бу школну арбазында сѐлешгенди.

Мында окъудула Максим, Исса да,
Душманына ёлет салгъан Омар да.
Сенде къара таныгъанды Хананий,
Ыразыдыла санга энтта да кѐп сабий!

Жазыучула, къуллукъчула, жырчыла
Сюеледиле, шагъатлыкъ этип санга.
Бузаргъа да кюрешдиле зорчула,
Терс къуллукъ этгенле бизни заманнга.

Къайгъыраса, ишлейсе адамлагъа,
Жылдан-жылгъа жашауунгу тап эте.
Къуланганса кѐп тюрлю заманлагъа,
Кѐнделенчилеге жарыкълыкъ бере.

Кѐз гинжибизнича, сакъладыкъ сени,
Ол себепден душман хата этмеди.
Жылытдынг, жарытдынг сен элибизни,
Душманынг а муратына жетмеди!

АЛТЫН ХАРФЛА БЛА АТЫНГ ЖАЗЫЛСЫН

*Республиканы саусузла жатхан юйюню
нейрохирургия бѐлюмюню врачы
Чомартланы Юсюню жашы Арсеннге*

Сен ишлейсе, эринмейсе
Кѐп жылланы.
Айырмалы жашы болдунг
Таулуланы.

Саусузланы арууларын
Кетересе,
Къыйынынгы бир заманда
Тергемейсе.

Аркъа жикден аругъанла
Келедиле.
Къыйналгъанла сенден мадар
Излейдиле.

Къармашаса, жокъ этесе
Арууларын.

Саусузла уа аямайла
Алгъышларын.

Таякъларын къолларындан
Кетересе.
Сыннган-чыккъгъан аруулагъа
Жол бермейсе.

Кѐп кюнлени сен болушдунг
Жарсыуума.
Къууанама санга тюбеп
Къалгъаныма!

Тилинг – дарман, кесинг – дарман
Саусузлагъа.
Заман келсе, жазылырса
Китаплагъа.

Сени фахмунг сау этеди
Ауругъанны.
Ишингде сен багъалайса
Хар инсанны.

Ол себепден ыразыдыла
Жюреклери.
Санга жетсин саусузланы
Тилеклери.

Ауругъанла кийик саулукъ
Тилейдиле.

Ишингде уа бир кемчилик
Кёрмейдиле.

Жюрегимден ыспас эте
Жашарыкъма,
Игилени санларына
Къошарыкъма!

Сени фахмунг дунягъа
Жайылсын,
Алтын харфла бла
Атынг жазылсын!

20.07.2014 ж.

КЪОЛУ – АЛТЫН, АДАМЛЫГЪЫ ДА – БИЙИК

Залийханланы Хызирни жашы Назир Кёнденни 2-чи орта школунда кёп жылладан бери сабийлени иш усталыкъгъа юйретип тургъанды. Аны жашаууна бла адамлыгъына сукълана, бу назмуну анга атагъанма. Ол элибизде намысы жюрюген, адамлыгъы, халаллыгъы бла юлгю болгъан, агъачха, къанжалгъа да жан салгъан уста къоллу жашларыбыздан бириди.

Агъачха, къанжалгъа жан сала, ишлей,
Фахмунгу жарыгъы ушайды кюннге.
Къурулушдан хапар айтылгъан жерде
Атынг айтылады сени юлгюге.

Сен бир бийик жарны баш ёзенинде
Ишлегенсе жараулу юй, кёп жаша!
Юйюнде уа жашар кюнюнг кёп болуп,
Тапхан къыйынынгы жарсымай аша!

Сен ишлеген юй – келин отоуча,
Къарагъаннга бир ариу кёрюнеди.
Сизни орамдан озгъан ким да болсун,
Тизгининге къарай, эсин бёледиди.

Къая эрининде къарылгъач уядан
Башхалыгъы жокъду сени юйюнгю.
Сау ёмюр сюр, Назир, аны ичинде,
Ауур сагъыш басмай хар бир кюнюнгю!

Усталыкъгъа юйрете сабийлени,
Алдагъы жолларын жарыкъ этесе.

Андан сора да сабий жүрекледе
Сен жашауну терегин ёсдюресе.

Ишлеген жерингде намысынг – бийик,
Анга шагъат излей, бир да кыйналмам.
Мен сени юсюнгден не кёп жазсам да,
Аны ючюн бир заманда уялмам.

Хар иште да сенде барды таукеллик,
Айтылгъаннга хазна арсар болмайса.
Жумуш айтхан сенде эслемейд кемлик,
Болжал эте, ишни артха созмайса.

Адамлыкъ жанындан айтырча болсакъ,
Кемлик эсленмейди – ким да шагъатды.
Тенгле бла сени эсгере олтурсакъ,
Айтылгъан сёзге жүрек ырахатды.

Белгили жашладан бирлерисе сен,
Жолунгда хар ким да суюноп ышаргъан,
Жаша, Назир, сен аурумай, сау-эсен,
Сенден юлгю алсын элде жашагъан.

Атлагъан жолунгу жокъду кыаясы,
Абынмай, таукел бараса алгъа.
Жокъду, Назир, жүрегинги кыарасы,
Ол себепден жашауунгда жокъ кыаугъа.

Бу назмуну санга жаздым ашыкъмай,
Адамлыкъны бийик тутханынг ючюн.
Бошاپ кыйдум бир олтуруп, талчыкъмай,
Сени ючюн мени таркыймаз кючюм.

Къууанчлы жет ахырына сен жылны,
Муратларынг, умутларынг да тола,
Къызгъанмасын Аллах сенден гыржынны,
Ташлы болмасынла сен барлыкъ жолла!

Ахшы жашауунг кёрюне кёзюме,
Турама къууана дайым мен санга.
Бюсюресенг, Назир, мени сёзюме,
Бир хапарчыкъ билдирirse манга!

ЖЕР ЮСИОНДЕ ЭНТТА АЛЛАЙ БИР ЖАША

Адамгъа адам болууну мурдорунда бек алгъа адеп-къылыкъдан бир зат билирге керекди. Ала жокъ эселе – сен не махтаулу да бол – сени ишингден хайыр жокъду.

Кѣп адам, эрлиги болса да, халаллыгъы болмай, адамсызлыкъгъа хорлатып, хурметге тийишли болмай жашайды. Ол а кимге керекди?! Мен бу назмуну атагъан устаз тенгибиз Эфендиланы Хамитни жашы Сейту уа аллайладан туююлдо: ол юйюрюнде, коллективде ишлей да, жашай да биледи. Ол адеп-къылыкъдан юлюшлюдо. Мени назмум бир кесек созулса да, ол Сейтуну юсюнден бюгюнню хапарды. Ол иши, къылыгъы, адамлыгъы бла да таулу даражасын кѣтюрген устазды.

«Сен сау къадарда,
Сабийлерим да – сау», –
Деп башлайма сѣзюмю,
Болмаз анга дау.

Автор

Кийик саулукъ санга шуѣх болгъанлай,
Жюрегинге акъ урдурмай турады.
Нарзан сууладан сериуюн ургъанлай,
Эсгериуюм мени ары къуады.

Къуусун ары, жюрегинге асыулукъ
Берир санга аны нарзан суулары.
Жашауунгда нѣгеринг болсун саулукъ,
Излеме сен бир заманда дарманны.

Бек эртгеден шуѣхлукъ жюрютебиз,
Шагъатды анга саулай уллу элим.
Чам хапарла айта, бирге кюлебиз,
Чамланы бек сюеди да жюрегинг!

Жарыкъландырыуну ишин сайладынг,
Устазлыкъгъа эсинг саулай бѣлюндю.
Бир заманда ол жумушдан талмадынг,
Сабийлеге эрттен тангча кѣрюндюнг.

Тенгликни да бек багъалы кѣресе,
Ол тѣреге сен хыянат этмединг.
Адамлагъа иги бола билесе,
Устазлыкъдан ары-бери тепмединг.

Китапланы кѣп тюрлюсюн окъуйса,
Химиядан терен билим берирге.

Сабий жүреклеге кирип кялгъанса,
Андан къарап, къууанчларын кёрюрге.

Билеме, къууанганларын аланы,
Кесим шагъат жашауда ол ишинге.
Жюреклерин бийлединг адамланы,
Жалгъан махтау излемей сен кесинге.

Алтмыш бешден узая башлагъанса,
Жылларынгы ызындан жукъ жетмесин!
Чамынг бла кимни да жарытаса,
Ол жарыкълыкъ алай турсун, кетмесин.

Юйюрюнг да юлгюдю саулай элге,
Ол ишге да аслам къыйын салгъанса.
Къылыкълары махтарчады ёмюрге,
Алагъа да кесинг юлгю болгъанса.

Жашларынг – билимли, кызларынг – алай,
Биргенге ишлейле, жарыкълыкъ бере.
Жашайдыла ала да, ызындан атлай,
Ата жүрек барын да кёллендире.

Жашларынг, адежли юйюрле къурап,
Ишлейдиле хар бири бирер жерде.
Жангыз кызынг, уллу тукъумгъа барып,
Махтаулу жашайды туугъан элинде.

Жашасынла, махтаулу да болсунла,
Аланы суймегенни Аллах суймесин!
Арбазлары сабийледен толсунла,
Жашауундан бирлери тюнголмесин.

Биз экибиз, чамны, оюнну къоймай,
Турайыкъ къууана, алагъа къарай.
Жашларынг, кызынг да турсунла таплай,
Юйюр жашаулары аз да бузулмай.

Туудукъларынг, тегерегингден алып,
«Аппа», – дей, эркелете турадыла.
Бармакчыкъларын бюге да санай:
«Кёп жылланы жаша!» – деп, кьубултадыла.

Сенича устазлагъа, назму угъай,
Уллу чыгъармала жазса боллукъду.
Мен суйгенча жаша, чамынгы къоймай,
Жюрегим а, къууанып, къарс урлукъду.

Сейпу, санга кѣп ариу сѣз айтдым мен,
Жюрегимде сѣзле бла талаша.
Айтханыма «ѣпкелерча» болсанг а,
Жер юсюнде энтта аллай бир жаша!

УСТА КЪУРАУЧУ, ОГЪУРЛУ АДАМ

Тѣпеланы Рамазанны жашы Шаухалны Элбрус районда уллу, гитче да таныйдыла. Ол районну адамларына тюз ниетлилиги эм огъурдулугъу бла белгилиди. Ол – адамланы, адамла да аны бек суюдиле.

Бу назму да аны адамлыгына бла ишлеген ишине жораланганды.

Анангы берген сютю
Бек халалды, бил, санга.
Ол сютню кючю бла
Къулландынг адамлагъа.

Брхы келген жыл сени
Кимлигинги билдиле,
Адамлыкъ даражангы
Бийиклигин кѣрдуле.

Суу-Къошчула бек суююп,
Хар кюнден махтайдыла.
Атынгы жыркъа къошуп,
Сахнада жырлайдыла!

Бушууу болгъан юйге
Бек алгъа сен жетесе,
Жюреги къыйналгъанны
Жарсыуун сел этесе.

Жарсыу болгъан арбазда
Нартлача сѣлешесе,
Жюрегинги жартысын
Анда къоюп кетесе.

Сени ашагъан ашынг
Минг кере халал болсун!
Атангдан къалгъан юлгю
Кѣп жыллагъа созулсун!

Къарыусузгъа, жарлыгъа
Халкъдан алгъа жетесе.

Къолунгдан келгенича,
Терк болушлукъ этесе.

Жашауда къыйналгъанны,
Билсенг, сансыз этмейсе.
Адамсыз къалгъан къартны
Эсингден кетермейсе.

Жетмиш бешге толгъанса,
Игилик эте халкъгъа.
Кѣп жерде урунганса,
Махталып хар заманда.

Районну эллеринде
Сени иги таныйдыла.
Атынг айтылгъан жерде
Бетлери жарыйдыла.

– Жашагъанынг тенгли бир
Жаша, – дейик биз санга.
Махтау а кеси келир,
Къолун санга узата.

Жашагъан къадарынгда
Тюз ниетли урундунг.
Миллетинги аллында
Бек тюздю баргъан жолунг!

Адамгъа сен игилик
Этсенг, бек къууанаса.
Ол кюнню кечесинде
Тынчайып, тап жатаса.

Жангыз жанынгы Аллах
Энтга махтаулу этсин.
Санга сынатмай палах,
Жюз жылынга жетдирсин!

Мен дунияда сенден
Огьурлуну кермедим.
Сангача, башхалагъа
Жюрегими кермедим!

Бизни айтхан сёзюбюз
Санга махтау келтирсин.
Къадарынг таукел болуп,
Жулдузлагъа ёрлетсин!

Огьурлулугьунг сени
Айгъа, кюннге жетдирсин!
Аманна кёзю санга
Бир заманда тиймесин!

Шаухал, халкъны алгъышы
Тёрт санынга жарасын.
Дуния къалай болса да,
АДАМЛЫКЪ тас болмасын!

Сен, къыйынлыкъ сынамай,
Энтга кёп жылла жаша.
Даражанг а, бил, сени
Болмаз чыртта алаша!

Бизге уллу насыпды
Жетмиш бешинг толгъаны!
Къалай чексиз къууанчды
Кёнденленчи болгъанынг!

Къудайланы Алимни жашы Хажимусса 1932 жыл Огъары Чегемде туугъанды. Сабийликни татыуун да толу алгъынчы, уруш башланып, атасы ары кетеди. Юч жылдан а урушну да унутдурур къыйынлыкъ келеди. Хажимусса да сабийлей халкъы бла бирге сюрдююн азабын артыгъы бла чекгенди. Аны аппасы, урушдан жаралы болуп къайтхан атасы, эки эгечи, къарындашы да къазахстан тюзлеринде къалгъандыла... оба тебеле болуп.

Мен Хажимуссаны сабийлигимден бери таныйма. Экинчи Чегемде жашагъан заманымда арабызда жаланда юч юй бар эди. Ишге аныча къаты кеп адамгъа тюбегемме, ишин аныча тынгылы этгеннге да. Ол огъурлу адам не кеп къыйынлыкъ сынагъан эсе да, аны ышармай селешип бир да кермессе.

Хажимуссаны экинчи жашы Орусбий (жаннетли болсун) мени кичи къарындашым Тахирни антлы тенги эди. Дунияда бир тюз, бир хыйласы болмагъан, таза адам бар эсе, ол Орусбий эди.

Нек эсе да, артыкъ игиле кеп жашамайдыла.

Таулу адамны жыр (бютюнда ийнар, кюй) этерге Аллахдан келген фахмусу болгъаны баямды. Жаланда Къазахстанда этилген кюйлени окъуна бирге жыйсанг, бек ауур китап болур эди.

Хажимусса да, къадары сынатхан къыйынлыкъланы жүрегинде басдырып туралмай, бир къауум кюй этгенди.

Багъалы окъуучула, «Минги Тауну» бу китабы сизни ала бла шагъырей этеди.

КЪУДАЙЛАНЫ Хажимусса

ЁЛГЕН ЖАШЫМ ОРУСБИЙГЕ

Башым агъарып, гуппур болгъанма,
Кюзгюню алып къарасам,
Жилямагъанланы жилятыр эдим,
Тарыгуларымы санасам.

Мен, зат да билмей, сакълап тургъанлай,
Къоншум Махмут чабып келгенди:
– Тур, Хажимусса, нек олтураса,
Жашынг Орусбий ёлгенди!

Орусбий жашынг ёлгенди,
Нальчикден келе тургъанлай...–

Ол айтыр сёзюн айтмай кетгенди,
Мешина жетип ургъанлай.

Сени хапарынгы кимле айтсынла
Жангыз эгечинге, ананга?
Мен дарман тапмай къалгъанма
Жюрегиме салгъан жаранга.

Сени ёмюрюнг не къысха болду,
Жыл жашагъанча кёрюнмей.
Арада кюнюм ётмейди мени,
Жилямукъларым тегюлмей.

Жанынгдан суйген сени тенглеринг
Энди ким эсем да билмейле,
Юйюнгде ашаргъа къоймагъан жашла,
Эсгерип, юйюме кирмейле.

Расул да сенлей болгъанды, Орусбий,
Аны баргъан жолу тау болуп.
Экигиз бирча нечик болдугъуз,
Мешиналарыгъыз башыгъызгъа жау болуп.

Башым сагъышха кетип къарайма
Ол бийиклеге, башлагъа.
Аналарыгъыз къарап жиляйдыла
Сизге салыннган ташлагъа.

Сын ташларыгъыз алай сюеледи,
Солдатла кибик тизилип,
Бюгюн ахыргы къайтхан кюнюмдю,
Умутум сизден юзюлюп.

Къыйынлыкъ адамгъа къайдан келеди,
Аны Аллах кеси бермесе?
Энтта жашарыкъ сунуп турама,
Хасан Сибирден келмесе.

Хасанны анасы келалмады санга,
Сени ананглай жилярыкъ.
Хасанны къатыны сенлейин къалып,
Ол, къара кийип, сынарыкъ.

Муну этгениме айып этмегиз,
Жюрегим кюйгенден айтама.
Мени ючюн, Аллах, азап берме деп,
Тилеп, тобагъа къайтама.

Дагъыда, эшитгенле, айып этмегиз,
Сандырайды деп биягъы.
Быллай къыйынлыкъ ата-ана кѳрмесин,
Аны бла битсин аягъы.

КЪУДАЙЛАНЫ СТАХАННГА

Сѳлешсем, тауушум жетмейди, Стахан,
Жюрегимдегин айтыргъа.
Аллах бизге насып этмеди
Барыбыз Кавказгъа къайтыргъа.

Барысы Кавказгъа къайтып келгенле
Кавказ таулада жашайла,
Къууанчлы кюнюнде, жыйылып келип,
Къууанч ашынгы ашайла.

Къууанч ашынгы алай ашайла
Ала, столланы толтуруп,
Бушуунг болса, юлешип аладыла,
Тегерегинде олтуруп.

Тегерегинде алай олтуруп,
Хар оноуунгу этелле,
Этилик ишни санга жетдирмей,
Кеслери тамам этелле.

Хар затны тамам этип болсала,
Ала юлерине кетелле.
Орта Азияда къалгъан къарындашла
Быллай кюн жетсе, не этелле?

Орта Азияны сайлап, къалдыгъыз
Сиз анда гыржын ашаргъа.
Аллахдан буйрукъ болмагъанды
Артыкъ такъыйкъа жашаргъа.

Почтальон хыны атлап жетеди:
«Санга телеграмм келди», – деп.
Алып къарасанг, жазылып турады,
Быллай къарындашынг ёлдю деп.

Ол нечик къыйын болгъанды, аланла,
Азиягъа барып келгенинг.
Андан эсе, файдады, дейле,
Ёлгеннге садакъа бергенинг.

Ёлгеннге садакъя мен этер эдим,
 Къалгъан сауларына не этейим?
 Эки ортада хайран болгъанма,
 Башымы алып къайры кетейим?

Башымы алып мен кетер эдим,
 Аллай акъыл Аллах салмады.
 Жюрегимдегин барын айтыргъа,
 Жангыз эгечим къалмады.

Жангыз эгечим къалмады, аланла,
 Ёлген кюнюмде жиляргъа.
 Жангыз къарындашым къалгъанды
 Мангылайымдан сыларгъа.

АЙТЕКЛАНЫ РАШИДГЕ

Къара туман келип басханды
 «Къызла кюйгенни» башына.
 Бу сёзлерими алай жазгъанма
 Музапарны гитче жашына.

– Мен Москвагъа баргъанем, анам,
 Ишими бошап къайтыргъа.
 Ашыгъып жолгъа алай чыкъгъанем,
 Кёрген тюшюмю айтыргъа.

Мен алай мурат этип чыкъгъанем,
 Къайтып барып жашаргъа,
 Кече жукъламай, жолоучу болдум,
 Къолунгдан азыкъ ашаргъа.

Къолунгдан азыкъ ашадым, анам,
 Берген сютюнгю кечерсе.
 Бала ачыуу къыйын болады,
 Анам къыйынлы, не этерсе?

Ой, атам, анам, сизден тилейме,
 Манга аман этип жилямагъыз.
 Бала ачыуу ауур болады,
 Энди быллай ачыу сынамагъыз.

Келип юйюме, тамам болгъунчу,
 Къуугъун хапарым жайылды.
 Халал тенглерим – элчи жашла
 Мени жаназыма жыйылды.

Мен ёлюп кетип барама, жашла,
Сиз сау къалыгъыз, саламат.
Атам, анам, жангыз къарындашым,
Элим сизге саулай аманат.

Атам, анам, сизден тилейме,
Манга узакъ къара киймегиз.
Хаух дуниягъа менича алданып,
Жашауну бошха иймегиз.

Жашауну бошха иймегиз, анам,
Жашыгъызгъа къатын алыгъыз.
Атымы жазып, кёре туругъа,
Анга алтын сагъат салыгъыз.

Анга алтын сагъат алай салыгъыз,
Саулай эллилерим кёрюрча.
Сизге Аллах аллай насып берсин,
Къууанып, тойда кюлюрча.

Халал тенглерим, сизден тилейме,
Атама акъыл буругъуз.
Къууанча олтуруп, мени сагъынып,
Жырымы айта туругъуз.

Жырымы алай айта туругъуз,
Хаух дуниядан кетди деп.
Ата-анасын къартлыкъларында
Бизге аманат этди деп.

Къарындашым, сен аман этме
Аллах жазгъанны кёргенме.
Ёлюмден киши къутулалмайды,
Юйюме келип, ёлгенме.

Чалгъычы тохтап къарайды, дейле,
Ызындан келген дуругъа.
Сени жауунг келип кирге эди
Фардыкда терен уругъа.

Исса бла Муссады дейдиле,
Аллыма чыгъып сакълагъан.
Хаух дуниядан кете барабыз
Ажалгъа дарман тапмагъан.

Ажалгъа дарман киши да тапмаз,
Аны Аллах кеси бермесе.

Ёлгенинг эки ачыу болады,
Кетип, саулайын келмесе.

Мени эсгерип, тенглерим келсе,
Алагъа къозу союгъуз.
Кёп жиляп манга, гюнях этмейин,
Алахны эсгерип къоюгъуз.

ГАЗАЛАНЫ ИСХАКЪГЪА

Къыйын кюнледе бирге ёсген эдик,
Биз бир партада олтуруп.
Халал тенгим, кетип бараса,
Сен сал басхычны толтуруп.

Дуниягъа бичим этиучю эдинг,
Жеталмадынг муратынга.
Тансыкъ болсам, алып къарайма,
Китаптагъы суратынга.

Къара къойла ахшыды, дейле,
Жамычы бла башлыкъгъа.
Басхычынгы тутуп барадыла
Кесинг окъутхан жашчыкъла.

Кёлегими жайып, мен олтурдум
Жылгыда сууукъ ташлагъа.
Мындан акъыл алыгъыз дейме
Къатынсыз таулу жашлагъа.

Къабырынга бир кёп къарадым
Бурулуп, къоюп кеталмай.
Кеси кесиме кечалмайма,
Санга къарындашлыкъ эталмай.

Жангыз эгечинги къоюп бараса,
Ызынга къараргъа унутуп.
Кезиуонде иш эталмадынг,
Махмутну юйюн къурутуп.

Махмутну юйюн къурутдунг, харип,
Жашау нёгеринги табалмай.
Кёкден кишиге тюшмейди,
Жердегиледен алалмай.

Жолум узакъдан, жеталмадым
Кесим къабырынгы къазаргъа.

Къалам алып, олтурдум бюгюн,
Жюрегимдегин жазаргъа.

Жюрегимдегин жазар эдим десем,
Айтыргъа сёзюм жетмейди.
Экибиз бирге ойначу кюнле
Таймай кёзюмден кетмейди.

Сен дуниягъа кенгден къараучу эдинг,
Да бир сёз айта кетмединг.
Жангыз эгечинг ызынгдан жилий –
Бирлеге аманат этмединг.

Сагъышлы болуп, тохтап къарадым
Сени къабыр ташынга.
Мен бу сёзлени былай жазгъангма
Махмутну жангыз жашына.

Да былай жазмайын не этейим, жашла,
Кёз аллыбызда къуруду.
Жангыз эгечи артында къалып,
Кюнлени санап, улуйду.

Кюнлени санап улумай не этсин,
Эшикден кирир бала жокъ.
Былай эте, кете барабыз,
Талмайын, алдап дуния пох.

КЕРТИ ПОЛКОВНИК

Бу кюнледе, узакъгъа созулгъан ауруудан сора, жашаууну алтмыш беш жылында отставкадагъы полковник, Таджикистанны къоруула министрени алгъынныгъы биринчи орунбасары, Сауутланнган кючлени генеральный штабыны начальниги эм бу республиканы сауутланнган кючлерини мурдорун салгъан Уяналаны Рамазанны жашы Валерий дунясын алышханды.

Валерий Къзахстанны Чимкент областыны Бургем совхозунда 1948 жылда туугъанды. Орджоникезде Суворов атлы аскер училищени бошагъандан сора, ол шахарда аскер командирлени хазырлагъан училищени таууханды. Андан сора тюрлю-тюрлю аскер бълюмледе, округлада, ол санда совет аскерлени Германияда орналгъан къаумунда, Тираспольда Россейни Сауутланнган кючлерини 14-чю аскеринде къуллукъ этгенди. Одессада уа оперативный бълюмлени начальниклери болуп тургъанды.

Приднестровьеде аскер борчун жетишимли толтургъаны ючюн Уяналаны Валерий «За отвагу» майдал бла саугъаланнганда. Таулу жашны Таджикистанны Президенти Эмомали Рахмонов да аллай майдал бла эм багъалы сауут-саба бла саугъалагъанды.

Валерий гитче заманындан окъуна лётчик болургъа итингенди. Атасы Рамазан – Уллу Ата журт урушну ветераны, Совет Союзну жититине кёргюзтюлген малкъарлыланы санында ол да болгъанды, жашына Чкаловну атын атагъанды, анга уша деп. Таулу жаш аскер кийим кийип къайда къуллукъ этген эсе да, атасына, аппасына (ол Граждан урушну кезиуюнде акъ гвардиячыла бла жигит сермешгенди) кертичилей къалгъанды.

Валерий Рамазанович, Совет Союзда намыслары бек жюрюген Сауутланнган кючлени Генеральный штабыны эм Москваны Фрунзе атлы аскер академияларында окъуп, бизни республикадан аскер усталыкъ алгъан ючеуленден бири болгъанды.

Ол заманда академияда окъурукъ кандидатланы бирин къоймай жети атагъа дери ким болгъанларын тинтип болгъандыла. Аны бла бирге аскер усталыгъын, билимин эсге алгъандыла, конкурс да уллу болгъанды. Уяна улу къуллукъ этген аскер округдан кёргюзтюлген алты адамдан ючюсю генералла эдиле, Академиягъа уа бир генерал-

ны бла бир полковникни эм Валерийни алгъандыла.

Валерий Рамазановични кырал башчыла Таджикистаннга командировкага ийгенлеринде, аны ол заманда Кремльге Борис Ельцинге кыруулау министр Павел Грачёв элтип баргъанды. Ол тюбешууден сора, Россей Федерацияны Президенти Уяна улугъа генерал-майор чынны бериуню юсюнден буйрукъ этген эди. «Россейни атындан башха кыралны сауутланган кючлерин кыруарыкъ офицер генерал нек туююдю? Къагъытланы кысха заманнга хазырла», – дейди Павел Грачевха. Ол кезиуде Чечен Республикада уруш башланады, Президентни буйругъу алай бла толмай къалады...

Уяна улу Таджикистанны сауутланган кючлерини юч тюрлю бёлюмюн – жаяу аскерни, аскер хауа эм хауадан чабыуулдукъ этген душман кючлеге къажу турлукъ аскерлени кыруаргъа мурдор салгъанды. Эки жылгъы жууукъ заманнга ол аскер базаны мурдорун эм аны инфраструкурасын кырагъанды. Ол кезиуде Валерий Рамазановични Рахмонов Республиканы кыруулау министрини кюллугуна кёргюзтгенди. Алай таулу жаш ол кюллукугъа ыразылыгъын берирге унамагъанды, не ючюн дегенде, Уяна улу россей аскерден отставкага кетерге, ол санда гражданлыкъдан да чыгъаргъа, кеси да Таджикистанда жашап къалыргъа керек эди. Эмомали Рахмонов бир ненча кере тилегенди, къал, ишле деп. Болсада таулу жаш кёлленалмагъанды башха кыралны инсаны болургъа.

Россейни сауутланган кючлеринде штатла кысхартылгъанда, 1994 жылда Уяна улу Къабарты–Малкъаргъа кыйтады, аны республиканы ол заманда Президенти Валерий Коков приемгъа алгъанды. Андан сора ол Граждан оборонаны эм кыйын болумладан кыутхарыу министерствода министрни орунбасары болуп ишлегенди.

Валерий Рамазанович ахыр кезиуде Нальчикде, туудукъларына кыууана, жашагъанды, мемуарла да жазгъанды. Аны бла бир бёлек жыл мындан алгъа ушакъ этгенimde, былай айтхан эди: «Суворовский училищеге тюшгенimde, орус тилни хазна билмей эдим. Кечеле бла жукъламай, жорукъланы окъуйма, китапладан текстлени кёчюreme. Окъуууму бошаргъа уа курсда барысын да озама. Училищени бошагъаныбыз бла байламлы болгъан кыуанчлы жыйылыуда, дипломланы бергенде, битеу таматаланы аллында орус тилден окъутхан устазым мени белгилериме асыры кыуаннгандан, жияп къалгъан эди. Ол шартны бир заманда да унутмагъанма», – деген эди. Дагъыда ол, Таджикистанда болгъанда, ол кезиуде республикада банда къауумла, право сакълаучу органлагъа онг бермей, алагъа чабыуулдукъ этип, халкъны да тынчлыгъын алып тургъандыла. Уяна улуну энчи операцияланы бардырыуда уллу сынауу болгъаны себепли аскер ишден сора да башха жумушланы да толтуругъа тюшгенди. Бир жол аманлыкъчыла кюллерында иги кесек сауут бла, жесирлени да алларына этип, МВД-ны мекаямына киредиле, Рахмоновдан уллу ахча умут этгенлерин билдиредиле. Беш-алты сагъатны ичинде бандитле бла бардырылгъан сёлешуле бир зат да келтирмейдиле. Сора Президент Уяна улугъа былагъа не сойсенг да эт, адамланы кыутхар

дейди. Валерий битеу операцияны кьолгъа алады, танг атаргъа бир сагъат кьалгъанлай, танлга минип, энчи снарядны ювелирный тюзлюк бла темир чалдишлери болгъан терезеден ётдюрюп, жесирле тургъан помещенияны темир эшигин бир жанына чартлатады. Ол кезиуде спецназ ары киреди, адамланы кьутхарады...

Валерий Рамазановични жигит аскерчи болгъанын, не тюрлю операцияны да оюмлап, тюрлю-тюрлю тактика амалланы хайырланып бардыргъанын аскер башчыла эслемей кьоймагъандыла. Ол аты айтылгъан генерал Александр Лебедь бла бир аскер бёлюмде кьуллукъ этгенди, сёзде айтылычусуча, ол аны бла кёп кере аскер биллямукъну да ашагъанды, ала татлы шуёхла болгъандыла. Юйюрлери бла шуёхлукъ жюрютюп да тургъандыла. Аскерден кетгенден сора, Валерий аны бла байламлыкъны юзмегенди. Ол Красноярск крайны губернаторуна айырылгъандан сора да ары барып тургъанды. Андан сора да, Уяна улу Шимал Кавказны аскер округуну командующийиси Александр Баранов бла эм башха аскер башчыла бла да шуёхлукъ жюрютгенди.

Уяна улу анга буюрулгъан ишге кьайда болса да уллу жууаплылыкъ бла кьарагъанды, кьыралны аллында аскер борчун намыслы толтургъанды, аны жарыкъ сыфаты бизни эм аны аскерчи тенглерини эсибизден кетерик туююлдо.

***КЪОНАКЪЛАНЫ Хасан,
журналист.***

ХУЧИНАЛАНЫ Магомед

АЛАНЛА

Поэма

(Ахыры)

АЛАН БАТЫРЫ АСЛАНЫ БЛА КЪЫПЧАКЪ БАТЫРЫ ОРМАНЫ ЖИГИТЛИКЛЕРИНИ ХАПАРЫ

Танг атып, кюн жарытды
Сыртланы, талаланы,
Кюн тиекле* жылыта
Сууланы, кырдыкланы.
Дуния дегенинг татлы, –
Сюеди адам жашаргъа.
Аскерле уа хазырдыла
Бир бирлерин кырыргъа...
О, адамла, адамла!
Нексиз былай огъурсуз?
Сиз нек жашаялмайсыз
Даулашсыз эм урушсуз?
Къайда кёрдюгюз насып
Уруш баргъан жерледе?
Къайда кёрдюгюз къууанч
Даулаш болгъан юйледе?
Сиз барыгъыз дау бла
Насып табар сунасыз,
Уруш этип, къан тегюп,
Къууанч табар сунасыз.
Ол умутла бошдула –
Ийнаныгъыз, адамла!
Урушну сайласагъыз –
Жашау болмаз дуняда!
Къычырыгъым ётмейди
Ёмюрле къалынындан,
Чингиз-ханнга барсам эди
Мен ма бюгюнгю дунядан!

Анга дау этер эдим
Мен, сакъалындан тутуп,
«Айтчы, не зат тапдынг, – деп, –
Сау халкъланы къурутуп.
Бар дуняны алсанг да –
Артыкъмы жашар эдинг,
Неда гыржын орнуна
Алтынмы ашар эдинг?

Хан тахтанга къоркъгъандан
Жашынгы да ёлтюрдюнг,
Кёп мурдарлыкъла этип,
Къара кёрге кёмюлдюнг.
Ма бюгюнде уа санга
Дуния налат береди,
Сени хатангы ууу
Халкъынга да жетеди.
Жатхан жеринг белгисиз,
Къуругъанды тукъумунг,
Жигит эсенг, тюз айтчы –
Толдуму бир умутунг?...»
Мен не бек кюрешсем да –
Чингиз-ханнга жолукъмам,
Субудайны аскерин
Къанлы ишден тыялмам.
Алайды да, таурухну
Андан ары айтайыкъ,
Сары-сыртны къатында

*Тиек – дуч

Урушха бир къарайыкъ...
 Аскерле тизилишип,
 Бир бирге къарайдыла,
 Урушну башланырын
 Ашыгып сакълайдыла.
 Татарлыладан бири
 Чыкъды, атылып, алгъа,
 Ат юсюнден кыычырды,
 Айланып аланлагъа:
 «Чингиз-ханнга дау этме
 Сиз къалай базындыгыыз?
 Манга къаршы турургъа
 Бармыды адамыгыыз?»
 Ол адам Чонгур экен –
 Татарланы батыры,
 Бир жерде тохтамайын
 Аны миннген айгыры.
 Эки аскер арада
 Чапды ол ары-бери,
 Алгъа бир алан чыкъды:
 «Онг берсин манга Тейри!»
 Бу сезлени кыычырып,
 Чыкъды, атылып, алгъа.
 Аланла, таууш этип,
 Салам ийдиле анга.
 Ол батыр Аслан эди –
 Таймаз-бийни уланы,
 Хар ким да сукъланырча,
 Чархы, сыфаты, саны.
 Алтынча жылтырайды
 Аны багыр сюнгюсю,
 Атха ауурлукъ эте
 Юсюндеги кёбеси.
 Хар аскер кыычырады,
 Кёл этип батырына,
 Аны къайтырын сюйюп,
 Кесини сатырына.
 Ма батырла тохталла
 Эки аскер кыйырда,
 Бир кибик чабышдыла
 Тюплеринде айгырла.
 Жел кибик келедиле
 Бир бирлерине была –
 Солумайын къарайдыла
 Татарла эм аланла.
 Былайда эки батыр,
 Жетишип, согъушдула,

Эслемезча халларын,
 Къара къатыш боддула.
 Сора бир ат кёрюндю
 Юркюнюп татарлагъа,
 Юсюнде адамы жокъ –
 Ол тёнгереп талагъа.
 Аланла, кыыпчакъла да
 Къууанып кыычырдыла,
 Асланнга нёгер болуп,
 Душман таба чапдыла.
 Къанлы уруш башланды,
 Эки аскер къошулуп,
 Къаяла оюлгъанча,
 Тёгерек таууш болуп.
 Бек алгъа жигитлигин
 Аскерге баям этген –
 Алан батыры Аслан
 Бир талмайын сермешген.
 Асланнга ачыуланды
 Туракъ деген бир душман,
 Ол этген халекликни
 Кёрюп тёзалмай болгъан.
 Аскерлеге кыычырып,
 Ол уллу айып этди,
 Аны бла тутушуп
 Мен бир кёрейим деди.
 Шам кыылычы жылтырай,
 Къызыл атха да минип,
 Туракъ чыгып сёлешди,
 Асланнга жууукъ келип:
 – Эй, жаш, бизге дау этме,
 Кетер сауутларынгы,
 Сен Чингиз бла болсанг
 Табарса насыбынгы.
 Мени жүрегим къаты –
 Эки кере мен айтмам,
 Башхалача, жашды деп,
 Мен сени аяп кёймам!
 Аслан айтды: «Гей, душман,
 Сен кимсе, келдинг къайдан?»
 Болмачы сёзле айтып,
 Этмезсе мени хайран.
 Чингизинги къатында
 Керек эсе турур жан,
 Элте барсанг, берейим –
 Юйде бир эшегим бар!
 Кёп сёлешмей, къолунга

Къылычынгы алып кел,
Керти, мен гитче жашма –
Батыр эсенг, уруп кёр!»
Туракъ-батыр тѳзмеди
Жашны бу сѳзлерине –
Эбсиз бек ачыуланды,
Къан чабып кѳзлерине.
Уруп къылычы бла
Айгъырын тебиндирди –
Аслан, келмеге къоюп,
Уруп, башын кетерди.
Аны кѳрюп, татарла
Къычырдыла, чапдыла,
Батыр жашны – Асланны
Тѳгерегин алдыла.
Алайда татарлыла
Тѳрт жанындан урдула,
Асланны жаш санына
Кѳп жарала салдыла.
Онгум алыннганды деп,
Аслан алышынмайды,
Къылычын таймай уруп,
Къатына жан къоймайды.
Кенгден садакъ окъ келип
Жюрегине чанчылды,
Батырны кючю кетип,
Ат бойнуна жыгъылды.
Арлакъда уруш эте
Къарай бу затны кѳрдю,
– Гей, аланла, уругъуз! – деп,
Ол къылычын кѳтюрдю.
Алан аскер тирилип,
Къылычын къаты урду,
Татарлыланы къысып,
Былайдан артха къууду.
Алан батыры Аслан
Жата жерни къучакълап,
Кеси ѳлген эсе да
Душмандан аны сакълап.
Къарай атындан тюшюп,
Чѳкдю аны къатына,
Уллу ачыула этип,
Алды аны къойнуна.
Чачын, башын сылады,
Кѳз жашларын тыялмай,
Къадарны бу ишине
толусунлай ийнанмай.

Айтды: «Махтаула бла
Муну сыртха элтигиз,
Сырт башында туурада
Сыйлы къабыр этигиз.
Тохтар ханнга айтырсыз
Жашны батырлыкъларын,
Ол унутмай сыйларча
Табылгъан ахлуларын».
Ол сѳзлени айтханлай,
Секирип, атха минди,
Къылычын да суууруп,
Къайтып, урушха кирди.
Бу кюйде уруш бара
Тюш уахты жетишди
Тохтарны чатырына
Бир атлы чабып келди.
Айтды: «Жумдурай-хан
Мени бери жиберген,
Бизге жардам керек деп,
Ол бек къаты тилеген».
Бу атлыгъа Тохтар-хан:
– Бизде аскер жокъ, – деди.
– Барыбызгъа да жардам
Уллу Тейри береди.
Ол кѳргюзтдю атлыгъа
Уруш баргъан ѳзенни –
Къаллай бир татар ургъан
Къарай болгъан тийрени!
Атлы алгъа къарады,
Къаш башха къолун салып,
Башын энишге бошлады –
Тохтардан бек уялып.
Ол кѳрдю татарланы –
Ушаш сары ырхыгъа –
Аланланы аскерин
Ала тыйып бек таргъа.
Алай Къарай иймейди,
Болушлукъ деп, адамны,
Кючлерине ийинанып
Къыпчакъны эм аланны.
Ол къаратды атлыны
Къыпчакъланы жанына:
«Бир эс буруп къарачы
Душманланы санына!»
Мында тагар кѳп да аз
Къарай тургъан жерледен,
Ол зат бек эсленеди

Къараса адам кенгден.
 Бу киши Тохтар-хандан
 Уялып, онгсуз болду,
 Секирип, атха минип,
 Жолун урушха бурду.
 Бу адам Орман эди
 Мусукну аскеринден,
 Жумдурайны къатына
 Келип, хапарны берген.
 Айтхан: «Бизге жардам жокъ –
 Аскерле урушдалла,
 Бизден эсе къатыракъ
 Аланла тутушалла!»
 Бу сёзлени айтханлай,
 Къуру кеси былайда
 Кёп душманны да къырды.
 Орман салган халекни
 Татар башчы эследи:
 «Аны арагъа салып,
 Башын кесигиз!» – деди.
 Сары берклю татарла
 Тёгерегин алдыла,
 Орман-батырны ала
 Къыйын халгъа салдыла.
 Санларым талдыла деп,
 Орман алышынмайды,
 Келе келгенни уруп,
 Ол атындан ташлайды.
 Ол терлеп, онгсуз болду,
 Кёзлерине суу тамып,
 Кёбесин тешип атды,
 Саны, чархы бек арып.
 Суусапдан жана-кюе,
 Орман амалсыз болду,
 Арлакъда кезлеу таба
 Къараторун ол бурду.
 Аскерни эки жырып,
 Жетип келди кезлеуге,
 Алайда атдан тюшюп,
 Къаст этди суу ичерге.
 Татарла къычырышып,
 Ызындан къууулдула.
 «Суу ичме къоймабыз!» – деп,
 Тёгерегин алдыла.
 Суу ичерге онг тапмай,
 Орман атына минди,
 Къылычына узалса –

Къолуна къыны келди!
 Къылычы жерде къалып,
 Орман амалсыз болду,
 Секирип, атдан тюшюп,
 Аны аскерге бурду.
 Ажир, баям, эследи
 Жетгенин ахыр заман –
 Уллу тауушла этип,
 Кишнеп, табанын ургъан.
 Жерге жыгъып, малтады,
 Жыйырма беш атлыны
 Бир душман аркъан атып,
 Аудурду бу айгъырны.
 Дагъыда татарлыла
 Къоркъгъандыла Ормандан,
 Жууукъ келмей, арлакъдан
 Атхандыла садакъдан.
 Орманны санларына
 Кёп окъ келип батылды,
 Бу батыр турушунлай
 Кирпиге ушап къалды...
 Бу халда уруш бара,
 Кюн да тюшюп башлады,
 Алыкъа баям болмай,
 Ким хорлатды – хорлады...
 Тохтар-хан сырт башында
 Сагъышлы сюеледи,
 Къарайны аскерини
 Жигитлигин кёреди.
 Алай ханны жюреги
 Къууанмай, тынгысызды –
 Къарай-батырны халы
 Къыйынды, бек тапсызды.
 Аны хорлап келелле,
 Кёп болуп, татарлыла.
 Аланы тьялмайла
 Азайган аланлыла...
 Таулан да Тохтар-ханнга
 Уллу тырман этеди,
 Къазауатха кирирге
 Бизге изму бер дейди.
 Барды юч минг аскерчи
 Тохтар-ханны къолунда,
 Къазауатха кирирле деп,
 Бек къыйынлы заманла.
 Аланы бир мингине
 Таулан-батыр башчыды,

Жаш батырла ичинде
Хар заманда алчыды.
Дагъыда эки батыр
Тохтаргъа къарайдыла,
Аскерлерин хазырлап,
Оноуну сакълайдыла.
– Гей, жигитле, жанларым! –
Деди Тохтар былагъа, –
Кезиу бизге жетгенди –
Минигиз терк атлагъа!
Душман эбсиз кѣп болуп,

Хорлап келе Къарайны –
Мычымай ары жетип,
Биз берейик жардамны!
Юч жаш да олсагъатдан
Атларына чапдыла,
Аскерлерина чакъырып,
Урушха атылдыла.
Тохтар-хан да, тѣзмейин,
Къошулду батырлагъа:
«Тейри бизге онг бер!» – деп,
Къылычын алды къолгъа.

АЛАН ХАНЫ ТОХТАРНЫ ЖИГИТ ЁЛГЕНИНИ, КЪУШАТАРНЫ ХАННГА САЛЫННАНЫНЫ ХАПАРЫ

Жангы алан аскерни
Кѣрдюле татарлыла,
Эбсиз ахлары кетип,
Арсар болдула ала.
Былагъа не болду деп,
Къарай бек сейир этди,
Жан-жанына къараса –
Тохтарны ол эследи.
Къарай таукел къычырды
Кесини аскерине:
«Гей, аланла, уругъуз!
Жардам келеди бизге!»
«Гей, аланла, аланла!»
Деген ёхтем къычырыкъ
Аланланы барына
Этеди ол жардамлыкъ.
Жангыдан келген аскер
Уруп, арагъа ётдю,
Къарай-батыр Тауланны
Эм алларында кѣрдю.
Къозу сюрюуге бѣрю
Кирсе салгъан хатаны
Таулан кеси жетдирди
Татарлагъа бу халны.
Юсюнде кѣбесинден
Къылыч, къама ётмейди,
Аны аллына келген
Душман саулай кетмейди.
Анга къылыч кѣтюрюп,
Кѣпле ёшюн уралла –

Къанларына боялып,
Атдан кетип, жаталла.
Ол кюйде уруш эте,
Кѣп сермешди талгъынчы –
Къырды татарлыланы
Бири-бири къалгъынчы...
Кѣзю бла бу ишни
Бир къарт татарлы кѣрген,
Субудайгъа къууулуп,
Къычырыкъ-хахай этген:
«Бир палах зат келгенди,
Окъ батмай, къылыч алмай,
Къырып бара аскерни,
Къатында киши къоймай!»
Субудай ачыуланган,
Жангыз кѣзюн жандырып,
Уруп, кишини жыкъгъан,
Алгъа къанын акъдырып.
Сора, атына минип,
Аскерге чабып баргъан,
Къачып келгенлени ол,
Къычырып, артха бургъан.
Айтхан: «Сиз, ит малгъунла,
Акъылданмы шашхансыз?!
Къылыч алмай адамны
Сиз къалайда тапхансыз?!»
Субудайны халындан
Аскерлери къоркъдула,
Бары да артха къайтып,
Жангыдан согъушдула.

Субудай кьзауатха
 Арсар болмай киришди,
 Аны кьылычы жетип,
 Кёп алан атдан тюшдю.
 Айтды: «Сиз кёремисиз –
 Была да адамдылар,
 Кьылычны кьаты урсанг –
 Къанлары агъадылар!»
 Бу ишни кёрюп, аскер
 Уллу таукеллик тапды,
 Аланланы кьауумун,
 Къысып, арагъа салды.
 Бу кьауумну ичинде
 Тохтар-хан да болгъанды,
 Тёгереди, кьараса –
 Татарладан толгъанды.
 Къыйынлыкъгъа тюшдюм деп,
 Жюреги къыйналмады,
 Не арыса-талса да,
 Къылычын тохтатмады.
 Аланла бек аздыла
 Тохтарны тийресинде,
 Бу къыйынлы сагъатда
 Халкъы болгъан эсинде.
 Ёлеме деп кьоркъмайма,
 Деди Тохтар кесине,
 Сейир этген, тамаша
 Бу кечеге тюшюне.
 Тюшюнде кесин кёрдю,
 Бек ауруп, арып-талып,
 Болушур адам болмай,
 Ёз жангыз кеси кьалып.
 Кюнню жарыгъы тайып,
 Къарангы кече болгъан –
 Уллу къара кьуш келип,
 Аякъ жанына кьоннган!
 Къушха къарайды Тохтар,
 Тепдиралмай кьолларын,
 Ол а юсюне миннген,
 Малтап бетин, санларын.
 Бу кьуш, кьаты кьычырып,
 Дунияны зынгырдатхан,
 Тохтарны юсюн ачып,
 Жюрегине кьадалгъан!
 Тохтар не кьычалрса да,
 Тауушу эштилмейди,
 Бир болушлукъ этерча

Киши да кёрюнмейди.
 Сонг бир ауукъ замандан
 Къуш, тоюп, учуп кетди.
 Олсагъатдан кюн тийип,
 Жерге жарыгъын берди.
 Тохтар-хан, эсин жыйып,
 Жюрегине узалды –
 Жюреги болгъан жерде
 Къуру чунгур табылды!
 Эрттен бла уянып,
 Тохтар кьалды сагъышха –
 Бу тюш бу кече манга
 Кёрюндю деп не затха?
 Жан-жаннга кьылыч ура,
 Тохтар тюшюн эсгерди,
 Ол бек уллу къара кьуш
 Татар бла жакъ деди.
 Мени жюрегим – халкъым
 Къушха ашарыкъ болур,
 Кюн кечеге айланып,
 Дуния палахдан толур.
 Ол акьыл Тохтар-ханны
 Жюрегин бек къыйнады,
 Кёзюнден жашы агъа,
 Тёгерекге къарады.
 Къараса – төгереди
 Толупду душманладан,
 Была бары тебине
 Тохтаргъа жан-жанындан.
 Ма алайда Тохтар-хан
 Кесине ачыуланды,
 Сора кеси кесине
 Быллай сёзлени айтды:
 «Ой, сени уа, хан болуп –
 Къатын кибики жилияса,
 Къылычынгы унутуп,
 Тёгерекге къарайса.
 Къарап, сен табарыкъ жокъ
 Къаты тут кьылычынгы!
 Уруш бла келгенди –
 Къыр, ёлтюр душманынгы!
 Уллу Тейри бийикден
 Барын кёрюп турады,
 Сени кёлсюзлюгюнге,
 Айып этип къарайды!
 Кесинги, халкъынгы да
 Къалдырма бедешликге,

Керти жигит улан бол
Сыйлы, туугъан жеринге!»
Алай айтып, Тохтар-хан
Кеси кесин уялтды,
Жангыдан уруш эте,
Хан кылычын кьаматды...
Арлакьда уруш эте,
Болду Таулан тынгысыз,
Къараса тегерекге –
Тохтар-хан кеси жангыз!
Таулан къаты кычырды,
Къарап негерлерине:
«Гей, аланла, къардашла,
Келигиз, – деп, – биргеме!
Жюз жыйырма жигитни
Таулан ызындан тизди,
Татар аскерни жырып,
Аны ичине кирди.
Ала хан болгъан жерге
Кеп мычмай жетдиле –
Ат бойнуна къапланып,
Тохтар-ханны кердюле.
Терт жигит терт жанындан
Ханларын кетюрдюле,
Къалгъанла кылыч уруп,
Арта къайтып келдиле.
Айтды Таулан жашлагъа,
Ачыу жюрегин кысып:
«Бир киши да эштмесин
Хан ёлгенин сиз айтып,
Сиз, чатыргъа бармайын,
Сырт тюбюнде турурсуз,
Къатына киши кьоймай,
Къалауурла болурсуз».
Охо деп, жети жигит
Ханны алып кетдиле,
Къалгъан жашла бары да
Атларына миндиле.
Жел кибик, учуп келип,
Урушха киришдиле,
Алайда душман бла
Аямай сермешдиле...
Ёзендеги кьан кибик,
Кюн кызылгъа тартханды,
Бу ишге къарайым деп,
Тау башына жатханды.
Аны жан да жанына,

Къызыл туман созула,
Къазауат баргъан жерни
Къызыл таякъла ура.
Субудай чатырына
Къайта келип, олтурду,
Кюнню бу халына ол
Сейир этип, кеп турду.
Къарай кетип, сескенди,
Жюрегин кьоркъуу алып –
Чингиз-ханны сыфатын
Кюн суратында танып.
Ол огъурсуз къарайды
Субудай чатырына,
Чачым, башым боялды деп,
Аскерими кьанына!
Жаныйды Субудайны
Сен къайтып келирсе деп,
Этген ишлеринг ючюн
Жууабын берирсе деп!
Чатырына, къалтырап,
Субудай къачып кирди,
Къоюгъуз деп урушну,
Олсагъат буйрукъ берди.
Атлыла ары-бери
Терк окъуна чапдыла,
Урушну тыйыгъыз деп,
Мингбашлагъа айтдыла.
Уруш аулакьдан чыгып,
Кетдиле татарлыла.
Сейир этип къалдыла
Къыпчакъла эм аланла.
Душманланы кьууаргъа
Къалмады кьарыулары,
Не этерге билмейин
Къайнады сарыулары...
Таулан айтды былагъа
Тохтар-ханны хапарын,
Душманни аскерине
Аны этген халларын.
Мудах болуп, мингбашла
Сырт тюбюне тюшдюле,
Ёлюгюн Тохтар-ханны
Чатыргъа келтирдиле.
Темир къаты жилияды,
Киши тыйып болалмай,
Атасыны юсюнден
Жазыкъны айыралмай.

Кече бла мингбашла
 Жукъламай кенгешдиле,
 Ахырында бары да
 Бир акъылгъа келдиле.
 Тохтар-ханны ёлюгюн
 Къалагъа тапдырыгъа,
 Адет-тёреге кёре,
 Ханныча асырагъа.
 Эрттен бла мингбашла
 Хар затны къурадыла.
 Ёлюкню ашырыгъа
 Жигитлени сайлалла.
 Тёрт ат жегилген арба
 Турад чатыр аллында,
 Тохтар-ханны ёлюгю
 Салыннганды арбагъа.
 Темир бла Таулан да
 Миннгендиле арбагъа,
 Къалгъан жигитле бары
 Хазырдыла атлада.
 Бар аскерле жыйылып,
 Мудахлы къарайдыла,
 Бизге не кюн келир деп,
 Къайгъылы ойлайдыла.
 Хайдагъыз, жюрюгюз деп,
 Къарай эркинлик берди,
 Олсагъат женгил арба
 Тургъан жеринден тепди,
 Жашау дегенинг къыйын,
 Заман бермей керекде, –
 Жангы жумуш буюра
 Жара болгъан жюрекге.
 Ма шёндю да алайды:
 Болгъан жюрекле такъыр –
 Мингбашланы уа сакълай
 Хансыз къалгъанлай чатыр.
 Башха амал бир да жокъ –
 Керек оноулашыргъа,
 Бек батырны айырып,
 Хан тахтагъа салыргъа.
 Мингбашла оноулашып,
 Келдиле бир акъылгъа –
 Къушатар хан болсун деп,
 Аланланы халкъына.
 Ол заманда Къушатар
 Ёре турду жеринден,

Мингбашлагъа сёлешди
 Ачыкъ, таза кёлюнден:
 – Сау болугъуз барыгъыз,
 Манга хурмет этгенле!
 Хан тахтагъа олтуртуп,
 Манга намыс бергенле!
 Сиз этген оноулагъа
 Мен къаршы болуп чыкъмам,
 Бир акъылым бар эди,
 Не дерсиз аны айтсам?
 Мингбашла сёлешдиле
 Ол дегенинг неди деп,
 Ханны хар айтхан сёзю –
 Бизге буйрукъ бола деп.
 Къушатар ыразыды
 Сёзлерине быланы.
 Сора ол айтып берди
 Акъылында болгъанны:
 – Ырахат жашау кетген
 Быллай къыйын заманда –
 Эм батырла болсунла
 Халкъыбызны аллында.
 Мен къолумдан келгенни
 Этмей бир да къоймазма,
 Алан халкъны адетин
 Жашауумда бузмазма.
 Мени къолумдан келмей
 Кёп жумушла чыгъарла –
 Мен жангылгъан заманда
 Къыйналырла аланла.
 Мени бир акъылым бар,
 Ол ишден хыйсап этип –
 Биз Къарайны салайыкъ
 Аскерлеге баш этип.
 Къарай бытырны аты
 Белгили барыгъызгъа,
 Кимди андан тийишли
 Аскер башчы болургъа?
 Жыйылгъанла бары да
 Ыразы болуп къалдыла
 Къарайны аскерлеге
 Таматагъа салдыла.
 Андан сора мингбашла
 Аскерлеге бардыла,
 Этилген оноулары
 Аланлагъа айтдыла.

КЪЫПЧАКЪЛА КЕТИП, ТАТАРЛЫЛАГЪА КЪАРШЫ АЛАНЛАНЫ ЁЗ КЕСЛЕРИ КЪАЛГЪАНЛАРЫНЫ ХАПАРЫ

Къыпчакъла, аланла да:
«Биз хорладыкъ!» – дейдиле,
Алай душман аскерле
Бир жары да кетмейле.
Татарлыла турадыла,
Тепмейин, жерлеринде –
Ким билсин не болгъанын
Субудайны кёлюнде?
Ол, баям, сакълай болур
Аландан келечиле,
Хорландыкъ, жарашайыкъ
Деп, андан тилерикле.
Алай киши келмейди
Субудайны аллына,
Шуёхлукъ тилемейди,
Жыгъылып аягъына...
Къушатар эртген сайын
Кюнчыгъышха къарайды,
Татарлы аскерлени
Жерлеринде табады.
Сора бир кюн тюш ала
Юч татарлы келдиле,
Атларындан да тюшюп,
Хан чатыргъа кирдиле.
Къарай бла Къушатар
Былагъа жолукъдула,
Киши билмей, чатырда
Кёп заманны къалдыла.
Айтдыла келечиле:
«Субудайдан келгенбиз,
Къалмай, аны сёзлерин
Сизге айтып беребиз.
Субудай бек жарсыйды
Болуп кетген ишлеге –
Дау этерге суймейин
Алан болуп кишиге.
Татарлыла келдиле
Жалан бир мурат бла –
Къыпчакълагъа жолугъуп,
Дау этме ала бла.
Ала бурундан бери
Къулдула татарлагъа,
Дайым да борчлу болуп
Малыбызгъа къараргъа.
Ол борчларын къыпчакъла

Бюгюн унутхандыла,
Бери къачып, кеслерин
Къутулгъан сунадыла.
Бир киши да къутулмаз,
Къачып кетип, борчундан,
Адам алдау этмесин
Кетгинчи бу дуниядан.
Къыпчакъла бек терсдиле
Чингиз-ханны аллында,
Жумушларын тындырмай,
Бек керекли заманда.
Озуп кетген терс ишни
Жокъ къарыу тюзетирге,
Энди акъыл табылсын
Тапсыз ишни этмезге!
Мындан ары дау этмей,
Айырылсын арабыз,
Чингиз-ханны кесинден
Уллу хурмет табарсыз.
Кесини шуёхларын
Чингиз-хан бек сюеди –
Сизге саугъала бла
Ол кёп тую иеди.
Ол ырысхы къадарны
Халкъыгъызгъа элтирсиз,
Намыслы адамлагъа
Тиежагъын берирсиз.
Алан халкъны ханына
Берилирле саугъала –
Жети тую кётюрген
Парча, жаухар, алтынла.
Аланла журтларына
Тынч, ырахат кетсинле,
Къыпчакъ бла дау этме,
Бизни эркин этсинле».
Сора айтды Къушатар:
«Татарланы элтигиз,
Кеслерин энчи тутуп,
Аш-сууларын беригиз».
Жигитле кирип келип,
Элтдиле татарланы,
Кереклерин тапдырып,
Олтуртдула аланы.
«Эй, Къарай къарындашым, –
Деди анда Къушатар –

Субудайгъа Аландан
 Жиберейик не хапар?»
 Къарай, сагъышха къалып,
 Не айтыргъа билмеди,
 Ишни былай болуру
 Бир эсине келмеди.
 Иги кесек заманны
 Чатырны шошлукъ алды,
 Батырланы башлары
 Уллу сагъышха къалды.
 «Айхай, биз бек сюебиз, –
 Деди Къарай ханына, –
 Кёп ахшылыкъ тюшерин
 Аланны инсанына.
 Алай мен бир заманда
 Алдаулукъну суймедим,
 Итлик ишни этгенни
 Адам болуп кёрмедим.
 Къыпчакъ бла алан халкъ
 Къоншудула эрттеден,
 Не затлары болса да,
 Аямайын бир бирден.
 Бююн, къыйынлы кюнде,
 Къол тутушуп келгенбиз,
 Бу ёзенде биз бирге
 Къаныбызны тёкгенбиз.
 Быланы мында къоюп,
 Биз кетип къалсакъ юйге –
 Не бет бла къарарбыз
 Ёсюп келген тёлуге?
 Минг жыл жашау болса да,
 Мен алдау ишни этмем –
 Итни терисин кийип
 Мен халкъыма кёрюнмем.
 Мен айтханны сен этсенг –
 Къарындашны атмайыкъ!
 Ёлсек, бирге ёлюрбюз –
 Адамлыкъны сатмайыкъ!»
 Къарайны бу сёзлерин
 Къушатар бек жаратды,
 Къалауурлагъа айтып,
 Татарланы чакъыртды.
 Татарлыла тохталла
 Босагъаны къатында,
 Аланланы жууабын
 Къарай айтды былагъа:
 «Чингиз сюеди дейсиз
 Керти да шуёхларын,

Ол бизге иер дейсиз
 Кесини саугъаларын.
 Анга шуёх болургъа
 Бизни бетибиз тутмаз,
 Сизде ол чингиз болса –
 Бизде къулгъа тенг болмаз.
 Сиз бизге берлик саугъа
 Саугъа туююл – алдауду,
 Сизни шуёхлугъугъуз
 Шуёх туююл – кёзбауду.
 Агъачда тургъан бёрю
 Шуёх болмаз адамгъа,
 Тоналып алыннган зат
 Болмаз биреуге саугъа.
 Аланла, къыпчакъла да
 Шуёхдула эрттеден,
 Керти да шуёхла уа
 Къачмайдыла бир бирден.
 Сиз жууаппы алдыгъыз,
 Ызыгъызгъа къайтыгъыз.
 Сизни ийген адамгъа.
 Бу сёзлени айтыгъыз».
 Къолун булгъап, Къушатар
 Белги берди жигитге –
 Ол а татарлыланы
 Тартып агды эшикге.
 Олсагъат келечиле
 Жетдиле Субудайгъа,
 Аланланы жууабын
 Бек къоркъдула айтыргъа.
 Къоркъсала да, амал жокъ,
 Шош кирдиле чатыргъа,
 Кюч-къарыу табалмайын,
 Ауузларын ачаргъа.
 Субудай, ачууланып,
 Секирип ёре турду,
 Нек тынгылайсыз деп,
 Ол былагъа къутурду.
 Была бек тиледиле
 Сен бизге жазыкъсын деп,
 Аланланы сёзлерин
 Базмайбыз айтыргъа деп.
 ...Хапарны ортасында
 Субудай халны сёзди,
 Олсагъат къыпчакълагъа
 Келечилерин ийди.
 Тутулгъан бёрю киби,
 Субудай тынчаймайды,

Не этерге билмейин,
Мыйыкъларын чайнайды.
Кёп заман да турмайын,
Келечиле къайтдыла,
Бетлери жарыкъ болуп,
Къууанч хапар айтдыла.
«Къыпчакъ ханы Жумдурай
Бек суйюнюп кенгешди,
Бюгече кетерге деп,
Бизге алай сёз берди.
Айтылгъан саугъаланы
Ол ашыгъып сакълайды,
Ала кьолгъа тийгенлей,
Бир сагъат да турмайды».
Субудайгъа жан кирди,
Ауазы алышынды,
«Хайдагъыз, жюклегиз!» – деп,
Барын да ашыкъдырды.
Адамла чабышдыла,
Тюелени тартдыла,
Артмакъланы тыкъ этип,
Юслерине салдыла.
Ай жарыкъ ариу кече
Ойнайдыла жулдузла,
Къыпчакълагъа жетдиле
Къыйналмай татарла...
Эртген бла Къушатар
Къарайны да чакъырды,
Халгъа бир къарайыкъ деп,
Атха минип атланды.
Олсагъат биреу жетди,
Мусук жибергенди деп,
Жумдурай-хан бюгече
Бизни кьоюп кетди деп.
Алты жюз адам болуп,
Мусукну тукъумундан,
Ма ала къалгъандыла
Айырылмай аландан.
Андан къалгъан аскерни
Алып кетди Жумдурай,
Мусукну сёзлерине
Къулакъ салмай, къарамай.
Атларын тебиндирип,
Сыртдан энишге тюшдюле,
Жумдурай тургъан жерге
Кёп мычымай жетдиле.
Къарасала – аскер жокъ,

Жокъдула чатырлары,
Анда-мында ёчюлмей
Тютюн эте отлары...
Мусук батыр сюеле
Къушатарны аллында,
Терслиги болгъан кибик,
Сатлыкъ иште аны да.
Къушатар а биледи
Мусук терс болмагъанын,
Алан халкъны былайда
Къыпчакъ алдамагъанын.
Къыпчакъны, аланны да
Жумдурай-хан алдады,
Халкъыны намысындан
Ырысхыны сайлады.
Алайдан бары бирге
Хан чатыргъа къайтдыла,
Мингбашланы чакъырып,
Болгъан ишни айтдыла.
Къушатар-хан сёлешди:
«Бизни къадар кыса жакъ, –
Жаланда эки жолну
Бизге деп, кьойгъаны хакъ.
Не биз мында къалабыз,
Кёл этип урушургъа,
Ахыр жан бирибиз къалгъынчы
Жол бермей татарлагъа.
Не мычымай кетейик,
Айланып, халкъыбызгъа,
Бирге жолугъайыкъ деп,
Тейри берген къадаргъа.
Къалаланы бегитип,
Керек аскер къууаргъа,
Къатынланы, малланы
Таулагъа ашырмагъа.
Ол халда кенгеш эте,
Тюш ууахты да жетди,
«Терк! Терк! Чыгъыгъыз!» – деп,
Тышындан таууш келди.
Барысы да чатырдан
Атылышып чыкъдыла, –
Сырт тюбюнде ёзенде
Уруш бара тапдыла!
Сора айтды Къушатар:
«Барыгъыз аскерлеге –
Баям, жалан бир жолну
Къойду Субудай бизге!»

ДАДА-КЪАЛА АХЛУСУНУ КЁРГЕН КЪЫЙЫНЛЫКЪЛАРЫНЫ ХАПАРЫ

Дада-къала ахлусу
 Тохтаргъа бек жарсыды,
 Бар кереклерин салып,
 Ол дунягъа ашырды...
 Тохтар-ханны къатыны
 Жансурат бек жиляды,
 Темирни, Тауланни да
 Къучакълап, ол сарнады:
 – Иесиз къалгъан сюрюу –
 Биз чачыла турабыз.
 Чигинжибиз оюлуп,
 Юй тюбюнде къалгъанбыз.
 Жарыкъ жана тургъанлай,
 Отубуз ёчюлгенди,
 Битеу халкъны жылытхан
 Кюнюбюз тёгюлгенди...
 Таулан, айтчы, къатайым, –
 Тейри нек ачыуланды?
 Быллай къыйын заманда
 Кюнюбюзню нек жапды?
 Ол, къызчыгъы Маралны
 Кёкюрегине къысып,
 Кёп жиляды, сарнады,
 Болалмай кесин тыйып.
 Ол тохтаса, бу айта,
 Жилялла, сарнау салып,
 Къызчыгъын, анасын да
 Жапсара, ариу айтып.
 Бу кюйде бушуу эте,
 Эсленмейин, танг атды,
 Жансуратха бурулуп,
 Таулан бу сёзню айтды:
 – Бизни бу халда кёрсе,
 Тохтар ыразы болмаз –
 Сиз тапмасагъыз тынчлыкъ,
 Ол да ырахат жатмаз,
 Тейри берген къадаргъа
 Къаршы туруп жарамаз.
 Жер башындан кетмейин
 Жалан бир инсан къалмаз.
 Ёлюп кетмек – къадарды,
 Жокъду аны айыбы,
 Адамгъа айып болур –
 Къалмаса бир хайыры.

Халкъ ючюн жанын берген
 Урушда-къазауатда –
 Мындан уллу не хайыр
 Айтчыгъыз, сиз, аланла!
 Андан уллу насып жокъ
 Адам деген инсаннга!
 Ол ишни манга берсин
 Суюген Тейрим къадаргъа!
 Бюгюн уллу палахны
 Эсибизде тутайыкъ,
 Бек керекли ишлени
 Таукел къолгъа алайыкъ.
 Тохтар-хан къарай болур
 Халкъыма не болду деп,
 Юйдегим, жашым, къызым –
 Была бары къайда деп.
 Тохтар ыразы болур
 Биз халкъын сакълаясакъ,
 Къартланы, сабийлени
 Азапладан къутхаралсакъ.
 Тамбла чыгъып барайыкъ
 Зылгы тары табагъа,
 Халкъгъа къоркъуусуз болур
 Ол жетишсе Малкъаргъа,
 Малкъар ёзени эркин -
 Жер табылыр хар кимге,
 Къаугъалы заман кетип,
 Халкъ чыгъар къууанч кюннге.
 Ары дери сиз анда
 Кечинирсиз ырахат.
 Барыбызны жаныбыз,
 Тейри, санга аманат!
 Халкъны терк къурасынла
 Эр кишиле, жигитле,
 Хар нени хазыр этип,
 Жолгъа чыгъарча эртте.
 Сизни Малкъаргъа элтип,
 Биз артха айланырбыз.
 Урушда болгъанлагъа
 Жардамгъа ашыгъырбыз,
 Къолунда сауут тутар
 Кючю жетген аланла,
 Душман бла кюрешге
 Атлансынла бары да.

Тауланны айтхан сёзюн
Жыйылгъан халкъ жаратды,
Эрттен бла кёп адам
Дада-къаладан чыкъды.
Чирик кёлге жетдиле,
Эки кюн жол кыдырып,
Къартланы, къатынланы
Санлары эбсиз арып.
Бу кече барысы да
Эс табып, солудула,
Эрттен бла, кюн тийип,
Малкъаргъа атландыла.
Къара кюн башларына
Келип, тардан ётдюле.
Ингир ала Зынагъа
Кючден-бутдан жетдиле.
Дада-къала ахлуну
Жаз маллары тургъан жер
Бюгюн болуп къалгъанды
Кеслерине жашау эл.
Таулан да, жигитле да
Мында юч кюн турдула,
Чатыр салып, журт къурап,
Барын да тынчайтдыла.
Сора жигитле бары
Урушха къуралдыла,
Мычымай тардан чыгъып,
Баба элге* бардыла,
Бу жерден чыгъа барып,
Къашха-таугъа жетдиле,
Жол бла келе туруп,
Талай атлы кёрдюле.
Жигитле тохтап къарап,
Таныдыла жашланы –
Сакъларгъа къалгъанелле
Ала Дада-къаланы.
Бир аман ачы хапар
Келген жашла айтдыла –
Къылыч тутар бир адам
Къалмады деп къалада.
Шимал боран жетгенлей,
Жетдиле татарлыла,

Шибиля ургъан кибик,
Адамланы кыырдыла.
Салам батанланыча,
Юйлерин кюйдюрдюле,
Уланланы, кыызланы
Жесир этип сюрдюле.
Тапхан малланы барын
Сойдула аскерлеге –
Къара палах жаудуруп,
Къалалагъа, элlege.
Сау къалгъаны аланны
Къойча жууаш болгъанды,
Такъыр болуп жүреги,
Кёп ачыудан сыннганды.
Къушатардан, Къарайдан
Таулан хапар сурады –
Жюрекге асыу берген
Бир сёз эшитмейин къалды.
Уруш этген аскерден
Не хапар жокъ, не адам...
Не этерге билмейин,
Сюелип къалды Таулан.
«Баям, ала бары да –
Дедиле келген жашла, –
Къазауатда ёлдюле,
Къадар болмайын башха».
Быллай ачы хапаргъа
Тынгылайла аланла,
Не этерге билмейин,
Жюреклери жарыла.
Къаты болдула жашла
Бир мадар этейик деп,
Малкъар тары ауузунда
Тохтап, бегинейик деп:
«Татар бичагъы узун –
Ачыкъ жерде къутултмаз.
Таула ичинден бизни,
Чыгъарып, ол да алмаз».
Быланы айтханларын
Таулан тюзге санады,
Ёргерек къайтып келип,
Тар аллында тохтады.

* Баба эл – Шёндюгю Бабугент. Татар Зулмулукъну кезиуянде аланла Джучи ханны кёлуна тюшген Къыпчакъ ханлыкълыкъда (Орусда «Золотая Орда» деп белгилиди) болгъандыла. Ол заманда Баба элни атын кеслерича тюрлендирип, Бабукент дегендиле. Азчыкъ тюрлендирилип, шёндю элни ол аты сакъланады.

Былайда, тарны сакълап,
 Аскер алты кюн турду,
 Жетинчи кюн беш жашха
 Таулан бир иш буюрду:
 «Бу туруудан файда жокъ,
 Энишге барып келигиз,
 Ол жарлы халкъыбыздан
 Бир хапар келтиригиз.
 Алай мен бек тилейме, –
 деди Таулан Жашлагъа.
 Тасха жюрюп, сакъ болуп,
 Сау къайтыгъыз, – деп, – артха».
 Ючюнчю кюн кетгенле
 Къайтдыла хапар айтып,
 Къалаланы, элени
 Турады деп татар алып.
 Юч-тёрт жаш бла бирге
 Таулан барды Малкъаргъа,
 Эшитген, билген затындан
 Халкъгъа хапар айтыргъа.
 Таулан айтхан хапаргъа
 Жарсыды улуу-гитче,
 Жилий-жилий чыкъдыла
 Кёпле тангнга ол кече.
 Жокъду халкъда бир юйюр,
 Адамын тас этмеген,
 Къан жаудургъан урушну
 Къыйынлыгъы жетмеген.
 Ма сытылып улуйду
 Асланны къарт анасы,
 Къарай бла кетген эди
 Ол къызны да атасы.
 Таууш этмей жилийды
 Бир къарт киши чатырда,
 Аны тёрт да уланы
 Кетгенелле урушха.
 Бу ишге къарайдыла
 Таулан бла тенглеры,
 Тёзюп болалмайдыла
 Жарыла жюреклеры.
 Ала кёп кюрешдиле
 Халкъгъа асыу берирге,
 Къолларындан келмейин
 Анга жардам этерге.
 Ахырында, болалмай,
 Ала артха къайтдыла,
 Бек тап жерлени сайлап,

Бегинип тохтадыла.
 Хар ыйыкъ сайын жашла
 Тюзге тюшюп келелле,
 Элледе, къалалада
 Татарланы кёрелле.
 Тюзде къалгъан алан халкъ
 Зулмулукъгъа тюшгенди,
 Хар инсаннга, хар юйге
 Къара хата келгенди.
 Даушман жюреги къаты
 Эрмейди кишиге,
 Халкъны жашын, къызын да
 Сюреди ол жесирге.
 Сау ай чакълы бир заман
 Бу халда озуп кетди,
 Тар ауузунда жашлагъа
 Тёбенден хапар келди.
 Ол хапар – къууанч хапар:
 Татар аскер кетди деп,
 Алан халкъы алгъынча,
 Башына эркинди деп.
 Жашла, бири къалмайын,
 Малкъаргъа чабышдыла,
 Сюйюнчюлюк хапарны
 Анда халкъгъа айтыргъа.
 Улуу Зына ёзени
 Толду жыйылгъан халкъдан,
 Барысы да къууандыла.
 Къутулдукъ деп палахдан,
 Олсагъатдан адамла
 Чапдыла чатырлагъа,
 Тейри бизге онг берди,
 Къайтайыкъ деп къалагъа.
 Темир бла Таулан да
 Журтларына келдиле.
 Анасын да, къызын да
 Тынч-ырахат кёрдюле.
 Эки жаш да сордула
 Сиз а нек турасыз деп,
 Биз келтирген хапарны
 Сиз эшитмегенмисиз деп.
 Жансурат жууап этди:
 «Эшитгенбиз, – деп, – хапарны,
 Алай сюеме турсакъ,
 Толу билгинчи халны.
 Биз мында тура болсакъ,
 Бир хата да кёрмейбиз,

Айланып юйге барсакъ,
Не болурун билмейбиз.
Къутургъан бѣрю келип,
Алып кетди башымы,
Энди ауузуна салмам
Къызымы, не жашымы.
Таулан, ханым, тынгыла,
Мен айтханнга сал къулакъ,
Ненча да бек сюеме
Барыбыз бирге турсакъ,
Сен да тукъум уланса –
Угъайым жокъ сѣзюнге,
Кѣп ахшылыкъ кѣргенме –
Къор болайым ѣзюнге!
Мен айтханнга сен къара –
Кел, биз мында къалайыкъ,
Сен да, биз да факъырла,
Бир бирибизге жарайыкъ.
Темир бла Марал да
Къал деп, къаты болдула,
Юсюне тагъылышып,
Кийизге олтуртдула.
Алача мында къалгъан
Кѣп эдиле адамла,
Жангы журт къуарарбыз деп,
Оноулашхан аланла.
Зына сабанлыкъ болур,
Бардыла биченликле,
Керек жерлеге къарап,
Биз ишлербиз деп юйле.
Барысы да айланып,
Жерлеге къарадыла,
Бир бирден узакъ болмай,
Юй тюпле сайладыла,
Темир бла Таулан да
Къоншулукъда тохталла,
Былайдан узакъ бармай,
Бир шаудан да тапдыла.
Марал, кѣрюп шауданны
Артыкъ да бек къууанды.
«Мени шауданымды!» – деп,
Олсагъатдан къычырды.
Болсун алай деп, Таулан
Шаудан къагына барды,
Бир ичип кѣрейик деп,
Ол къолуна суу алды,
«Шауданыма тийме!» – деп,

Марал кюлюп ойнады.
Таулан биринчи кере
Анга тюрслеп къарады,
Къараса – сабий туююл
Алгъын чабып айланган.
Марал уллу къыз эди,
Оналты жылы толгъан.
Саны-чархы кийикча,
Къашлары – къанат тартып...
Таулан шаудан къатгында
Къалды сын ташча къатып...
Адамла жерлерине
Чатырларын тартдыла,
Хар нени да тап этип,
Жергесине салдыла.
Таулан бла Темир да
Бирге оноулашдыла,
Къаладагъы мюлклерин
Келтирирге чыкъдыла.
Дада-къалагъа келип,
Кѣп хапар да билдиле,
Къарай-батырны жашла
Саппа-саулай кѣрдюле.
Сора айтды жашлагъа
Къарай мудах хапарны –
Аланла, къыпчакълагъа
Тюшген уллу палахны:
«Аланла урушханда,
Жигитча сермешдиле,
Болсада, асламысы
Къазауатда ѣлдюле.
Къалгъан-къулгъанчыкълары
Къачханелле агъачха,
Душман кетгенден сора
Жыйылдыла къалагъа.
Бары да бир минг юйюр
Бола болурла ала,
Дада-къалагъа къайтып,
Жашап тургъан аланла.
Душман къыпчакъланы да
Чач-тюк этди, ууатды,
Жашларын, къатынларын
Жесир этип ол алды,
Андан сора татарла
Кетгендиле Орусха.
Ол жанында да, баям,
Бара къанлы урушла.

Душман узакъ кетгенди,
 Аты-чууу эшитилмей,
 Энди сиз нек турасыз
 Дада-къалагъа келмей?»
 Жансуратны къоркъууун
 Таулан да айтып берди,
 Аны ыразы этмейин
 Онгубуз жокъду деди.
 Къарай терен кючсюндю,
 Кёз жашларын тыялмай,
 Жашлагъа айтырыгъын,
 Кёлю толуп, айталмай.
 Кёлсюзлюгю ючюн ол
 Жашладан да уялды,
 Бир кесек эсин жыйып,
 Алагъа былай айтды:
 «Къаллай уллу палахла
 Халкъыбызгъа жетдиле,
 Нарат терекле кибик,
 Кёп жигитле ёлдюле.
 Къуш ургъан балалача,
 Ёрге-энишге чачылдыкъ,
 Бёрю кирген сюрюуча,
 Жиляй, сытыла къалдыкъ.
 Тёгерекге къарасам –
 Къуру журтла кёреме,
 Жюрегим кюе-кюе,
 Хар кюнден бир ёлеме.
 Жашла уа жан-жанындан
 Къарайгъа басындыла,
 Сабийнича жапсарып,
 Ариу сёзле айтдыла.
 «Къоркъма сен, – деди Таулан, –
 Кючлюд жашау дегенинг –
 Кёп бармайын кёрюрге
 Жашла ёсюп жетгенин!
 Къыйын, тынчлыкъ билирле
 Жашай баргъан адамла –

Кёзюнг саудан кёрюрге
 Къууанч этип аланла.
 Тейри бизге онг берип,
 Халкъ да кюч-къарыу табар,
 Арбазлада той этип,
 Уллу къазанла асар!
 Хар не да кезиуд дейди
 Бизни алан халкъыбыз –
 Ол айтхан къабыл болсун
 Деп, тилейик барыбыз!»
 Къарай-батыр жашлагъа
 Уллу алгъышла айтды,
 Чыгъып, биргелерине
 Жумушларына барды.
 Мюклерини къалгъанын
 Жашла, табып, жыйдыла,
 Ючюшер къадыр жегип,
 Ала жолгъа чыкъдыла.
 Ючюнчю кюн кериуан
 Уллу Малкъаргъа кирди,
 Быланы келгенлерин
 Бек алгъа Марал кёрдю.
 Чаба келип, Темирни
 Къучакълап, къууанч этди,
 Имбашына тагъылып,
 Тёзалмай, уппа этди.
 Тауланнга уа «Сау кел!» деп,
 Марал къолчугъун берди,
 Кёзлерини къарамы уа
 «Да не этейим да?» деди.
 Маралны къол жылыуу
 Ётдю жашны санына,
 Салгъанча уллу ёрген
 Аны битеу чархына.
 Ол ёргенни жылыуу
 Къайтып Маралгъа жетди,
 Аны сютча акъ бетин
 Алмача къызыл этди...

ТАУЛАНЫ БЛА МАРАЛНЫ СЮЙМЕКЛИКЛЕРИНИ ХАПАРЫ

Хар ингир сайын Таулан
 Чатырында къалады,
 Кёзюне жукъу кирмей,
 Кёп кечени жатады.
 Ол уялад кесинден,

Манга не болгъанды деп,
 Быллай къыйын кюнледе
 Къайдан тюшдю палах деп.
 Ансыз да башы хайран,
 Не этерин билмейин,

Бир да тѳзмей башлады
Марал-жанын кѳрмейин.
Жансурат бу ишлени
Бир затын да сезмейди,
Марал жетген кызды деп,
Эсине да келмейди.
Эркин чабып айланад
Марал суйген жеринде,
Кюнден-кюннге жер таба
Суймеклик жюрегинде.
Тауланн кѳрген жерде
Саны женгил болады,
Туман басып турса да,
Ол кюн тийген сунады.
Жаз башында кюн кибик,
Бир ойнайды, кюледи,
Бирде уа бош зат ючюн
Сѳлешмей, ѳпкелейди.
Ойнаса, жарык болса,
Дунияны жарытады.
Ёпкелеп, ачыуланса –
Сѳзю да таш жарады.
Бир жол Дада-кыаладан
Таулан кыайтып, кѳп болмай,
Жарлы юйге ун берди,
Бир кыапчык иги толмай.
Ол юйде кыыз бар эди,
Адам кыарап турурча,
Толу заманы жетип,
Эр юйюне барырча.
Айжарык деп, аты да
Кесине ушаш эди,
Толган айны кыуатын
Юсюне жайган эди.
Ол кызыны кыарындашы
Тауланн тенги эди,
Сары-сыртда урушда
Жигитча ѳлген эди.
Атасы бла анасы
Кыарт эдиле, кыарыусуз,
Ачлык эм жаланнгачлык
Этип быланы онгсуз.
Таулан кыолдан келгенни
Аямайды быладан,
Кыуру кыоймай, бѳледи
Ол кеси тапханындан.
Кыыз не ариу болса да,

Ол аны эслемейди,
Кѳрген халк не айтыр деп,
Кѳлюне да келмейди.
Жашла солуй эдиле
Бир жол отундан келип,
Жансурат бу халарны
Сагынды, ыспас этип.
Азык бере турганлай,
Марал, хапарны эшитип,
Мамук кибик, ак болду,
Бетинден кыаны кетип.
Не этерин билмейин,
Кетди чыгып тышына,
Кыарыусуздук таянып,
Аны тѳрт да санына.
Ол кюнден башлап, Марал
Марал туююлд – кыапланды,
Тауланн кѳрген жерде
Аны ачы кыабады.
Кызыны алышынганын
Таулан ангыламайды,
Бу зат аны кѳлюне
Тийгенди деп тапмайды.
Кѳп кюнню сагын этип,
Бир акыылга келгенди –
Ол мени суймегенден
Былай этед дегенди.
Бу акыылны оюмлап,
Тырман этди кесине –
Жеринге тыйылмайын
Айып алган бетинге.
Иш болмай, Темирлагыа
Ант этди чырт бармазгыа,
Битеу эсин ол бурду
Этген антын бузмазгыа.
Ётюп бара толу ай –
Сау жыл кибик, созула,
Тауланн уа кѳзлери
Мудахдан-мудах бола.
Сора бир кюн ингирде
Темир Тауланнга келди,
Жансурат чакырады –
Мени бла жюр деди.
Темирланы чатырда
Ушхууур хазыр эди,
Агыач тепшек юсюнде
Кыозу эти бар эди.

Таулан кирип келгенде,
 Жансурат ёре турду:
 «Кел бери, төрге ёт! – деп,
 Онг жанына олтуртду.
 Айтды: «Бери келгенли,
 Бюгюн боза сюзгенме,
 Ол бозадан сени да
 Ичеринги суйгенме.
 Арт чурлада, нек эсе,
 Ёпкелегенсе бизден,
 Сагыш этип кьарасам –
 Ангыламайма неден.
 Сени да, Темирни да
 Айырмайма бир бирден,
 Жюрегим бек кыйналад,
 Санга кьарасам кенгден. ¹
 Бир зат бла кёлюнге
 Баям, тийген болурбуз,
 Ол затны ачыкь этсенг,
 Биз ырахат солурбуз.
 Кесинг да, кьалай эсе,
 Бер мудях кёрюнесе,
 Ауругъанынг бар эсе,
 Бизге нек билдирмейсе?
 Тукьумубуз бир тьююл
 Деп, кёлюнге келмесин –
 Темирден кем кёре эсем,
 Байрым мени суймесин».
 Жансуратны сёзюнден
 Таулан кёп да уялды,
 Жюреги да жумушاپ,
 Быллай сёзлени айтды:
 «Тохтар-хан атам кибик,
 Кёз аллында ёсгенме,
 Жашы кёрген хурметни
 Мен да андан кёргенме.
 Мени жаным сау кьадар
 Жюрегим алышынмаз –
 Тюз ёз юйюмден башха
 Сизге кёзюм кьарамаз.
 Бир зат бла да мени
 Кёлюме тиймегенсиз,
 Мен кёлкьалды ётерча,
 Бир сылтау бермегенсиз.
 Бош, тюшген кыйынлыкьны
 Жюрегим кётюралмай,

Башым хайран болгъанды,
 Этерими билалмай.
 Жангы жерге жалгъашып,
 Бир кече жаталмадым,
 Кёп ырахат болсам да,
 Тынчайып жукьламадым.
 Нек эсе да, жюрегим
 Мында тынчлыкь тапмайды,
 Кюн сайын да, таралып,
 Тардан энишге кьарайды.
 Баям, ол тартынады
 Атамы кьабырына,
 Уллу кыйынлыкь тюшген
 Аланланы журтуна.
 Нек эсе да, сунама
 Биз мында бугъуп кьалгъан,
 Алан ёзенинде уа –
 Бир уллу уруш баргъан.
 Билеме, алай тьююлд –
 Душман узакь кетгенди,
 Аланланы кьалгъаны
 Мамырлыкьгъа жетгенди.
 Не этерге билмейме,
 Жансурат, жаным-кёзюм,
 Андан сора бир башха
 Жокь мени айтыр сёзюм».
 Бек тилейме, аланла,
 Тауланни терслемегиз,
 Кёлюнде болмагъанны
 Тагып айтды демегиз.
 Бары да кертидиле
 Айтып чыкьгъан затлары,
 Ёмюрде сау болмазча
 Бардыла жаралары.
 Алай жюрек жарасын,
 Тюздю, жашырды Таулан,
 Аны ючюн биригиз да
 Айтмагъыз анга аман!
 Суймекликни барышы
 Тау черекге ушайды,
 Ол, кьутуруп бир жетсе,
 Жюреклени ашайды.
 Тауланни жюрегинде
 Барад кьутургъан черек –
 Бу ишге болушургъа
 Кимни кьолундан келед?!
 Жюрегин алгъан кючге

Таулан жукъ эталмайды,
Анга бош къарагъандан
Башха онг табалмайды.
Аны ючюн Тауланнга
Тырман этмей къояйыкъ,
Сюймекликни ишине
Туурадан бир къарайыкъ...
Тауланни сёзлерине
Жансурат бек жарсыды,
Жарсыгъанын билдирмей,
Быллай сёзлени айтды:
«Бек иги билесе сен
Бизге тюшген палахны –
Кери этерге онг жокъ
Тейри берген къадарны.
Барыбыз да кюебиз,
Башха амал тапмайын,
Башыбызны жастыкъгъа
Къауушалтып салмайын.
Аны биз айтып турсакъ,
Къыйыры да табылмаз,
Кёкден тюшюп, биреулен
Бизге бир жардам болмаз.
Сени кибик жашлалла
Ышыгъы халкъыбызны –
Сиз кёлсюзлюк этсегиз,
Ким сакълар башыбызны?
Сиз бизге къарамагъыз,
Жилясакъ, улусакъ да –
Ишигизни этигиз –
Къыйналсакъ, тынчайсакъ да.
Къарай сауду дегенсиз,
Барыгъыз, кенгешигиз:
Ол кёп тамата сизден –
Ол айтханны этигиз.
Сизни аягъыгъызгъа
Биз кишенле болмайыкъ,
Бойнугъузда жюк уллу –
Биз ауурлукъ салмайыкъ.
Ушамайд эр кишиге
Ауаралыкъ, мудахлыкъ,
Эр кишиге жарашад –
Таукеллик эм батырлыкъ.
Айтып турсакъ бошалмаз
Бар къыйынлыкъ хапарны,
Алчыгъыз, бир кёрейик

Берген ашын Маралны!»
«Тейри монг къоллу этсин!» –
Деп, ашха узалдыла,
Олтуруп, хапар айтып,
Кечге дери турдула...
Чатырына кеч келип,
Таулан жатды тапчаннга.
Жан Маралны сыфаты
Жукъу бермейди анга.
Кёз аллында сюелип,
Тырман эте къарайды,
Бирде уа жууукъ келип,
Чачын тешип, тарайды.
Андан къачады Таулан,
Бурулуп бар жанына,
Марал келип сюелед
Аны тюз кёз аллында.
Ол бир зат айтмаса да,
Сезед Таулан акъылын –
Кёзлеринде табады
Ол Маралны тырманын.
«Алай къарама манга!» –
Деп, – Таулан урушады, –
Мени терслигим жокъду,
Бу не затха ушайды?!»
Тауланни урушханы
Маралгъа эшитилмейди –
Ол сёз айтмай турады,
Жеринден бир тепмейди.
Таулан, кюреше кетип,
Чакъырад танышланы –
Аланы сыфатлары
Жапсынла деп, Маралны.
Ала келип, аз туруп,
Туман болуп къалалла,
Ол туманны ичинден
Марал кёзле къарайла...
Ол кюйде тынчаймайын,
Жукъу келмейди анга,
Марал бла даулаша,
Таулан чыкъды тангына.
Эрттен бла ол, туруп,
Дада-къалагъа кетди,
Марал, ташадан кърап:
«Ахшы жолгъа бар!» – деди.

ТАУЛАДАН, СУУЛАДАН ТИЛЕК ЭТИП, МАРАЛ СЮЙГЕНИН ТАПХАНЫНЫ ХАПАРЫ

Таулан элден кетгенли,
Толу ыйыкъ озганды,
Тюз ма ол кюнден бери
Къыз да мудах болганды.
Хар замандача, Марал
Ойнамайды, кюлмейди,
Къоллары не этгенин
Эки кёзю кёрмейди.
Аны къолу тийген жер
Къуралмай, оюлады,
Бир аякъ айран ичип,
Кечге дери турады.
Ангыламайд Жансурат
Къызыны мудахлыгъын,
Хар кюн сайын сорады
Неди деп ауругъанынг.
Бир затым ауруйду деп,
Марал жууап этмейди,
Жансурат баласына
Не этерге билмейди.
Хауа дарман болур деп,
Къозулагъа иеди,
Марал ингир алагъа
Мудахсынып келеди.
Ёпкеси ауруйду деп,
Этед Жансурат къайгъы,
Суканда борсукъ бар деп,
Иед Темирни ары.
Уллу борсукъну тутуп,
Ингирге Темиру келди,
Аны жауун эритип,
Жансурат къызгъа берди.
Аман ийисли жаууну
Ичед суймейин Марал,
Тюрслеп къарайды ана,
Кёрмейди тюрленип хал.
Марал иги биледи,
Бир киши табалмазын,
Анга жарар дарманны
Узатып бералмазын.
Маралны ауруууна

Борсукъ жау болушалмаз,
Тауда ёсген кырдык, ханс
Анга жардам болалмаз.
Бир жол исси кюн тийди,
Тёгерекни къыздырып,
Кюннo жарыгъын тыйды,
Билинмей, туман чыгъып.
Чарс туманла жайылып,
Таула башын жапдыла,
Къаты жел уруп, хар ким
Чатырлагъа къачдыла.
Къозула бла бирге
Марал узакъда эди,
Жауун жетип къалад деп,
Юйге бурулгъан эди.
Ёрге-энишге секирип,
Ойнайдыла къозула,
Маралны тилегине
Къулакъ салмайын ала.
Марал, къычыра, чаба,
Быланы жолгъа салды.
Алайлай сюре келип,
Эл башына тапдырды.
Ишкыртыдан* ётерге
Былайда керек эди,
Бир уллу аугъан терек
Кёпюрлюк эте эди.
Ауур, сууукъ тамычыла
Тамып-тамып башлалла,
Марал сюрген къозула
Кёпюрге басындыла.
Къозула басынышып,
Къысылгъандыла таргъа,
Алайда бир къозучукъ
Тёнгереп тюшдю суугъа.
Ол къозучукъну Марал
Артыкъ да сую эди,
Эркелетип жүрютген,
Атчыгъы Кёкбаш эди.
Марал суу жагъасында
Ары-бери чабады,
Кёкбашны уа Ышкырты

* Байрым – алан тиширыула артыкъ да сыйлы кёрген сыйлыладан бири.

Кёме-кёме барады.
Ма жутулду, тас болду
Кёкбашчыкъ кёз туурадан,
Марал а сюеледи
Бир зат келмей къолундан.
Ол жилий-жилай сюрдю
Къалгъан къозучукъланы,
Чатыргъа алай кирди –
Къалтырай битеу саны.
Жансурат, къайгъы этип,
Аны сукъду тёшекге,
Тёгерегин бегитип,
Сабийнича бешикде.
Суху жауун кёп бармай,
Тохтады – кюн ачылды,
Къозуму излейим деп,
Марал тышына чыкъды.
Жансурат ачыуланды,
Бек урушду къызына:
«Сен телими болгъанса?
Къайт дейме да ызынга!»
Марал, анга къарамай,
Черек бойнуна кетди,
Къутургъан суу жагдада
Къозучугъун изледи.
Ол ёрге-энишге чапды,
Кёп къычырды, чакъырды,
Сора, умутун юзюп,
Барып ташха таянды.
Марал къутургъан суугъа
Кёз алмайын къарайды,
Суу а, элтейимми деп,
Аякъ тюбюн къармайды.
Марал, ачыуу чыгып,
Сууну тебинип урду,
Таула, суула бары да
Анга жау болгъан сунду.
Айты: «Кёп хатагъызыны
Мен кюн сайын кёреме,
Башха мадар тапмайын,
Сизге налат береме.
Бизни бери чакъырып
Алдау ишле этгенсиз,
Сюйгеними сыйырып,
Айжарыкъга бергенсиз!
Аны бла тынчаймай,
Кёкбашчыкъны алдыгъыз,

Ол харипчикни къабып,
Айтчыгъыз, не тапдыгъыз?» –
Бу ачы сёзню айтып,
Таугъа, суугъа къарады,
Олсагъат чогуежленип,
Жюрексинип жилиды.
Айтды: «Мен бек тилейме –
Сёзюме къарамагъыз,
Керексиз ачыуланып,
Манга хата салмагъыз!
Сиз кючлюсюз, къарыулу,
Мен а – бир гитче затчыкъ!
Бек тилейме мен сизден –
Этигиз бир хатырчыкъ!
Сизни кючюгюз жетер
Не бек уллу ишге да,
Мен тилеген зат сизге
Тиймейди бир тюкге да!»
Ма алай тилек эте,
Жыгъылды, тобукъланып,
Аллында баргъан сууну
Къоллары бла къагып.
«Сюйгеними сау келтир –
Бек тилейме мен сенден,
Сау-саламат келтирип,
Сыйырма аны менден!
Сюйгеним ёнгеленип,
Менден узакъгъа кетди.
Терслик къуру мендеди –
Кечигиз! – деп тиледи. –
Сиз манга жазыкъсынып,
Къайтарсагъыз ханымы –
Керек эсе, берейим
Жангыз къалгъан жанымы!»
Ол халда, жилий, тилей,
Турду Марал кёп заман,
Сора келе кёрюндю,
Атха минип, бир адам.
Жюреги ёрге уруп,
Марал аллына чапды,
Тилеги къабыл болуп,
Сюйгенин келе тапды!
Марал-жанын таныды,
Узакъдан къарап, Таулан,
Аны аллына къууулду
Олсагъат тюшюп атдан.
Была бир бирлеринден

Тансыкъларын алалмай,
 Сюелип къалгъандыла,
 Жерлеринден тебалмай.
 Хатдан ётмесинле деп,
 Тейри жабыуун жайды,
 Олсагъатдан кюн батып,
 Кёз байланып башлады.
 Атландыла эл таба,
 Бир бирден айырылмай,
 Марал быллай жыр айтды,
 Суюмеклигин жашырмай:
 «Мени къууанчым уллу –
 Жюрегиме сыйынмай,
 Къалай атып кетген эдинг
 Сен мени, жазыкъсынмай?
 Кёзлерим ау болдула,
 Келир жолунга къарай,
 Кюн сайын сагъышларым
 Жюрегими шош тарай!
 Жюрегими аурууун
 Мен анамдан жашырдым,
 Жангыз къарындашымы
 Ауарагъа къалдырдым.
 Санларымы дарманын
 Сен нек алып кетгенсе,
 Байларгъа байлау къоймай,
 Жара салып ийгенсе.
 Тилей кетип, тапханма
 Суюгеними жанымдан,
 Кюн жашамай ёллюкме
 Энди кетсенг къатымдан!»
 Къууанчдан къанат битип,
 Таулан къарады кызгъа,
 Жюрегинде болгъанын
 Айтды, къоймайын, анга:
 «Къоркъма сен, кёз жарыгъым, –
 Мен къапханнга тюшгенме,
 Ол къапханна аузуна
 Мен бек суююп киргенме.
 Бир атлам эталмайма –
 Саным-чархым байланып,
 Суюсенг, кесинг иерсе,
 Жюрегинг жазыкъсынып.
 Къанаты кесилген къуш –
 Мен энди учалмайма!
 Чыбыкъ бла туюсенг да –
 Къатынгдан кеталмайма.

Быллай азаплыкъланы
 Мен бек суююп алама –
 Маралны зулмулугъун
 Мен насыпха санайма!»
 Ма алай – ойнай, кюле,
 Чатыргъа жетишдиле,
 Темир да, Жансурат да
 Кёрюп, сейир этдиле.
 Жансурат ангылады
 Къызы тапхан аурууун,
 Аны чархын, аягъын
 Кёргенди къысхан бауну.
 Тамаша-сейир этип,
 Ол къууанды къадаргъа,
 Кезиу-кезиу къарады
 Аллында жашха, кызгъа.
 Не этерин билмейин,
 Къучакъланы быланы;
 «Насыбыгъыз тутсун!» – деп,
 Алгъышлады аланы...
 Бу кече эки тенг да
 Тауланлада къалдыла,
 Тангнга дери жукъламай,
 Кёп хапарла айтдыла.
 Темир айтды: «Жюрегим
 Ырахат болду, тынчайып,
 Айжарыкъ бла сени
 Арагъыз ачыкъланып.
 Мен аны суююп эдим,
 Биз бери келгенли да,
 Тынгысыз болгъан эдим,
 Суюген сунуп сени да.
 Жазыкъсынып, алагъа
 Сен жардамлыкъ бергенсе,
 Къыйынлы кюнлеринде
 Къарындашлыкъ этгенсе.
 Мен ол ишни билмейин,
 Хайран болгъанед башым,
 Саныма татымайын
 Суюмей ашагъан ашым.
 Энди, Тейриге махтау,
 Хар иш баям болгъанды,
 Кёп къыйналгъан жюрегим
 Къууанчлыкъдан толгъанды.
 Кёзлеримден ау кетип,
 Кюнню жарыгъын кёрдюм,
 Таш жолланы къыдырып,

Ариу ёзеннге ётдюм.
Айжарыкъ айта турду
Къой деп ол сагъышланы,
Таулан манга къарайд деп,
Кёзюнден къарындашны.
Аны бар айтханлары
Керти болуп чыкъдыла,
Аягъымда кишенле
Юзюлюшюп, акъдыла».
Темирни хапарына
Таулан тамаша этген,
Аны тёзюмлюгюнде
Уллу шуёхлукъ кёрген.
Айтды: «Алгъаракъладан
Сездирген болсанг эди,
Тёрт адамны башлары
Хайран болмазла эди.
Шёндю акъыл этеме,
Кетген затлагъа къарап, –
Марал тюрленнген эди,
Манга бу ишни атап,
Тейрини кючю уллу –
Ол бизге жазыкъсынды,
Къарай кетип, хар кимни
Кеси жерине салды».
Бу кюйде хапар айта,
Ойнай, кюле олтуруп,
Тышына къарасала –
Танг атып, жарыкъ болуп...

Малкъарда журт салынып,
Тохтагъанлы аланла,
Быллай къууанч хапарны
Эшитмегендиле ала.
Таматала жыйылып,
Олтуруп кенгешдиле,
Алай, кёп да даулашмай,
Былай оноу этдиле.
«Кюз келгинчи кёпдю иш,
Ары дери тёзейик,
Къыркъар айда жыйылып,
Къууанчларын этейик.
Ары дери суюгенле
Бир бирлерин билсинле,
Тейри ыразы болса,
Сынауладан ётсюнле.
Ары дери къолларын
Баула бла байлайыкъ,
Баула бёкем эселе,
Тёрт-беш айдан къарайыкъ».
Алай айтып, тамата
Суюгенлени чакъырды,
Хар бирини къолуна
Бирер билезик салды.
Тёгерекде аланла
Къууанып, жарыдыла,
Жарсыу басхан жүрекле
Жангыдан ачылдыла.

ТАУЛАН БИЙГЕ ЖАШ ТУУГЪАН ЗАМАНДА КЪАРАЙ ХАННЫ АЛГЪЫШЛАРЫНЫ ХАПАРЫ

Жангы алан элине
Кюн суюнюп къарайды,
Адамын да, малын да
Жылыу берип онглайды.
Кёп туююлдюле юйле –
Бардыла юч жыйырма.
Ала салыннгандыда
Уллу тала къыйыргъа.
Бичен, сабанлыкъ эркин –
Бир киши даулашмайды.
Мындан кетер акъылны
Бир инсан да айтмайды.
Къарай да келген эди

Тауланланы тоюна,
Суюнюп къарагъан эди
Жангы алан журтуна.
Дада-къала ахлусу
Айырды аны ханнга,
Бу къыйынлы заманда
Башчы бол деп халкъынга.
Алан халкъы жангыдан,
Кюч табып, къанат къакъды,
Сабан суююп, мал кютюп,
Журтларына жан салды.
Къарай багъыр тарлыкъгъа
Хорлатмай кюрешеди,
Къыш кезиуде жашланы

Урушха юйретеди.
 Къалалагъа, журтлагъа
 Кезиу-кезиу барады,
 Къылыч тутар жашладан
 Жангы аскер къурайды.
 Ма бюгюн Къарай келди
 Жангы алан журтуна,
 Элни бийи Тауланнга
 Бу ишлени айтыргъа.
 Къарай келип тюшгенде,
 Таулан бийни юйюне,
 Ол анда табылмады –
 Кетип эди изеуге.
 Олсагъатдан сабийле
 Эл башына чапдыла,
 Къарай-хан келгенди деп,
 Таулан бийге айтдыла.
 Таулан ишни тохтатып,
 Чакъырды элни халкъын,
 Эшитсинле бары да деп,
 Къарай-ханны хапарын.
 Кишиле барысы да
 Хан аллына келелле,
 Жюрюген адетдеча,
 Намыс, сый да берелле.
 Эл не гитче болса да –
 Халкъны бир кесегиди.
 Келгеннге хурмет этген –
 Аланны адетиди.
 Адет дегенинг – кючлюд,
 Тейриден къарыу табып,
 Жашауну ёзегиди,
 Ата-бабадан къалып.
 Бош келген адам туююл
 Къарай-батыр Малкъаргъа –
 Жигитлиги айтылып,
 Халкъ салгъанд аны ханнга.
 Тура келген саусузча,
 Къарыусуз Малкъар эли,
 Алай ханны сыйларгъа
 Табылып бир зат, Тейри!
 Эки-юч жаш, терк къармашып,
 Отха къазан асдыла,
 Къарайгъа чатыр къурап,
 Ичин ариу жасалла,
 Олтуртдула батырны,
 Тёрге салып жастыкъла,

Келтирдиле бозадан,
 Толуп гоппан аякъла.
 Ёзенде аланладан
 Къарай айтды кёп хапар:
 Келед жашау къурала,
 Кюч берип, Тейри, къадар.
 Ма алай ушакъ эте,
 Жетди ашхам заманы,
 Адамала да кетдиле
 Солума къоюп ханны.
 Эрттен бла таулагъа
 Тийди бир алапат кюн –
 Таулада чыммакъ къарны
 Нюр алып болгъан юсюн.
 Къарай-хан, Таулан бла
 Черек бойнуна барып,
 Къудуретге къарайды,
 Тамашалыкъгъа къалып.
 Была мында тургъанлай,
 Бир жашчыкъ чабып келди,
 «Келинчик жаш тапханды –
 Суююнчюлюк бер!» – деди.
 Къарай-хандан уялып,
 Таулан адыргы этди,
 Къарай, тешип белинден,
 Жашчыкъгъа къама берди.
 Къама бош къама туююл –
 Шамдан келген къамады,
 Аны сабы, къыны да
 Алтын, жаухар жанады.
 Къарай айтды жашчыкъгъа:
 «Къууанч хапар келтирдинг,
 Уллу жаш болуп, ёсюп,
 Ананга насып бергин!»
 Асыры къууангандан
 Кетди жашчыкъ, думп болуп,
 Къарай Тауланнга айтды,
 Кёлю да жарыкъ болуп:
 «Кел, кёрейик батырны,
 Халкъыбызгъа къошулгъан,
 Болур бир сейрилик зат,
 Быллай ариу кюн туугъан!»
 Келселе, къарасала –
 Эл саулай бери келип,
 Бийге жаш туугъанды деп,
 Барысы къууанч этип.
 Юй аллы талачыкъда

Жыйылып жашла, кызла,
Ойнап, кюлюп, тепсейле
Эшитиле кьарс тауушла.
Къатынла айланалла
Жел этип этеклери,
Гитче кызчыкъла ойнай,
Чачылып эшмелери.
Бир кесекден юч къатын
Хан аллына келдиле,
Дарийлеге бѣленип
Сабийни келтирдиле.
Эки кьолун узатып,
Къарай алды сабийни,
Битеу халкъ анга къарап,
Айтды быллай сѣзлени:
«Гей, алан, ахшы кюнде
Бу дуниягъа сен келгин,
Элинге, халкъынга да
Кѣп ахшылыкъла бергин!
Эдил сууна ушаш,
Ёмюрюнг узакъ болсун!
Къарлы таулагъа жете,
Намысынг бийик болсун!
Бир ариу кюн туугъанса
Сен атанга, ананга –
Бу кюнлей ариу кѣрюн
Уллу алан халкъынга!
Гей, аланла, барыгъыз
Арлакъчыкъгъа туругъуз –
Тейрини иги кѣзюн
Мынга тийме кьоюгъуз!» –
Алай айтып, Къарай-хан
Сабийни бетин ачды,
Уллу Тейри кюн нюрюн
Аны юсюне чачды.
«Тейри, суйюнюп, сени
Бетинге къарагъанды –
Кесини къарыуундан
Санга къарыу салгъанды!
Кѣкдегиле бары да
Санга салам иелле –
Болгъан хазналарындан
Санга юлюш этелле!
Терк ёсерге сен кюреш,
Кючлю-къарыулу болуп!
Уланланы барын да
Акылынг бла озуп!

Къыйынлы кюн саналдынг
Алан халкъынга жаннга –
Бар палахны жыгъарча,
Тейри болушсун санга!
Сени даданг батыр эди
Айтылып жигитлиги,
Журтуна, халкъына да
Жетип кѣп игилиги.
Атанг да, анга ушаш,
Арслан кибик сермешди,
Халкъгъа палах тюшгенде,
Жан аямай кюрешди.
Аладан да минг кере
Батырлыгъынг айтылсын!
Сени атынгы эшитип,
Душманынг къалтырасын!
Бюгюн эсиме тюшдю,
Таулан, сени сѣзлеринг –
Аланлада той болуп,
Кѣрюрле деп кѣзлеринг.
Керти, кѣре турама
Тойларын аланланы,
Бюгюнден башлап болсун
Къууанчлы жашаулары!
Малкъарда жаш туугъан кюн
Деп, алгъышда айтылсын,
Бу кюн халкъны эсинде
Кѣп заманланы къалсын!»
Алай айтып, сабийни
Дарий жастыкъгъа салды,
Хан кылычын белинден
Тешип, кьолуна алды:
«Бизни халкъда кѣпдюле
Батыр, жигит уланла –
Бѣрю, Аслан, Къаплан деп,
Атадыла алагъа.
Санга мен Мурат дейме –
Ол болсун сени атынг!
Муратыбыз барды деп,
Алай айтырча халкъынг.
Халкъны мураты кибик,
Атынг жарыкълай турсун!
Халкъны ахшы мураты
Сени юсюнде толсун!»
Къарай-батыр кылычын
Сабий жанына салып,
Быллай сѣзлени айтды,

Аны къатына барып:
«Керек кюнюнде санга
Ахшы билеклик этсин!
Душманларынгы барын
Къатынгдан кери этсин!»
Адамла, бири къалмай,
Ыразылыкъ бердиле,
«Сени айтханларынгы
Тейри эшитсин!» – дедиле.
Къатынла Муратчыкъны
Анасына элтдиле,
Къарай айтхан сёзлени
Маралгъа билдирдиле.
Жыйылгъанла бары да
Ашадыла, ичдиле,
Жашла, къызла жангыдан
Той этип, тепседиле.
Бу халда къууанч бла
Бу таурухну бошайым.
Андан ары хапарны
Башхалагъа къояйым.

1980 жыл

ЗАРЛЫКЪ БЛА ТИЛЧИЛИК – КЪЫСХА ЖУУУКЪЛА

Бурунгулу акъылман былай айтханды: «Сиз бир кишини да махтамагъан, хар кимге сөгюм салгъан, бир инсаннга да онг кез бла къарамагъан адамны таный эсегиз, аны кесин да бир киши соймегенин билгиз». Хау, бардыла аллайла, алай, насыпха, аздыла. Ала кеп болгъандан Аллах сакъласын! Тилчилик, биреуге уру къазыу, аманлыкъ излеу дегенча осал затла зарлыкъдан чыкыгъанлары баямды. Ол а, ол къуруп кетерик зарлыкъ, адамны кеси бла бирге жаратылып, андан айырылыргыа унамайды.

Зарлыкъ, темирни тот басханча, адамны ичин ашайды. Зар кесинден озгъанны кёрюп болмайды, тышыннан билдирмезге кюрешсе да, ичинде от жанады. Ол заманда аллай зат мени эслеп эсеме да келмегенди, энди, кеп жыл озгъандан сора, сагъыш этеме манга зарлыкъ этген болур эдиле деп. Институтну тарых факультетинде окъуй эдим. 1943 жыл. Урушну къаты баргъан кезиую. Биринчи курсну биринчи семестринде экзаменлени барын да «бешлеге» бердим. Аны ючюн манга кёбейтилген стипендия бериуюю юсюнден ректорну буйругъу чыккъды. Эки-юч кюнден а, милиционер келип, ушкокну сыртыма тиреп, мени шахарны милициясына сюрдю. Каланчюге урдула. Аны эшиги ачылгъанлай, жыр таууш эшитдим: «Черно туча, черно туча, чернотуча тучитя, от фашистов палачей вся Европа мучитя...» Жырлагъан а Мартин Алхасов эди, белгили журналист, кеп жылны республиканы радиокомитетинде ишленген. Биз бир бирибизни таный эдик.

– Сени нек келтиргендиле бери? – деп сорду.

– Билмейме.

– Сени уа?

– Мени уа кеч туугъаным, аскерге жиберирге жыл саным жетмегени ючюн...

Соруу этерге экинчи кюн чакъырдыла.

– Институтну коридорунда электролампочкалары урлагъанынг ючюн терсленесе, – деди следователь.

– Ала манга неге керек эдиле, элде бизни юйюбюзде электричество жокъду, ким эсе да, кеси этип, манга атагъанды, мен бир заманда абериге тиймегенме, – деп, жилярыгъым келди.

Баям, ийнанган болур эди айтханыма. Столунда къагъытха бир затла жазып:

– Бар, эркинсе, – деди...

Гитче ишчик... Гитче адамчыкъ... Алай ол да зарлыкъ бла байламлы эди. Аты дунягъа белгили Къайсыннга окъуна табылгъан эдиле зарчыла. Мир проспекте аны атын атауну юсюнден вопрос кетюрюлгенде, анга къажау тургъанлары араларында кесибизни таулула да бар эдиле. Жангылмай эсем, зарлыкъ деген затха жазыу иш бла кюрешгенле артыкъ да ёчдюле. Биреуге чыгъармачылыкъ жаны бла сыйлы ат аталгъа-

нын эшитсе, зарчыны эшиги жабылды. Кече кёзюне жукъу кирмейди. Аны менден озгъан не жери барды, кимни эсе да тутхучлугъу бла болгъанды деген сагъышла башындан кетмейдиле.

Бизни газетни редакциясында окъуна ненча анонимка жазылгъанды?! Ким болур эди ол начас?! Къайдан билгин. Къара ниетлерин ичлеринде кёп жылны букъдуруп тургъанла да тубейдиле. Эртте-кеч болсада, ол а тышына чыкъмай къалмайды. Сени кёзюнге ариу айтхандан, махтагъандан бир да къууанма. Артха бурулгъанынглай, ызынгдан дуняны аманын къуярыкъды. «Минги Тау» журналны баш редактору Додуланы Аскерни керти да таза ниетли, жюрегинде бир инсаннга да харамлыгъы болмагъан адамныча таныйбыз. Ол айтханды: «Бек ашыгъама, бир жумушум барды, алай, кетсем, мени ызымдан да манга кир къуярыкъсыз да, андан къоркъуп турама...»

Мени кесими энчи оюмум былайды: жашаубузда кёп ахшы төрелерибиз, адетлерибиз бла бирге осал затларыбыз да бардыла. Биз бирбирледе адамны ич тазалыгъына, адамлыгъына уллу магъана бермейбиз. Не аз да аллай даражагъа тийишли болмагъанны махтап, кёкге кётюрген адетибиз барды, – бир тюрлю марданы билмей.

Керти да кётюрюрге, ёхтемленирге керекли адамларыбыз, сёзсюз, бардыла. Алай биз аланы тийишлисича багъаламайбыз. Халкъыбызны атын дунягъа белгили этген Залийханланы Михаилны ызындан болуп, аны аман бетли этерге кюрешгенледен къоруулаялмагъаныбыз, башхаланы билмейме, ол мени бек жарсытхан эди, аны бла уллу шагъырейлигим жокъ эсе да. Залийхан улуну Къырал Думагъа депутатлагъа кандидатланы тизмесинден кетерилгенине къажан сёз айталмадыкъ. Аны орунуна таулуладан бир инсан барыргъа унамай тохтаса, ол бек иги жууап боллукъ эди анга. Жарсыгъа, эталмадыкъ алай.

Мирзоланы Алийни «балкаризм» деп бир сёзю болуучу эди. Кесибизча «таулучулукъ» дейик. Адамны кылыгъында кемчиликлерин кёзюне айталмайбыз, ким бла да «жау болургъа» суймейбиз. Алай бла, юсюнде адамлыкъ деген ышанладан бир заты болмагъанны жамауатны арасында жалгъан даражасы ёсюп кетеди. Ол нек болады алай? Бизни асламыбыз акъылыбызда болгъанны ачыкъ айталмагъаныбыз ючюн. Биргесине ишлегенледен, аны иги таныгъанладан башхала уа билмейдиле кимни кётюргенлерин.

Зарлыкь бла жойкъулланыу, эшта да, туугъан къарындашла болурла, неда – бир арбагъа жегилген ёгюзле. Ала бир бирсиз жашаялмайдыла. Экисини да уулары барды. «Зарлыкьдан кёрюп болмаулукъ, тилчилик, сёз къозгъалуула, сатхычлыкъ чыгъадыла», – дегенди французлу философ К. Гельвеций. Жойкъулланыучу уа аямай махтар, сени юсюнде болмагъан битеу ахшы ышанланы санга атар, билген ариу сёзюн кызыгъанмаз, ичинде уа санга уу хазырлар. Алайды да, сени махтагъаннга, кёкге кётюргеннге артыкъ бек ышанма. Ала бары да аллайладыла дерге тилим айланмайды, болсада бал жакъгъанча сёлешгенлени кёбюсюню ичлери таза туйюлдю.

Мен ангылагъандан, зарлыкь, жойкъулланыу да айыплы ишледиле. Элибизде баш иеси урушда ёлген бир тиширыу андан сау къайтханланы

кѣрюп болмагъанды. Ала аны къанлы жаулары эдиле. Нек? Не ючюн? Ангылаялмайма. Фронтчуну юсюнден газетде очерк кѣрсе уа, отдан кѣлек кийгенди. Манга да кѣп кере тырман этгенди: «Сен къайда болса къачып айланганланы жигитле этип чыгъараса газетде», – деп. Документлерине къарамай, мен бир кишини юсюнден да жазмайма дегенимде: «Шѣндю не тюрлю къагъытланы да къуратып къоядыла», – деди.

... Бир жол мени, обкомну басма жаны бла бѣлюмюне чакъырып, алыма письмо салдыла. Автору жокъ эди. Анонимка уа манга жазылып. «Къулбайланы Алий газетде ѣтюрюк хапарла айтады. Сѣз ючюн, бир тюрлю аскер чыны болмагъан, урушну къарап да кѣрмеген Уяналаны Ануарны гвардияны капитаны этгенди, ауур жаралы болуп, госпитальда жатдыргъанды», – деп жаза эди анонимщик. Айтдым: «Мен, документлерин тинтмей, бир харф да тартмайма. Уяна улуну юсюнден шартланы республиканы военкоматындан алгъанма; анда офицерлени барысыны да энчи ишлери (личное дело) бардыла. Ийнанмагъанла барсынла да, къарасынла...»

Аны юсюнден бир талай заманны Биринчи Чегемде Ануар бла бирге ишлеген инженер-къурулушчу Гергъокъланы Борисге сагъыннганымда, ол былай айтхан эди: «Уяна улуна авторитетле жокъдула, кимге да акъбылында болгъанны айтып барма къояды. Ким биледи, биреуню кѣлюнеми тийген болур эди. Бир жол горкомну биринчи секретары Громыкону послал куда подальше...»

«Махтанмайма да, андан махтанама» – быллай назмусу барды Мокъаланы Магометни. Мен а махтанама. Не затыма? Бармыды махтаныр жерим? Кеси кесиме сорама. Уллу туюл эсе да, барды. Сабий замандан башлап, бюгюннге дери мен бир адамгъа зарлыкъ этмегенме, аллай зат ахыры да башыма келмегенди. Черкесланы Маштайны жашы Аскербий бла мен, Алхасов Мартин Нальчикде институтну хазырлаучу курсларында окъугъаныбызда, бир кезиуде общежитде бир отоуда жашагъанбыз. Жаннетде жатсын, Черкес улу дуниядан 45-жыллыгъында кетгенди. Ол окъууда нѣгерлеринден айырмалы эди, предметлени барындан да бир кибик онглу болгъанды. Маштайны сабийлери бары да иги окъугъандыла. Сарыйби сталинчи стипендиат эди.

Аскербий ариу кийиниучю эди. Юсюнде къысха къара пальтосу, аякъларында къара чурукълары, башында къара фуражкасы. Къысхасы, башындан-аягъына дери къара. Къара кийимленими сюе болур эди, билмейме. Мени уа бир эски, ичи тышына айландырылгъан фуфайкам, аякъларымда олтанлары тууар териден этилген чепкен чарыкъларым. Мен, анда болгъан менде нек жокъду деп, бир заманда анга зарлыкъ этмегенме. Аныча кийинирге онгум болмагъанын ангылай эдим. Юйден анга азыкъ келтирселе, манга юлюш чыгъармай къоймагъанды.

Уруш бара тургъан заман эди да, къарыныбыз ашдан тоймагъанды. Бир жол Мартин (Биринчи Чегемде жашай эди) локъумла келтирип, тумбочкасына салып кетди. Бир ариу ийис эте эдиле да, аны локъумларындан бирин алмай тѣзалмадым. Ол а, къайтхандан сора, аланы санады да, бири жетмегенин кѣрюп, юсюме айланды: «Сенден башха киши алмагъанды! Сени бетинг жокъду!» Не этерик эдим, айтдым мен алгъа-

нымы. Мартин, жендирганиме ыразы болуп, бир кесек шошайгъан да этип, кеси чыгъарып, манга дагъыда бир локъум берди. Андан сора шу-ёхла болгъан эдик.

Сёз зарлыкьны юсюнден баргъаны себепли, эсибизни башха зат-лагъа кёп бёлмейик. Зарлыкь кёп тюрлюдю. Кими къуллукъгъа салын-нган бир эллисине, кими кесинден эсе къолайлыракъ жашагъан къон-шусуна, кими аны билим жаны бла озгъан шуёхуна зарлыкь этедиле. Мен кёрюп болмагъан бек осал кылыкъладан бири эки бетлиликди. Эки бетлини заманында ачыкъларгъа къыйынды, нек дегенде ол къара ниетин ичинде терен букъдуруп турады. Эки бетлиликни бла зарлыкьны араларында не башхалыкъ болгъанын иги ангылаялмайма. «Сталин да ёл-мей турмаз», – деген шуёхун он жылгъа тутдургъан тилчини аланы къайсы къауумуна къошаргъа боллукъду? Биягъы тауллукъ. Сен быллай аман иш этгенсе деп, аны кёзюне бир киши айтмагъанды.

Зарлыкьдан тилчиликге – бир атлам. Тилчи, шуёхуна неда танышына тубесе, анга жангы хапар билдирирге ашыгъыр: «Ай юйюнге, къалай бил-мейсе?! Экибизни арабызда къалсын...» Кеси уа ары дери битеу элге, хар тубегенине айтханды, эшитгени кертимиди-ётюрюкмюдю, аны да билмей.

1942 жылда Къашхатауда Мокъаланы Аскербийни юсюнден быллай хапар жайгъан эдиле: гитлерчилеге къошулуп, ала бла бирге келгенди. Офи-цер чыны барды. Мокъа улу урушха дери Къашхатауда орта школну дирек-тору болуп ишлегенди, мени да окъутханды. Ийнанырыгъым келмей эди ол сатхычыкъ этген болур деп. Республиканы военкоматында документ-леде аны юсюнден быллай жазыу тапханма: «Командир стрелкового взвода лейтенант Мокаев Аскербий Юсупович после возвращения восстановлен в звании и должности». Къайда болгъаныны, къайдан къайтханыны юсюн-ден бир сёз да айтылмайды. Андан хыйсап этгенме да, ол керти да немецли-леге къуллукъ этсе, къайтхандан сора, анга жангыдан чынын эм къуллугъун берген угъай, илишаннга саллыкь эдиле деген оюмгъа келгенме.

Манга бир жаш адам тырман этген эди «сатхычны» юсюнден жазгъа-ным ючюн.

– Къайдан билесе ол сатхыч болгъанын?

– Элде аны таныгъан къартла алай айтадыла, гитлерчи офицер форма-сы бла келгенин кёргенле.

– Мен да кёргенме аны бизни элге кирген немецпилени араларында, алай нек келгенин бир инсан да билмейди.

Ушакъ нёгерими ийнандыралмадым жерлешибизге жалгъан дау ай-тылгъанына.

Бир ауукъдан а СССР-ни Къоруулау Министерствосундан район во-енкоматха къагъыт келди. Анда былай жазыла эди: «Жаяу аскер взводну командир лейтенант Мокъаланы Юсупню жашы Аскербий 1944 жыл-да 31-чи июльда немец-фашист аскерле бла сермешледе жигитча жан бергенди.

Ата журт урушну биринчи даражалы ордени бла саугъаланнганды (ёлгенден сора)».

Зарлыкьдан эсе, баям, тилчиликни хатасы уллу болур. Зарлыкь зар-лыкь этиу бла къалады. Зарчы къара ниети бла кесини ичин кюйдюре-

ди. Тил а палах келтиреди жамаутха. Ол юйюрлени чачады, шуёхланы, танышланы, жууукъланы араларына сууукълукъ кийиреди, сабийлени ёксюз этеди. Къулбайланы Къарашайны бла аны юй бийчеси Каннатны зарлыкъ этер затлары жокъ эди – экиси да бир кибик къарангы колхозчула. Къоншуда жашагъан къатын: « Каннат Сталин жашларыбызны къырдырып тауусурукъду деп айтханды», – деди да, Каннатны кесин да, баш иесин да 1941 жылны кюзюнде алдыла да кетдиле. Къайры элтдиле, ким билсин? Сабийлери ёксюз къалдыла. Къайтмадыла ала юйлерине.

Локияланы Маштайны (ол кеси фронтда эди) юй бийчесин – къара танымагъан Кёккёзюню – «Совет властьха къажу агитация бардыргъаны ючю» 1943 жылда тутдула да, он жыл бердиле. Сабийлерини таматаларына жаланда онеки жыл бола эди. Жангъдан къарап, болжалыны жарымын кетердиле. Беш жылны уа олтурду тугмакъда. Анга тил этген не бети бла жашагъан болур эди дуняда? Алай тилчини бетими болады?!

Къабарты-Малкъарны гитлерчиле бийлеп тургъан кюнде кёп адамыбыз къырылганды. Ёлтюрюлгенле артыгъыракъ да Тёбен Чегемден бла Кёнденден аслам болгандыла. Аланы тил бла кисибизникиле жойдургъанларына сёз да жокъду. Къашхатауда эки жыйырма чакълы адамны тутхан эдиле немециле. Насыпха, къайдан чыкъды эсе да, Эфендиланы Бахаутдин келип къалды да, эллилерин фашистлени къолларындан алды. Ол болмаса, аланы барын да, Нальчикни аягына элтип, илишаннга саллыкъ эдиле.

Хар зат Аллахны буйругъу бла болады дейдиле. Алай эсе, халкъыбызны туугъан жеринден зор бла къыстагъанлагъа дау этер жерибиз жокъду. Кёчгюнчюлюкде да биз башыбызгъа акъыл жыймагъанбыз. Аллах бизни сынапмы кёре болур эди! Ненча адамыбыз тутулганды Къазахстанда бла Орта Азияда?! Кимле эдиле алагъа къара сабан сюргенле? Кесибизникиле, таулула.

Биз, къалай эсе да, тюзлюк тохташдырылырына, сатхычланы, тиллеринде уулары болгъанланы атлары жамаутха туура этилирине артыкъ бек къайгъырмагъанча кёрюнеди манга. Фашист мурдарланы къолларындан ёлген тёбен чегемлилени, кёнденчилени, ёлюмден Эфенди улу къутхаргъан къашхатаучуланы сатханла кимле болгъанлары билинмедиле да къалдыла.

КЪУЛБАЙЛАНЫ Али,
журналист.

АТЛАРЫ

МИХАИЛ ЮРЬЕВИЧ ЛЕРМОНТОВ ТУУГЪАНЛЫ – 200 ЖЫЛ

КАЙСЫН КУЛИЕВ. А Парус все белеет.. <i>Статья</i>	2
ДОДУЛАНЫ АСКЕР. Ючюнчю мингжыллыккыны поэти. <i>Оюмла</i>	18
МИХАИЛ ЛЕРМОНТОВ. Мцыри. <i>Поэма</i>	22

ГАДИЙЛАНЫ ИБРАГИМГЕ – 80 ЖЫЛ

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Гадийланы Ибрагим – шауурдатчы. <i>Статья</i> ...	32
ГАДИЙЛАНЫ ИБРАГИМ. <i>Хапарла</i>	38

ТХАГАЗИТОВ ЗУБЕРГЕ – 80 ЖЫЛ

ТХАГАЗИТОВ ЗУБЕР. <i>Назмула</i>	59
--	----

ПРОЗА

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ. Ана. <i>Повесть</i>	70
ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛ. Ёксюз. <i>Романдан юзюк</i>	104
САБАЕВ СУЛЕЙМАН. Галтак. <i>Хапар</i>	131
ЭБЗЕЛАНЫ ФАТИМА. Къол къапла. <i>Хапар</i>	140
ЗАЛИНА ШОМАХОВА. Инал бла Маржан. <i>Хапар</i>	143

ТУКЪУМ ТАРЫХЫ

ТАУМУРЗАЛАНЫ ДАЛХАТ. Бекки. <i>Таурух</i>	156
---	-----

ОКЪУУЧУЛА ЖАЗАДЫЛА

АХМЕТЛАНЫ ХАЖИ-КЪАСЫМ. <i>Назмула</i>	168
КЪУДАЙЛАНЫ ХАЖИМУССА. <i>Кюйле</i>	182

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ АХШЫ АДАМЛАРЫ

КЪОНАКЪЛАНЫ ХАСАН. Керти полковник. <i>Эсгеруу</i>	189
--	-----

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

ХУЧИНАЛАНЫ МАГОМЕТ. Аланла. <i>Поэма</i>	192
--	-----

САГЪЫШЛА, ОЮМЛА

КЪУЛБАЙЛАНЫ АЛИ. Зарлыкъ бла тилчилик къысха жууукъла ...	218
---	-----

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (177)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет по СМИ,
общественным и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Батум*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 09. 14. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 195. Цена свободная. Адрес
редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-
нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*